CAĞIRIŞAQƏDƏRKİ HAZIRLIQ 10 Dərslik

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin, sözləri Əhməd Cayadındır.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan, Sənə hər an can qurban! Sənə min bir məhəbbət Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə, Bayrağını yüksəltməyə Cümlə gənclər müştaqdır! Şanlı Vətən! Şanlı Vətən! Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

ÇAĞIRIŞAQƏDƏRKİ HAZIRLIQ

10

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Çağırışaqədərki hazırlıq fənni üzrə DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

MÜNDƏRİCAT

Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin məqsəd və vəzifələri	5
I. Dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsasları	
Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri	9
Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri	9
2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri	
3. Azərbaycan Respublikasının başqa silahlı birləşmələri	
4. Azərbaycan Respublikasının hərbi atributları	
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və	
digər qanunvericilik aktlarında hərbi xidmətə dair müddəalar	26
6. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi	
7. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi	
8. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Qarnizon və Qarovul	
Xidmətləri Nizamnaməsi	
9. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sıra Nizamnaməsi	42
10. Silahsız sıra üsulları və hərəkətlər	46
II. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı	
Taktiki hazırlıq	51
11. Müasir ümumqoşun döyüşü	
12. Motoatıcı manqanın (MAM) quruluşu və döyüş imkanı	
13. Əsgərin döyüşdə vəzifələri	
14. Əsgərin döyüşdə hərəkətləri	
15. Əsgərin hücumda hərəkətləri	
16. Əsgərin müdafiədə hərəkətləri	
Döyüş təminatı	
17. Döyüş təminatı	
18. Zirehli texnikalar	79
19. Motoatıcı manganın mövgeyinin mühəndis təchizatı	83
20. Mühəndis maneələri	87
Atəş hazırlığı	94
21. 7,62 mm-lik və 5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatları və əl pulemyotları	94
22. 7,62 mm-lik və 5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatlarının və	
əl pulemyotlarının natamam sökülməsi və yığılması	
23. Atışın əsasları	
24. 7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfəngi	
25. ПК, ПКМ və ПКТ pulemyotları	
26. 40 mm-lik PΠΓ-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanı	129
27. Əl qumbaraları	
28. 9 mm-lik Makarov tapançası (ΠΜ)	
Hərbi topoqrafiya	
29. Hərbi topoqrafiya	
30. Ərazidə xəritəsiz səmtlənmə	
31. Azimut istiqamətində hərəkət	
Mülki müdafiə	
32. Fövqəladə halların təsnifatı	
33. Texnogen və sosial xarakterli fəlakətlər	
34. Təbii fəlakətlər	
35. Kütləvi qırğın silahları və onların fəsadları	
36. Fərdi və kollektiv mühafizə vasitələri	189
III. Tibbi biliklər və ilk tibbi yardım qaydaları	
Hərbi tibbi hazırlıq	
37. Sağlam həyat tərzi	
38. Müxtəlif növ xəsarətlər zamanı ilk tibbi yardım qaydaları	198
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	208

ÇAĞIRIŞAQƏDƏRKİ HAZIRLIQ FƏNNİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Yer kürəsində baş verən müharibə və qarşıdurmalar insanların yaşamaq istəyini daha da qüvvətləndirmiş, onlar mənsub olduqları xalqın, yaşadıqları ölkənin maraqlarını qorumağı hər şeydən üstün hesab etmişlər.

Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin tədrisi Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin qorunmasının, onun ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin əsas qarantı olan Silahlı Qüvvələrimizə sağlam, vətənpərvər ruhlu gənclərin hazırlanması zərurətindən irəli gəlir.

Xalqına, vətəninə, tarixinə və adət-ənənələrinə sonsuz məhəbbət bəsləmək, hər an vətənin müdafiəsinə hazır olmaq gənc nəslin yüksək mənəvi keyfiyyətləri hesab olunur. Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin tədrisi bu keyfiyyətlərin formalaşması üçün geniş imkanlar yaradır.

Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin məqsədi yeniyetmələri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qanunları və hərbi xidmətə dair müddəalarla tanış etmək, onların hərbi və vətənpərvər ruhda tərbiyəsinə nail olmaq, şagirdlərə atəş hazırlığı, mülki müdafiə və ilk tibbi yardım üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Əziz gənclər!

Çağırışaqədərki hazırlıq dərsliyindən siz Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri, ordu quruculuğu və s. haqqında bir çox məsələləri öyrənəcək, müxtəlif situasiyalarla qarşılaşacaq, onlara münasibət bildirəcək, hadisələri düzgün təhlil edərək əsgəri vərdişlərə yiyələnəcəksiniz.

Siz Çağırışaqədərki hazırlıq fənnini aşağıdakı istiqamətlər üzrə öyrənəcəksiniz: dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsasları, həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı, tibbi biliklər və ilk tibbi yardım qaydaları.

Dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsasları

Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin tədrisi zamanı siz Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tarixini öyrənməklə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə alacaq, sizdə vətənə və xalqa sədaqət, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmətin müqəddəs və şərəfli bir iş olmasına inam, əqidəlilik, cəsurluq və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşacaq.

Siz Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktlarının ölkənin müdafiəsinə aid tələbləri ilə tanış olacaq, ölkənin müdafiəsinə dair vətəndaşlıq borcunu və məsuliyyətini başa düşəcək, ordu həyatı ilə tanış olmaqla əsgərin vəzifə, hüquq və məsuliyyətini dərk edəcəksiniz.

Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı

Siz Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulduğu, separatçıların terror təhdidi və işğalı ilə üz-üzə qaldığı bir dövrdə həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatına dair zəruri biliklər alacaq, ümumqoşun döyüşünün əsasları, taktika və müasir silahlar haqqında biliklərə, topoqrafiya, mülki müdafiə üzrə bacarıqlara yiyələnəcəksiniz.

Unutmayın ki, əldə olunan bilik və bacarıqlar, ilk növbədə, hərbi xidmətə gedəcək siz gənclərin çağırışaqədərki hazırlıq dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tibbi biliklər və ilk tibbi yardım qaydaları

Siz yaşamaq üçün ən vacib amil olan sağlam həyat tərzini öyrənməklə yanaşı, istər müharibə, istərsə də sülh şəraitində baş verə biləcək fövqəladə hadisələr zamanı xəsarət alanlara və zərərçəkənlərə ilk tibbi yardım göstərməklə bağlı biliklər əldə edecəksiniz. Bu sahədə yiyələndiyiniz bilik və bacarıqlar inkişaf etməyinizə geniş imkanlar yaradacaq, sizdə zərərçəkənlərə (yaralılara) humanist yanaşma, əsl insani keyfiyyətlər nümayiş etdirməklə təmənnasız tibbi yardım göstərmə xüsusiyyətlərini formalaşdıracaq.

- 1. Öyrəndikləriniz əsasında Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin məqsəd və vəzifələri haqqında yığcam danışın.
- 2. Sizcə, Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələrdə xidmət etmək üçün Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin istiqamətverici əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
- 3. Sizcə, Çağırışaqədərki hazırlıq fənni gənclərdə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına necə nail ola bilər?
- 4. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Çağırışaqədərki hazırlıq fənninin rolu nədən ibarətdir?
- 5. İlk tibbi yardım zamanı humanist yanaşma, əsl insani keyfiyyətlər nümayiş etdirmək dedikdə nə başa düşürsünüz?

I. Dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsasları

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri

- 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri
- 2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri
- 3. Azərbaycan Respublikasının başqa silahlı birləşmələri
- 4. Azərbaycan Respublikasının hərbi atributları
- 5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında hərbi xidmətə dair müddəalar
- 6. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi
- 7. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi
- 8. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Qarnizon və Qarovul Xidmətləri Nizamnaməsi
- 9. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sıra Nizamnaməsi
- 10. Silahsız sıra üsulları və hərəkətlər

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri

1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT RƏMZLƏRİ

Hər bir ölkənin dövlət və hərbi rəmzləri vardır.

Rəmzlər bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Tarixi mənbələr, maddi-mədəniyyət və incəsənət abidələri sübut edir ki, keçmişdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin müxtəlif rəmzləri, həndəsi və nəbati ornamentlərdən, quş və heyvan təsvirlərindən ibarət nişan və emblemləri, üzərində ərəb hərfləri ilə yazılmış möhürləri və tuğraları* olmuşdur. Belə rəmzlər Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil kiçik dövlət qurumları sayılan xanlıqlar dövründə də geniş yayılmışdır.

Hələ XIX əsrdə Azərbaycanın Bakı, Gəncə, Şamaxı, Quba, Dərbənd, İrəvan və digər şəhərlərinin gerbləri olmuş və bunlar maddi-mədəniyyət abidələrində, rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Sizcə, dövlət və hərbi rəmzlərin olması nəyin göstəricisidir? Azərbaycan Respublikasının rəmzləri nəyi təcəssüm etdirir?

> **Tuğra** – hökmdarın adını və titulunu göstərən fərdi nişan.

Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnidir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı

Azərbaycanda üçrəngli dövlət bayrağı ilk dəfə 1918-ci il noyabr ayının 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin gərarı ilə gəbul edilmişdir.

1920-ci il aprelin 28-də Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra Azərbaycanda bu bayraqdan istifadə olunmamışdır. Üçrəngli bayraq ikinci dəfə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Bayrağı kimi qəbul edilmişdir. 1991-ci il fevral ayının 5-də üçrəngli bayrağın Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən Dövlət Bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar verildi.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı bərabər ölçülü üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir. Qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmisdir.

Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.

1991-ci ildə Azərbaycan bayrağı nə üçün məhz üçrəngli bayraq kimi qəbul edildi?

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı binanın divarına dirəksiz şaquli şəkildə bərkidildikdə bayrağın mavi zolağı qarşıdan baxılarkən sol tərəfə yerləşməlidir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin 93-cü ildönümü ərəfəsində vətənimizin paytaxtı Bakı şəhərində Bayraq Meydanı inşa edilmişdir. Meydanda səkkizguşəli ulduz formasında Dövlət Bayrağı Muzeyi də yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı masaların və ya kürsülərin üstünə örtük kimi sərilə, oturacaqların üzərinə və ayaq basılan yerlərə qoyula bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı bütöv olmalı və solğun görünməməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı elə qaldırılmalıdır ki, onun parçasının aşağı tərəfi yerdən azı üç metr hündürlükdə olsun.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi

Azərbaycan Respublikası 1993-cü il yanvarın 19-da qəbul etdiyi Konstitusiya Qanunu ilə 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış dövlət gerbi layihələrindən birini müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi kimi təsdiq etmişdir.

Dünya heraldika* sahəsində dövlət gerblərinin qalxan üzərində verilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır. Qalxandan dünya xalqları min illər boyu müdafiə, eləcə də milli simvolların nümayiş etdirilməsi məqsədilə istifadə etmişdir. Bu da bəllidir ki, Şərq xalqlarında qalxan milli döyüş alətlərindən biri olub, qəhrəmanlıq simvolu hesab olunmuşdur. Qərb ölkələrində gerblər müxtəlif formada olsa da, Şərqdə ancaq dairəvi formadadır.

Heraldika – ən qədim dövrdən mövcud olmuş möhür, emblem və nişanları öyrənən elm.

Dövlət gerbinin dairəvi qalxan üzərində təsvir edilməsi Azərbaycanın Şərq dövləti olduğunu, xalqın və mədəniyyətin Şərq sivilizasiyasına mənsubluğunu bildirir. Qalxanın ortasında yerləşən səkkizguşəli ulduz Günəşin simvoludur. Günəş (eləcə də Ay) dünya heraldika elmində "əbədi, daimi, sonsuz həyat" mənasını ifadə edir. Günəş simvolunun ağ rənglə verilməsi isə "əmin-amanlıq, sülhsevərlik, barış" mənalarını verir. Günəşin mərkəzində alov təsviri "Odlar Yurdu"nu – Azərbaycanı simvolizə edir. Ümumiyyətlə, alov gerbşünaslıqda tərəqqi, inkişaf rəmzi sayılır. Palıd budaqları – milli hərbi qüdrətimizi, sünbül – Vətənimizin bolluğunu, bərəkətliliyini, çörəyə olan müqəddəs münasibətini göstəririr.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası cümhuriyyətin milli himninin və dövlət gerbinin hazırlanması haqqında qərar qəbul

etmiş, bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən müsabiqə elan edilmişdi. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Azərbaycanın milli himninin qəbul edilməsinə imkan verməmişdi.

1992-ci il mayın 27-də parlament "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, Əhməd Cavadın sözlərinə 1919-cu ildə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin bəstələdiyi "Azərbaycan marşı" Azərbaycanın Dövlət Himni kimi təsdiq edildi.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni tədbirlərdə ifa olunarkən tədbir iştirakçıları himni ayaq üstə dinləməli və ya oxumalıdırlar.

Bütün təhsil müəssisələrində yeni dərs ilinin birinci dərsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin öyrənilməsinə və ifasına həsr edilir.

Himnimizə dərin ehtiram bəsləmək hər bir vətəndaşın vətənpərvərlik borcudur.

- 1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət rəmzlərinə münasibət necə əks olunub?
- 2. Konstitusiyada dövlət atributları ilə bağlı olan müddəalar haqqında danışın.
- 3. Dövlət atributlarının mahiyyət və əhəmiyyətinin geniş təbliğ olunması nəyə xidmət edir?
- 4. Dövlət atributlarının rəmzi mənalarını şərh edin. Rəmzləri şərh etmək üçün ən çox nəyə diqqət yetirməlisiniz?
- 5. İlk Azərbaycan gerbinin layihəsinin nə vaxt hazırlandığını və nə ilə nəticələndiyini araşdırın.
- 6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağından istifadə qaydaları haqqında təqdimat hazırlayın.

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ

1991-ci il avqust ayının 30-da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında Bəyannamə qəbul edildi və respublikamız müstəqil dövlət kimi öz Silahlı Qüvvələrini yaratmaq hüququ əldə etdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, 1991-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin yaradılması barədə qərar qəbul edildi.

Sizcə, Silahlı Qüvvələr hansı zərurətdən yarandı?

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri nə məqsədlə yaradıldı?

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin əsas vəzifələri hansılardır?

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri təşkilati cəhətdən silahlı qüvvələr növünə, qoşun növlərinə, xüsusi qoşunlara və arxa təminat xidmətinə ayrılır. Onlar mərkəzi idarəetmə orqanlarından, o cümlədən Baş Qərargahdan, birlik və birləşmədən, hərbi hissə, müəssisə, təşkilat və hərbi təhsil müəssisələrindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri üç əsas növə bölünür:

Quru qoşunları

motoatıcı, tank qoşunları, rabitə qoşunları, mühəndis qoşunları, madditexniki təminat bölmələri, kimya bölmələri, raket-artilleriya qoşunları və xüsusi təyinatlı qoşunlarından ibarətdir.

Hava Hücumundan Müdafiə Qoşunları və Hərbi Hava Qüvvələri

hava hücumundan müdafiə qoşunları və hərbi hava qüvvələrindən, zenitraket qoşunlarından, radio-texniki qoşunlardan, maddi-texniki təminat bölmələrindən ibarətdir.

Hərbi Dəniz Qüvvələri

suüstü qüvvələrdən, xüsusi qoşunlardan, maddi-texniki təminat bölmələrindən ibarətdir.

Müharibə dövründə başqa silahlı birləşmələrin də qatıldığı bütün hərbi əməliyyatların idarə edilməsini Silahlı Qüvvələrin Baş Qərargahı həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə rəhbərliyi Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir.

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN QOŞUN NÖVLƏRİNİN TƏYİNATI

Quru Qoşunları

Quru Qoşunları çoxsaylı döyüş tərkibinə malik Silahlı Qüvvələr növüdür, böyük atəş və zərbə gücünə, yüksək manevrliliyə və müstəqil fəaliyyət göstərmək imkanına malikdir. Quru Qoşunları düşmən qruplaşmalarını darmadağın etmək, onun nəzarətində olan ərazi sahələrini, mövqelərini ələ keçirmək və saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Motoatıcı qoşunlar. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin motoatıcı bölmələri düşmənin istər yerüstü bölmələri, istərsə də alçaqdan uçan hava hədəfləri ilə mübarizə aparmağa qadir müasir silah və döyüş texnikası ilə təchiz edilmişdir.

Tank qoşunları Quru Qoşunlarının əsas zərbə gücüdür. Başqa qoşun növləri kimi tank bölmələrinin texniki vasitələrinin idarəetmə, naviqasiya cihazları müasirləşdirilmiş, dayanıqlılığı artırılmış, silahlanmasına yeni nəsil tankları daxil edilmişdir.

Raket-Artilleriya qoşunları Quru Qoşunlarının əsas atəş gücünü təşkil edir. Artilleriya bölmələrimizin istifadəsində görünən və örtü arxasında yerləşən düşmən hədəflərinə zərərvurma imkanına, dəqiq və dağıdıcı atəş gücünə malik artilleriya qurğuları vardır.

2016-cı ilin aprel ayının əvvəlində cəbhədə düşmənin təxribatının qarşısının alınması zamanı topçularımız sərrast atəşlə qarşı tərəfin xeyli döyüş texnikasını və canlı qüvvəsini, eləcə də dərinlikdə yerləşən idarəetmə məntəqələrini sıradan çıxarmışlar.

Bunu bilmək maraqlıdır

Əliağa Şıxlinski Port Artur uğrunda gedən döyüşdə iki topla yaponların 18 topuna qarşı vuruşmuş və qalib gəlmişdir.

Hərbi Hava Qüvvələri

Hərbi Hava Qüvvələri əsas zərbə gücü olmaqla hərbi hava qüvvələri, aviasiya və hava hücumundan müdafiə qoşunlarından ibarətdir. Müasir sistemlərlə yenilənmiş aviasiyamız gündəlik uçuş təlimləri yerinə yetirməklə döyüş vərdişlərini artırmağa davam edir. Gecəgörmə cihazları və müasir naviqasiya sistemləri ilə təchiz edilmiş döyüş helikopterlərimiz düşmənin hava hədəflərini, döyüş texnikalarını və onun canlı qüvvəsini sutkanın istənilən vaxtında məhv etməyə qadirdir.

Bütün növ uçuş aparatlarının pilotları Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbinin yetirmələridir.

Bunu bilmək maraqlıdır

C-300 "Favorit" zenit raket qurğusu Rusiya Federasiyasında yaşayan həmyerlimiz görkəmli konstruktor İqor Aşurbəylinin rəhbərliyi və iştirakı ilə ixtira edilmişdir. Həmyerlimiz ermənilərin ciddi etirazına və müqavimətinə baxmayaraq, ölkəmizin bu qurğunu əldə etməsinə nail olmuşdur.

Hazırda bu müasir silah Azərbaycan səmasının hava hücumundan müdafiəsində mühüm rol oynayır.

Hava hücumundan müdafiə və zenit-raket qoşunları ölkəmizin havadan müdafiəsini təmin edir. Müasir müdafiə sistemləri və raket kompleksləri ilə təmin edilmiş hava hücumundan müdafiə qoşunlarının təkmilləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Ölkəmizdə 2014-cü ilin noyabr ayında cəbhə xəttində təxribat törətməyə və ön xətdə yerləşən bölmələrimiz üzərinə hücuma keçməyə çalışan düşmən helikopteri hava hücumundan müdafiə bölmələrimiz tərəfindən vurularaq zərərsizləşdirilmişdir.

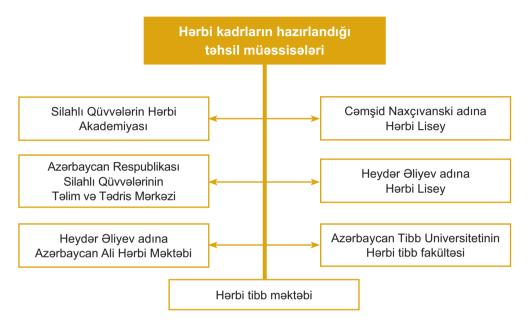

Hərbi Dəniz Qüvvələrinin vəzifəsi ölkənin dənizdən təhlükəsizliyini, dəniz enerji infrastrukturlarının mühafizəsini və su sərhədlərinin qorunmasını təmin etməkdən

ibarətdir. Eyni zamanda onlar döyüş əməliyyatları zamanı Quru Qoşunları ilə əlaqəli fəaliyyət göstərərək dənizkənarı və sahil zonalarında düşmən qüvvələrinə qarşı birgə mübarizə aparır, onun sahilə çıxarmağa cəhd edə biləcək dəniz desantı bölmələrini məhvetmə tapşırığını yerinə yetirir.

Respublikamızda bütün qoşun növləri üzrə hərbi kadrların hazırlanması üçün təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir.

- 1. Müharibə dövründə başqa silahlı birləşmələrin Silahlı Qüvvələrin Baş Qərargahı tərəfindən idarə olunmasını təmin edən amil hansıdır?
  - 2. Silahlı Qüvvələrin hansı qoşun növündə xidmət etmək istərdiniz və niyə?
- 3. Necə düşünürsünüz, hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması və zabit kadrlarının yetişdirilməsi hansı zərurətdən irəli gəlir?
- 4. Təsəvvür edin ki, döyüş növbətçiliyi sizə tapşırılıb. Düşmənin aşağıdan uçan hədəflərini aşkar etdikdə ilk anda nə edərdiniz?
- 5. Dənizdəki kommunikasiyaları düşmənin hərbi dəniz qüvvələrindən qorumaq üçün hansı səmərəli təklifləri verərdiniz?
- 6. "Dünya artilleriyasının inkişafında azərbaycanlıların rolu" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BAŞQA SİLAHLI BİRLƏŞMƏLƏRİ

Sizcə, başqa silahlı birləşmələrin yaranması hansı zərurətin nəticəsidir?

Daxili Qoşunlar

Daxili Qoşunlar şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinin, vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqlarının cinayətkar qəsdlərdən qorunması, mühüm dövlət obyektlərinin, kommunikasiya qurğularının mühafizəsinin həyata keçirilməsi, ictimai asayişin mühafizəsi, kütləvi tədbirlər keçirilərkən ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması, kütləvi iğtişaşların qarşısının alınması, habelə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyət göstərir.

Daxili Qoşunlar 1991-ci ildə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti (DSX) 2002-ci il 31 iyul tarixində yaradılmışdır. DSX Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti organıdır.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin əsas təyinatı Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin mühafizəsinin və toxunulmazlığının təmin edilməsidir.

Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti

Azərbaycanda mühafizə xidmətinin dövlət səviyyəsində qurulması işinə ilk dəfə 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlanmışdır. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, qanunvericilik sistemlərində olduğu kimi, inzibati orqanlarda da yenidənqurma işləri aparılaraq yeni şəraitə uyğun optimal idarəçilik formaları axtarılmağa başlandı.

Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti dövlət mühafizəsi obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və mühafizə olunan obyektlərin qorunması, Prezident rabitəsinin, xüsusi dövlət rabitəsinin, dövlət orqanlarının xüsusi təyinatlı informasiyatelekommunikasiya sistemlərinin və şəbəkələrinin təşkilinin, istismarının, təhlükəsizliyinin və inkişafının təmin edilməsi sahəsində səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmışdır.

Mülki Müdafiə Qoşunları

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin mühüm qurumlarından biri olan Mülki Müdafiə qoşunları 16 dekabr 2005-ci ildə yaradılmışdır. Onun tapşırıqlarını müəyyənləşdirən əsasnamə 29 dekabr 2006-cı ildə qüvvəyə minmişdir.

Mülki Müdafiə qoşunları ölkəmizin ərazisində mülki müdafiə tədbirlərini həyata keçirərək əhalinin və ərazilərin təbii və texnogen xarakterli fövqəladə hallardan qorunması, fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması zamanı qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsini həyata keçirir. Yarandığı ilk gündən Mülki Müdafiə qoşunlarının şəxsi heyəti Fövqəladə Hallar Nazirliyinin digər qüvvələri ilə birgə ölkə ərazisində baş verən təbii və texnogen qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılması, humanitar yüklərin ünvanına çatdırılması, subasmaya, güclü küləyə məruz qalan ərazilərdə, torpaq sürüşməsi zamanı yaranan təhlükənin aradan qaldırılması, baş verən məşə yanğınlarının söndürülməsi, zərərçəkmiş əhaliyə ilkin tibbi yardımın göstərilməsi və digər təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınması kimi xüsusi əməliyyatları və xilasetmə işlərini yerinə yetirir.

Azərbaycan Respublikasının ordu quruculuğu proqramı bu gün müasir Azərbaycanın müdafiə strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Tarixdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının acı təcrübəsi və müasir dövrümüzün reallığı təsdiq edir ki, güclü milli ordu ölkəmizin təhlükəsizliyinin, müstəqilliyinin təminatçısı və ərazi bütövlüyünün müdafiəçisidir.

- 1. Kütləvi tədbirlər keçirilərkən ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması və ictimai asayişin qorunmasında Daxili Qoşunların fəaliyyətini qiymətləndirin.
- 2. Dövlət Sərhəd Xidmətinin hansı fəaliyyəti haqqında kütləvi informasiya vasitələrində daha çox məlumata rast gəlirsiniz?
  - 3. Mülki Müdafiə qoşunlarının bildiyiniz fəaliyyətləri haqqında danışın.
- 4. Dövlət Sərhəd Xidmətinin yaranması tarixini araşdırın və yığcam təqdimat hazırlayın.

4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HƏRBİ ATRİBUTLARI

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Hərbi hissəsinin Döyüş Bayrağı əsgəri şərəf, şücaət və şöhrət rəmzidir.

Hərbi hissənin Döyüş Bayrağı nə üçün təsis olunur?

Döyüş Bayrağı

Döyüş Bayrağı bütün dövrlərdə hərbi şərəf simvolu hesab edilir. Hərbi hissələrə yarandığı ilk gündən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi fərmanı ilə Döyüş Bayrağı təqdim edilir.

Döyüş Bayrağı sülh dövründə hərbi hissənin qərargahında xüsusi hazırlanmış yerdə saxlanılır. Onun mühafizəsi üçün ayrıca post yaradılır və bu posta ən hazırlıqlı əsgərlərdən saatdar təyin edilir. Müharibə zamanı isə Döyüş Bayrağı hissənin döyüş apardığı bölgədə yerləşir. Bu, hərbi hissənin mövcudluğunun göstəricisidir.

Döyüş Bayrağı hərbi hissənin döyüş ənənələrini, əsgəri şərəf, şöhrət və şücaətini təcəssüm etdirir, onun təyinatını və hansı qoşun növünə mənsub olduğunu göstərir.

Hərbi Dəniz Qüvvələri gəmilərinə təqdim edilən Döyüş Bayrağı gəminin hansı ölkəyə mənsubluğunu və toxunulmazlığını bildirir. Döyüş Bayrağı hərbi hissənin bütün mövcudluğu dövründə hərbi hissədə saxlanılır.

Döyüş Bayrağı

hər bir hərbi qulluqçuya qəhrəmanlıq ənənələrini aşılayır, onu müqəddəs borcu olan Vətənin müdafiəsinə ruhlandırır.

Döyüş Bayrağı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hər bir hərbi qulluqçusuna Vətəninə sədaqətlə xidmət etmək, öz qanını və canını belə əsirgəmədən onu mərdliklə, bacarıqla müdafiə etmək, doğma torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq borcunu xatırlatmaq üçündür.

Hərbi hissənin açılmış Döyüş Bayrağı önündə çəkilmiş şəkillə təltif edilmə əsgər üçün ən yüksək fəxri təltif hesab edilir.

Hərbi hissənin bütün şəxsi heyəti Döyüş Bayrağını fədakarlıq və mərdliklə qorumalı, onun düşmən tərəfindən ələ keçirilməsinə yol verməməlidir.

Döyüş Bayrağının itirilməsi böyük rüsvayçılıq hesab edilir. Bu cür hallarda hərbi hissənin komandiri və bilavasitə müqəssir olan hərbi qulluqçular məhkəməyə verilir, hərbi hissə isə ləğv edilir.

Silahlı Qüvvələrin emblemi

Silahlı Qüvvələrin emblemi Silahlı Qüvvələri başqa hərbi birləşmələrdən fərqləndirən əsas rəsmi rəmz hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin emblemi hərbi qulluqçuların, həmçinin silahların, hərbi texnikanın və digər texnikanın Silahlı Qüvvələrə mənsubiyyətini bildirən nişandır.

Hərbi geyim forması

Hərbi geyim forması Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti və hərbi liseyin kursantları üçün müəyyən edilmiş, hərbi qulluqçuların hərbi geyim predmetləri, fərqləndirmə nişanları və hərbi ləvazimatlarının komplektidir.

Hərbi geyim predmetlərinə – üst geyimləri, baş geyimləri, ayaqqabılar və s. aiddir.

Kokarda – baş geyiminin üzərinə bərkidilmiş metal nişan. Lampas – ali zabitlərin şalvarlarının yanlarındakı zolaq. Hərbi qulluqçuların fərqləndirmə nişanlarına paqonlar, yaxa nişanları, döş və qol nişanları, kokardlar*, paqon və yaxalıqlardakı nişanlar (emblemlər, ulduzlar və s.), kantlar və lampaslar* aiddir.

Hərbi geyim forması *mərasim, gündəlik, səhra* geyim formalarına və *xüsusi geyimlər*ə, onlardan hər biri isə, öz növbəsində, yay və qış geyimlərinə bölünür.

Mərasim geyim forması xüsusilə təntənəli hallarda, istirahət və bayram günlərində, habelə xidmətdənkənar vaxtda geyinmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Səhra geyim forması döyüş şəraitində, sutkalıq naryadlarda (qərargahlar, idarələr və müəssisələrdə növbətçiliklərdən başqa), təlimlərdə, manevrlərdə, döyüş növbələrində və təlim mərkəzindəki məşğələlərdə geyinmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Gündəlik geyim formasının qalan bütün hallarda geyinilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Xüsusi geyim xüsusi parad, rəsmi qəbullar üçün xüsusi mərasim, xüsusi xidmət formaları, xüsusi texniki, xüsusi peşə, xüsusi iş, istiləşdirilmiş xüsusi, xüsusi yay, xüsusi hospital, xüsusi mülki paltarlardır.

Xüsusi xidmət geyim formasını yeraltı qurğularda döyüş növbəsi çəkən, komendant xidməti, patrul xidməti, qarovul xidməti, sülhməramlı əməliyyətləri yerinə yetirən və s. xidməti fəaliyyətdə olan hərbi qulluqçular geyinirlər.

Xüsusi iş paltarını hərbi qulluqçular təsərrüfat, inşaat işlərini yerinə yetirdikdə, müalicə müəssisələrində, yeməkxanalarda işlədikdə, texnika və silahlara qulluq etdikdə, habelə bundan sonra HHQ və HHM qoşunlarının uçuş heyəti uçuşları yerinə yetirdikdə, HDQ gəmi heyəti gəmi səfəri zamanı geyinir.

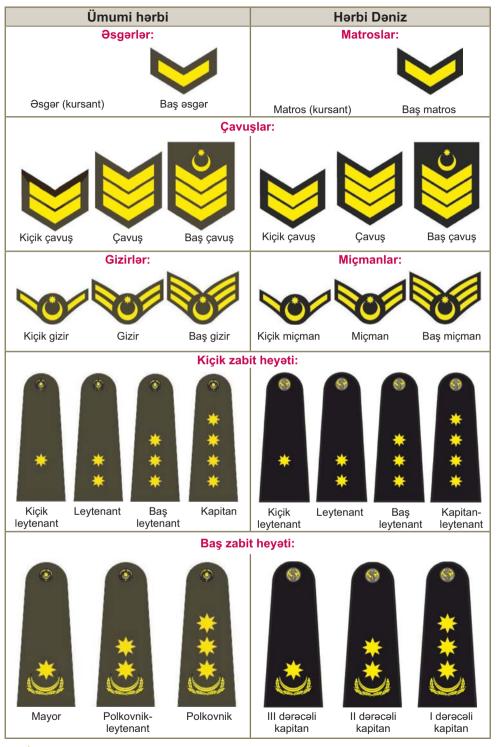
Hərbi geyim formasını daşımaq hüququ olmayan vətəndaşların hərbi qulluqçuların *fərqləndirmə nişanları olan* geyim formasını geyinməsi qadağandır.

Hərbi rütbələr və paqonlar

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri hərbi qulluqçularının hərbi rütbəyə görə fərqləndirmə nişanları – **paqonlar**, eləcə də hərbi rütbəyə görə fərqləndirmə **qol nişanlarıdır**. Hərbi qulluqçu və hərbi vəzifəliyə onun tutduğu vəzifədən, hərbi və ya xüsusi hazırlığından, hərbi xidmət müddətindən asılı olaraq müvafiq **hərbi rütbə** verilir.

Hərbi rütbələr

Tibb və hüquq ixtisaslarına malik olan zabit və generalların hərbi rütbələrinə müvafiq olaraq "tibb xidməti" və "ədliyyə" sözləri əlavə edilir.

Çavuşlara və gizirlərə (miçmanlara) hərbi rütbələr qoşun və ya xidmət növü göstərilmədən verilir.

Ehtiyatda olan vətəndaşların hərbi rütbələrinə "ehtiyatda olan" sözləri, istefada olan vətəndaşların hərbi rütbələrinə isə "istefada olan" sözləri əlavə edilir.

Hərbi qulluqçuların digər kateqoriyalarına və hərbi vəzifəlilərə hərbi rütbələr "Hərbi xidmətkeçmə haqqında" Əsasnamənin və "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi"nin tələblərinə müvafiq qaydada verilir.

- 1. Hərbi hissənin açılmış Döyüş Bayrağı önündə şəklinizin çəkilməsini istərdinizmi? Niyə?
  - 2. Silahlı Qüvvələrin emblemi nə üçün əsas rəmz hesab edilir?
- 3. Hərbi geyimin mülki vətəndaşlar tərəfindən geyinilməsi mümkündürmü? Fikrinizi faktlarla əsaslandırın.
  - 4. Hərbi rütbələrin nəyə görə verildiyini araşdırın.
- 5. Təsəvvür edin ki, hücumun gedişində müxtəlif istiqamətlərdə düşmənin çoxlu maddi-texniki vəsaitləri və döyüş bayrağı ilə rastlaşmısınız. İlk anda hansını ələ keçirmək üçün səylərinizi cəm edərdiniz? Niyə? Fikrinizi əsaslandırın.

5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTİTUSİ-YASINDA VƏ DİGƏR QANUNVERİCİLİK AKTLARINDA HƏRBİ XİDMƏTƏ DAİR MÜDDƏALAR

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq aləmdə hüquqi mövcudluğunu təmin etmək, eləcə də ölkədaxili vəziyyəti tənzimləmək və digər ölkələrlə hüquqi əlaqələr yaratmağa imkan verən bir sıra qanunlar qəbul etdi. Bunlardan ən əsası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası idi.

Silahlı Qüvvələrin yaranması Konstitusiyada öz əksini necə tapmışdır?

Hərbi doktrina* nədir?

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni, müasir Beynəlxalq Hüquq Normalarını, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını özündə əks etdirən, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin həyat fəaliyyətini, firavan yaşayışını və təhlükəsizliyini təmin edəcək qanunlara malik yeni konstitusiyası qəbul olundu. Bu Konstitusiyada Azərbaycan Respublikasının özünümüdafiə hüququ və onun əsas icraçısı olan Silahlı Qüvvələrin yaradılması əsas maddələrdən biri idi.

Maddə 9. Silahlı Qüvvələr

- I. Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Silahlı Qüvvələr yaradır. Silahlı Qüvvələr Azərbaycan Ordusundan və başqa silahlı birləşmələrdən ibarətdir
- II. Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir.
- III. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanıdır.

Maddə 74. Vətənə sədaqət

I. Vətənə sədaqət müqəddəsdir.

Maddə 76. Vətəni müdafiə

- I. Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.
- II. Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir.

Doktrina (latın sözüdür)
– elmi, fəlsəfi və ya siyasi nəzəriyyə, sistem.

Hərbi doktrina

Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı strategiyasının tərkib hissəsi olaraq, insanın, cəmiyyə-

tin, dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici hərbi və digər təhdidlərdən qorunmasına yönəlmiş hərbi təhlükəsizlik sisteminin konseptual əsasını müəyyənləşdirən sənəddir.

Bu sənəddə respublikamızın müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin hərbi və siyasi, habelə digər təhdidlərdən qorunması dövlətin hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində başlıca vəzifələrindən biri hesab edilir.

"Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və başqa silahlı birləşmələrin vəzifələri, onlarda hərbi xidmətkeçmənin əsasları, vətəndaşların hərbi qeydiyyat üzrə vəzifələri və s. öz əksini tapmışdır.

Hərbi vəzifə – qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hərbi qeydiyyatı, çağırışaqədərki hazırlığı, hərbi xidmətə çağırışı, çağırış üzrə və könüllü hərbi xidmət keçməsi, ehtiyatda olması, toplanışlara çağırışı və toplanış keçməsi, səfərbərlik üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsidir.

Çağırışçılar – ilkin hərbi qeydiyyata alınmış və ya alınmalı olan müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməmiş 18 yaşından 35 yaşınadək Azərbaycan Respublikasının kişi cinsli vətəndaşlarıdır.

Hərbi qulluqçular – həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslərdir.

Hərbi vəzifəlilər – ehtiyata keçirilmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarıdır.

Hərbi vəzifəli olmayanlar – hərbi qeydiyyata götürülməli olmayan və ya hərbi qeydiyyatdan çıxarılmış, o cümlədən istefaya buraxılmış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarıdır.

"Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 6. Vətəndaşların ilkin hərbi qeydiyyata alınması.

Hər il yanvar-mart ayları ərzində həmin il 16 yaşı tamam olan Azərbaycan Respublikasının kişi cinsli vətəndaşları yaşayış və ya olduğu yer üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında ilkin hərbi qeydiyyata alınmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış və sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı hər bir kişi cinsli vətəndaşı Azərbaycan Respub-

likasının Silahlı Qüvvələrində və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməlidir.

Hərbi vəzifəlilər ehtiyata keçirildikdən sonra 7 gün müddətində yaşayış yeri üzrə hərbi qeydiyyata alınmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına gəlməlidirlər.

Hərbi vəzifəlilər və çağırışçılar yaşayış yerini 3 aydan çox müddətə dəyişdirdikdə yaşayış yeri üzrə hərbi qeydiyyatdan keçməli və olduğu yer üzrə hərbi qeydiyyata durmalıdırlar.

Hərbi vəzifəlilər və çağırışçılar yaşayış yerini dəyişərkən 10 gün müddətində hərbi qeydiyyatda olduqları müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasında çağırışaqədərki hazırlıq müdafiə sahəsində ilkin biliklərə yiyələnmə, hərbi xidmətin əsasları üzrə hazırlıq və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məqsədləri üçün ümumtəhsil, ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili müəssi-sələrində keçirilir. Bu fənnin tədrisi çağırışaqədərki hazırlıq rəhbəri tərəfindən aparılır.

Hərbi and həqiqi hərbi xidmətə çağırılmış hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının Azərbaycan Respublikasına və onun xalqına sadiq olacağı barədə içdiyi təntənəli anddır.

Mən – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarına daxil olarkən, Vətənim Azərbaycana və onun xalqına sadiq olacağıma and içirəm.

Təntənəli surətdə and içirəm:

Azərbaycan Respublikasının mənafeyini, onun suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini şərəflə qoruyacaq, bundan ötrü qanımı və canımı əsirgəməyəcəyəm. Səmimi, cəsur, intizamlı olacaq, hərbi sirri verməyəcək, hərbi nizamnamələrin tələblərini yerinə yetirəcək, komandirlərin və rəislərin əmrlərinə sözsüz tabe olacağam.

Hərb işini vicdanla öyrənəcək, əcdadların hərbi ənənələrini şərəflə davam və inkişaf etdirəcək, hər an əldə silah Vətənin müdafiəsinə qalxmağa hazır olacağam.

Andımı pozsam, Azərbaycan Respublikası qanunlarının tam ciddiyyəti ilə məsuliyyət daşımağa hazıram.

Hərbi qulluqçular ancaq hərbi and içdikdən sonra onlara silah və hərbi texnika təhkim olunur, döyüş növbətçiliyinə təyinedilmə və ya döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinə cəlbedilmə şərəfinə nail ola bilirlər.

"Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət və beynəlxalq hüququn subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktına müvafiq olaraq öz Silahlı Qüvvələrinə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri qanunçuluq, nizami ordu, qarışıq komplektləşdirmə, kadr, mərkəzləşdirilmiş və vahid rəhbərlik, yüksək hərbi intizam, daimi döyüş və səfərbərlik hazırlığı, hərbi qulluqçuların sosial-hüquqi müdafiəsinin təmin olunması prinsipləri əsasında qurulur və fəaliyyət göstərir.

"Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu lokal və regional münaqişələrin qarşısının alınması, nizamlanması və həll edilməsi ilə bağlı aparılan sülhməramlı əməliyyatlarda Azərbaycan Respublikasının iştirakının əsaslarını, formalarını və qaydasını müəyyən edir.

Bu Qanunda sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak dünya birliyi, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlərin koalisiyaları, ayrı-ayrı dövlətlər, dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən lokal və regional münaqişələrin qarşısının alınması, həll olunması, nizamlanması və nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində həyata keçirilən kompleks fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi müəyyən edilir.

- 1. Konstitusiyada vətənə sədaqət, vətəni müdafiə və hərbi xidmət məsələləri necə müəyyənləşdirilmişdir?
- 2. Sizcə, 16 yaşı tamam olan il kişi cinsli vətəndaşların hərbi qeydiyyata alınması hansı məqsədlə həyata keçirilir?
- 3. Hərbi andın mətni ilə tanış olun. Onun tələblərini yerinə yetirməyə hazırsınızmı?
  - 4. Hərbi andın hərbi xidmətdə rolu haqqında təqdimat hazırlayın.

6. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN DAXİLİ XİDMƏT NİZAMNAMƏSİ

Bu Nizamnamə Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 23 sentyabr tarixli, 887 saylı Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Bu Nizamnamə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri hərbi qulluqçularının ümumi vəzifələrini, onların arasındakı qarşılıqlı münasibətləri, briqadada və onun bölmələrində daxili qayda-qanunları və həmçinin əsas vəzifəli şəxslərin xidmət vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Daxili Xidmət Nizamnaməsini Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi hissələri və bölmələri ilə bərabər, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qərargahları, idarələri, müəssisələri və hərbi məktəbləri də rəhbər tuturlar.

Təlimlərdə və hərbi qulluqçulara döyüşdə hərəkət qaydaları öyrədilən məşğələlərdə, eləcə də müharibə dövründə döyüş əməliyyatları zamanı daxili xidmət bu Nizamnamə ilə yanaşı döyüş nizamnamələri və təlimatlarla müəyyən edilir.

Sizcə, Daxili Xidmət Nizamnaməsində hansı müddəalar öz əksini tapmalıdır?

Hərbi qulluqçuların ümumi vəzifələri

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçusu öz Vətəni – Azərbaycan Respublikasının müdafiəçisidir.

Hərbi qulluqçu öz Vətəninin müdafiəsi üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır. O, Azərbaycan dövlətinin mənafeyini qorumağa, onun nüfuzunun və qüdrətinin möhkəmlənməsinə səy göstərməyə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına müqəddəscəsinə və sarsılmaz surətdə riayət etməyə, Hərbi Andı yerinə yetirməyə, intizamlı, vicdanlı, doğruçu və cəsarətli olmağa, hərbi borcunu yerinə yetirərkən, bütün qüvvəsini və lazım gəldikdə canını əsirgəməməyə, komandirlərə (rəislərə) sözsüz tabe olmağa və döyüşdə onları müdafiə etməyə, öz hərbi hissəsinin Döyüş Bayrağını göz bəbəyi kimi qorumağa borcludur.

Rəislər və tabe olanlar, böyüklər və kiçiklər

Tutduğu vəzifələrinə və hərbi rütbələrinə görə hərbi qulluqçular biri o birinə münasibətdə rəis və yaxud tabe olandır.

Rəislər tabelikdə olanlara əmr vermək hüququna malikdirlər və verdikləri əmrlərin yerinə yetirilməsini yoxlamalıdırlar. Tabelikdə olanlar rəislərinə sözsüz tabe olmağa borcludurlar.

Əmrlərin verilməsi və yerinə yetirilməsi qaydaları

Əmrlər, bir qayda olaraq, tabelilik üzrə verilir. Böyük rəis zəruri hallarda tabe olana, onun bilavasitə rəisinə bildirmədən əmr verə bilər.

Hərbi qulluqçuya əmr verildikdə o, "Oldu" cavabını verərək əmri yerinə yetirməlidir. Zəruri hallarda tabelikdə olanın verilən əmri düzgün başa düşdüyünə əmin olmaq məqsədilə rəis verilən əmrin qısa şəkildə təkrar olunmasını ondan tələb edir.

Əmr yerinə yetirildikdən sonra hərbi qulluqçu bu barədə əmri vermiş rəisə və bilavasitə öz rəisinə məlumat verməlidir.

Əsgər (matros) sülh və müharibə dövründə ona həvalə edilmiş vəzifələrin və verilən tapşırıqların vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsinə, həmçinin öz silahının, ona tapşırılan döyüş texnikasının və digər texnikanın vəziyyətinə cavabdehdir. O, manqa komandirinə tabedir.

Əsgərin (matrosun) vəzifəsidir:

- Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin döyüşçüsü kimi öz borcunu dərindən dərk etmək, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına müqəddəscəsinə və sarsılmazcasına riayət etmək, Hərbi Andı yerinə yetirmək; Azərbaycan dövlətinin işinə və mənafeyinə uyğun sayıq, namuslu, sədaqətli olmaq və bunun uğrunda mübarizədə öz qüvvəsini, hətta həyatını belə əsirgəməmək;
- hərbi işi vicdanla öyrənmək, komandirlərin (rəislərin) ona öyrətdiklərini möhkəm və səylə yadda saxlamaq; öz xidməti vəzifələrini nümunəvi yerinə yetirmək; hərbi nizamnamələrin tələblərini möhkəm bilmək və vicdanla yerinə yetirmək;
- komandirlərin (rəislərin) əmr və sərəncamlarını sözsüz, dəqiq və tez yerinə yetirmək;
- igid və intizamlı olmaq, nalayiq hərəkətlər etməmək və yoldaşlarını da belə hərəkətlərdən çəkindirmək;
- dövlət sirrini ciddi saxlamaq;
- komandirlərə (rəislərə) və böyüklərə hörmət göstərmək, hərbi nəzakət, davranış və əsgəri salamlaşma qaydalarına ciddi riayət etmək;

- öz silahını, döyüş texnikasını və digər texnikanı mükəmməl bilmək, həmişə saz, təmiz və döyüşə hazır saxlamaq;
- diviziya (gəmilər briqadası) komandiri də daxil olmaqla, özünün birbaşa rəislərinin vəzifəsini, hərbi rütbəsini və soyadını bilmək;
- dövlət əmlakını qorumaq, geyimini və ayaqqabısını ehtiyatla geyinmək, onları vaxtında və səliqə ilə təmir etmək, hər gün təmizləmək və göstərilən yerdə saxlamaq;
- şəxsi və ictimai gigiyena qaydalarına riayət etmək;
- silahla, döyüş texnikası və digər texnika ilə işləyəndə və başqa hallarda təhlükəsizlik tədbirlərinə, həmçinin yanğın təhlükəsizliyi qaydalarına riayət etmək;
- hissənin (bölmənin) yerləşdiyi ərazidən kənara çıxmaq zərurəti olduqda, bunun üçün manqa komandirindən icazə almaq və qayıtdıqdan sonra ona bu barədə məlumat vermək;
- həmişə forma üzrə və səliqəli geyinmək;
- hissədən kənarda özünü şərəfli və ləyaqətli aparmaq, ictimai asayişi pozmamaq və əhaliyə qarşı nalayiq hərəkətlərə yol verməmək.

Hərbi nəzakət və hərbi qulluqçuların davranış qaydaları

Hərbi qulluqçular bir-birinə münasibətdə həmişə nəzakətli və təmkinli olmalıdırlar. Vəzifəsindən asılı olmayaraq hərbi qulluqçular xidmət məsələləri üzrə bir-birinə "Siz" deyə müraciət etməlidirlər.

Rəislər və böyüklər tabeliklərində olanlara və kiçiklərə xidmət üzrə müraciət etdikdə onların hərbi rütbəsini və soyadını və ya ancaq hərbi rütbəsini deməlidirlər.

Məsələn: "Əsgər Həsənov", "Yoldaş əsgər", "Çavuş Babayev", "Yoldaş çavuş", "Gizir Səmədov", "Yoldaş gizir", "Baş leytenant Zeynalov", "Yoldaş baş leytenant" və s.

Tabelikdə olanlar və kiçiklər öz rəislərinə və böyüklərinə müraciət etdikdə onların hərbi rütbəsini deməli və hərbi rütbənin qabağına "Yoldaş" sözü əlavə etməlidirlər.

Məsələn: "Yoldaş kapitan".

Hərbi qulluqçular sırada olmayanda bir-birinə müraciət etdikdə, həmçinin əmr alanda və əmr verəndə "farağat" vəziyyətində olmalı, sağ əlin orta barmağının ucunu sağ qaşın sağ ucuna yaxınlaşdırmalı, sonra aşağı salmalıdırlar.

Hərbi qulluqçu komandirin (rəisin) və ya böyüyün yanında başqa hərbi qulluqçuya müraciət etmək üçün komandirdən (rəisdən) və ya böyükdən icazə almalıdır.

Məsələn: "Yoldaş mayor, icazə verin, kapitan Abdullayevə müraciət edim".

Rəisin və ya böyüyün sualına təsdiq cavabı vermək lazım gəldikdə "Bəli", inkar cavabı vermək lazım gəldikdə isə "Xeyr" deyilməlidir.

Hərbi qulluqçular həmişə yüksək mədəniyyət, təvazökarlıq və təmkin nümunəsi göstərməli, ictimai yerlərdə və küçədə özlərini ləyaqətlə aparmalıdırlar.

Hərbi qulluqçu ictimai yerlərdə, həmçinin avtobusda, metroda, şəhərətrafı qatarlarda içəri daxil olan rəisə və ya böyüyə əsgəri salam verməli, əgər boş yer yoxdursa, ona öz yerini təklif etməlidir.

Əgər üz-üzə gəldikdə rəislə (böyüklə) sərbəst şəkildə bir-birinin yanından keçib getmək mümkün deyildirsə, onda tabe olan (kiçik) qarşıdan gələn rəisə (böyüyə) əsgəri salam verməklə ona yol verməlidir. Əgər rəisi (böyüyü) ötüb-keçmək lazımdırsa, hərbi qulluqçu rəisdən (böyükdən) icazə almalıdır.

Hərbi qulluqçu dəmir yolu, su yolu və hava nəqliyyatında gedərkən vaqondan, kayutdan, təyyarədən çıxan zaman hərbi forma üzrə geyinməlidir.

Hərbi qulluqçular mülki əhaliyə qarşı nəzakətli olmalı, vətəndaşların şərəf və ləyaqətinin qorunmasına, ictimai qayda-qanunun saxlanmasına yardım etməli, həmçinin bədbəxt hadisə, yanğın və təbii fəlakət zamanı əhaliyə kömək göstərməlidirlər.

Hərbi qulluqçulara əllərini cibində saxlamaq, həmçinin rəisin və ya böyüyün icazəsi olmadan onların yanında oturmaq və ya papiros çəkmək qadağandır.

Hərbi qulluqçunun xidmət yerində və ictimai yerlərdə sərxoş vəziyyətdə olması yolverilməzdir.

Hərbi qulluqçuların küçədə və ya icazə verilməyən yerlərdə papiros çəkmələri məqbul sayılmır.

- 1. Sizcə, niyə Daxili Xidmət Nizamnaməsi adı çəkilən qoşun növlərində və digər silahlı birləşmələrdə hərbi idarə və məktəblərdə rəhbər tutulur?
- 2. Necə düşünürsünüz, əmrin qısa şəkildə təkrarlanmasına ehtiyac varmı? Fikrinizi əsaslandırın.
  - 3. Daxili Xidmət Nizamnaməsinin tələblərinin pozulması nə ilə nəticələnə bilər?
  - 4. Siz bu tələbləri yerinə yetirməyə hazırsınızmı?
  - 5. Şagirdlə əsgərin ortaq vəzifələrini müəyyənləşdirin.

7. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN İNTİZAM NİZAMNAMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 23 sentyabr tarixli 885 saylı Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Möhkəm hərbi intizam yüksək döyüş hazırlıqlı və döyüş qabiliyyətli olmağın əsas şərtidir. Silahlı Qüvvələr Azərbaycan cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Onun hərbi qulluqçuları bütün Azərbaycan vətəndaşları kimi Azərbaycan Respublikasının qanunlarına ciddi riayət etməlidirlər. Silahlı Qüvvələrin sıralarına daxil olarkən hərbi qulluqçular Vətənə sadiq olmaqla yanaşı, intizamlı olmağa da and içirlər və andı pozarlarsa, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən, tam ciddiyyəti ilə məsuliyyət daşımağa hazır olduqlarını dərk edirlər.

İntizam nədir? Hərbi intizam dedikdə nə başa düşürsünüz?

Hərbi intizam – bütün hərbi qulluqçuların Azərbaycan Respublikası qanunlarında və hərbi nizamnamələrində müəyyən olunmuş qaydalara ciddi riayət etməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində hərbi intizam hərbi qulluqçuların yüksək şüurluluğuna və vətənpərvərlik borclarını dərindən dərk etmələrinə, xalqımızın beynəlmiləlçilik ənənələrinə sadiq olmalarına və Vətənə sonsuz məhəbbət bəsləmələrinə əsaslanır. Lakin bunlar öz hərbi borcuna etinasız yanaşan hərbi qulluqçulara məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqini istisna etmir.

Bütün komandirlər bu Nizamnamənin tələblərini rəhbər tutaraq, hissə və bölmələrdə hərbi intizamın daim yüksək səviyyədə saxlanmasını təmin etməyə borcludurlar.

Hərbi intizam hər bir hərbi qulluqçunu:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına ciddi riayət etməyə, Hərbi Andın və hərbi nizamnamələrin tələblərini dəqiq yerinə yetirməyə, komandirlərin (reislərin) əmr və sərəncamlarına sözsüz tabe olmağa;
- hərbi xidmətin bütün çətinlik və məhrumiyyətlərinə mətinliklə tab gətirməyə, hərbi borcunu yerinə yetirərkən öz qanını və hətta həyatını belə əsirgəməməyə;
- hərbi və dövlət sirlərini möhkəm saxlamağa;

- namuslu və doğruçu olmağa, hərbi işi vicdanla öyrənməyə, ona tapşırılan silahı, döyüş texnikasını və digər texnikanı, hərbi əmlakı və xalq əmlakını hər vasitə ilə qorumağa;
- komandirlərə (rəislərə) və böyüklərə hörmət etməyə, əsgəri nəzakət və salamvermə qaydalarına əməl etməyə;
- hərbi hissədən kənarda özünü ləyaqətli və namuslu aparmağa, ictimai asayişin özü və başqaları tərəfindən pozulmasına yol verməməyə, vətəndaşların şərəf və ləyaqətinin qorunmasına hərtərəfli səy göstərməyə məcbur edir.

Yüksək hərbi intizama:

- hərbi qulluqçularda yüksək mənəvi və döyüş keyfiyyətləri və komandirlərə (rəislərə) şüurlu surətdə tabe olmaq hisləri tərbiyə etməklə;
- hissədə (bölmədə) Nizamnamə qaydalarına riayət etməklə;
- komandirlərin (rəislərin) öz tabeliyində olanlara gündəlik tələbkarlığı, onların şəxsi ləyaqətinə hörmət etməsi, hərbi qulluqçulara daim qayğı göstərməsi, inandırma və məcburiyyət tədbirlərini bacarıqla və düzgün əlaqələndirib, tətbiq etməsi ilə nail olmaq mümkündür.

Hər bir komandir (rəis) öz tabeliyində olanları hərbi intizamın bütün tələblərini sözsüz yerinə yetirmək ruhunda tərbiyə etməli, onlarda hərbi şərəfi və hərbi borcu şüurlu inkişaf etdirib möhkəmləndirməli, layiqliləri həvəsləndirməli, intizamı pozanlara qarşı isə ciddi tədbirlər görməlidir.

Komandirin (rəisin) əmri tabelikdə olanlar üçün qanundur. Əmr sözsüz, dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməlidir.

Hər bir hərbi qulluqçu hərbi intizamın və qayda-qanunun bərpası işində komandirə (rəisə) kömək etməyə borcludur.

Hər bir komandir bu Nizamnamə ilə ona verilən hüquqlar çərçivəsində tabeliyində olan hərbi qulluqçuların onların ağlabatan təşəbbüslərinə, səylərinə, rəşadətlərinə və yaxşı xidmət göstəricilərinə görə həvəsləndirməlidir.

Həvəsləndirmələr hərbi qulluqçuların tərbiyə edilməsi və hərbi intizamın möhkəmləndirilməsi üçün mühüm vasitədir.

Həvəsləndirmə – xidmətində, davranışında, dürüstlüyündə, sadiqliyində və hərbi borcunu yerinə yetirərkən fərqləndiyinə görə hərbi qulluqçuya verilən qiymətdir.

Əsgərlər, matroslar və çavuşlar üçün tətbiq edilən həvəsləndirmələr:

- təşəkkür elan etmək;
- əvvəl verilmiş intizam cəzasını götürmək;
- müddətli xidmət əsgərləri, matrosları və çavuşlarını bir dəfə növbədənkənar hissənin yerləşdiyi yerdən kənara, yaxud gəmidən sahilə buraxmaq;
- fərmanla, qiymətli hədiyyələrlə, yaxud pulla mükafatlandırmaq;
- hərbi qulluqçunu hərbi hissənin açılmış Döyüş Bayrağı yanında çəkilmiş fotoşəkli ilə mükafatlandırmaq;
- hərbi qulluqçunun yaşadığı, yaxud əvvəl işlədiyi yerə onun hərbi xidmət borcunu nümunəvi yerinə yetirməsi və aldığı mükafatlar haqqında məlumat vermək;
- baş əsgər (baş matros) hərbi rütbəsi vermək;
- əlaçı döş nişanı ilə mükafatlandırmaq;
- əsgərlərin, matrosların və çavuşların adlarını hissənin (gəminin) Fəxri kitabına yazmaq;
- müddətli xidmət əsgərlərinə, matroslarına və çavuşlarına məzuniyyət yerinə gedibqayıtma vaxtı nəzərə alınmadan 10 sutkayadak qısamüddətli məzuniyyət vermək.

İntizam cəzası da hərbi qulluqçunun tərbiyələndirilməsi və intizamın möhkəmləndirilməsi məqsədilə tətbiq edilir. Burada başlıca məqsəd digər hərbi qulluqçuların oxşar hallara yol verməsinin qarşısını almaqdır.

Əsgərlərə və matroslara verilən intizam cəzaları:

- məzəmmət;
- töhmət:
- şiddətli töhmət;
- hissənin yerləşdiyi yerdən kənara, yaxud gəmidən sahilə növbəti buraxılmadan məhrumetmə;
- növbədənkənar xidmət naryadına təyin etmə (qarovula, növbəyə və döyüş növbətçiliyinə göndərmək istisna edilməklə) – 5 xidmət naryadına qədər;
- hauptvaxtda saxlanılmaqla 10 sutkayadək həbs;
- əlaçı döş nişanından məhrumetmə;
- baş əsgər (baş matros) hərbi rütbəsindən məhrumetmə cəzaları verilə bilər.

- 1. Hərbi qulluqçular hərbi intizamın tələblərini pozarlarsa, nə baş verər? Məktəbdə şəxsi nümunənizə əsasən fikrinizi əsaslandırın.
- 2. Təhsil aldığınız məktəbdə daxili nizam-intizam qaydalarına necə riayət olunur?
- 3. Siz məktəbinizdə daxili nizam-intizam qaydalarının keyfiyyətinin daha da artırılması istiqamətində hansı təklifləri verərdiniz?
- 4. Hər hansı bir səhlənkarlığınıza görə layiq görüldüyünüz intizam cəzasının üzərinizdən götürülməsi üçün nə edərdiniz?
- 5. Biriniz rəis rolunda çıxış etməklə tapşırıq verin, digəriniz tabeolan rolunda həmin tapşırığı icra edin. Tapşırığı icra etməyinizlə bağlı yoldaşlarınızın rəylərinə münasibətinizi bildirin.

8. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN QARNİZON VƏ QAROVUL XİDMƏTLƏRİ NİZAMNAMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 23 sentyabr tarixli, 886 saylı Qanunu ilə təsdiq edilmiş Nizamnamədə qarnizon və qarovul xidmətlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydaları izah edilir, həmçinin qarnizonun vəzifəli şəxslərinin, bu xidmətləri yerinə yetirən hərbi qulluqçuların hüquqları və vəzifələri müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər qoşunların bütün hərbi hissələri, hərbi məktəbləri, qərargahları, idarə, müəssisə və təşkilatları bu Nizamnaməni rəhbər tutmağa borcludur.

Qarovul nədir və nə üçün lazımdır?
Qarovul xidməti dedikdə nə başa düşürsünüz?

Qarovul xidmətini yerinə yetirmək döyüş vəzifəsini yerinə yetirmək deməkdir.

Şəxsi heyətdən də bu Nizamnamənin bütün müddəalarına dəqiq əməl etməyi, yüksək sayıqlıq, sarsılmaz qətiyyət və təşəbbüskarlıq göstərməyi tələb edir. Qarovul xidməti tələblərinin pozulmasında təqsirkarlar intizam və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Döyüş bayraqlarının, hərbi və dövlət obyektlərinin mühafizəsi və müdafiəsi, həmçinin hauptvaxtda və intizam taborunda saxlanan şəxslərin mühafizəsi üzrə döyüş tapşırığını yerinə yetirməkdən ötrü təyin edilmiş silahlı bölmə qarovul adlanır.

Qarovul xidmətini yerinə yetirmək üçün qarovullar təyin edilir.

Qarovulun tərkibinə qarovul rəisi, postların və növbələrin sayına görə qarovul nəfərləri, dəyişdiricilər, zərurət olduqda isə qarovul rəisinin köməkçisi və nəqliyyat vasitələrinin sürücüləri təyin edilirlər.

Obyektlərin bilavasitə mühafizəsi və müdafiəsi üçün qarovulun tərkibindən saatdarlar qoyulur.

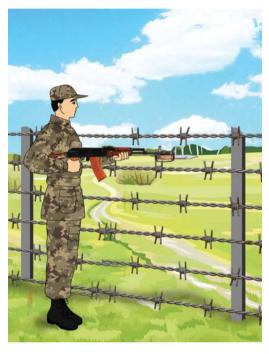

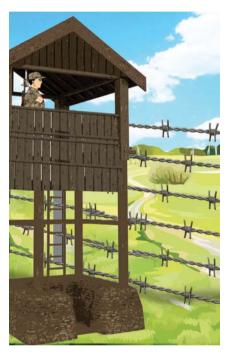
Saatdar ona tapşırılmış postu mühafizə və müdafiə etmək üçün döyüş tapşırığını yerinə yetirən silahlı qarovul nəfəridir.

Mühafizə və müdafiə edilməsi saatdara tapşırılmış bütün obyektlər, həmçinin onun öz vəzifəsini icra etdiyi yer və ya sahə **post** adlanır.

Müşahidə qülləsindən müşahidə etməklə obyektin mühafizəsi

Saatdar Döyüş Bayrağının yanındakı postda öz vəzifəsini ayaq üstə "Azad" vəziyyətində yerinə yetirir. Hərbi qulluqçular Döyüş Bayrağına əsgəri salam verdikdə saatdar "Farağat" vəziyyəti almalıdır.

Saatdarlar obyektlərin mühafizəsini onun ətrafındakı bayır və daxili hasarlar arasında dolanmaq, həmçinin müşahidə qülləsindən müşahidə etmək yolu ilə həyata keçirirlər.

Saatdarlar hərəkət marşrutları üzrə obyektlərin etibarlı mühafizəsini təmin edən sürətlə piyada hərəkət edir, ərazini və hasarları gözdən keçirmək, xidmət çəkməsi barədə qarovul rəisinə rabitə vasitələri ilə məlumat vermək və siqnalizasiya mən-

təqələrindən keçərkən, müəyyən edilmiş siqnalı vermək üçün qısa müddətə dayanırlar. Qış vaxtı onlar xizəklə hərəkət edə bilərlər. Ətraf yaxşı görünəndə ərazi şəraiti imkan verirsə, saatdarlar mühafizə olunan obyektləri və onların giriş yollarını xüsusi hazırlanmış güllələrdən müşahidə edə bilərlər.

Saatdar toxunulmaz şəxsdir:

Saatdarın vəzifəsidir:

- öz postunu sayıq mühafizə və mətanətlə müdafiə etmək;
- ayıq xidmət etmək, fikrini yayındırmamaq, silahını əlindən buraxmamaq və onu tabe olduğu şəxslər də daxil olmaqla, heç kimə verməmək;
- təyin olunmuş marşrutla hərəkət edərək postun yaxınlığındakı girəcəkləri və hasarları nəzərdən keçirmək, həmçinin siqnalizasiya vasitələrinin sazlığını yoxlamaq;
- həyatı təhlükədə olsa belə, dəyişilməyincə və postdan çıxarılmayınca onu tərk etməmək:
- postda tapşırığı yerinə yetirərkən 107-ci maddədə göstərilən qayda üzrə dolu və həmişə atışa hazır silahı olmaq;
- postlar tabelində göstərilən və yer sahəsində işarə qoyulmuş yerdən posta yaxın məsafəyə qarovul rəisindən, qarovul rəisinin köməkçisindən, özünün dəyişdiri-

cisindən və onların müşayiət etdikləri şəxslərdən, həmçinin bu Nizamnamənin 168-ci maddəsində göstərilən hallarda qarovullar (hərbi hissə) növbətçisindən başqa heç kəsi buraxmamaq;

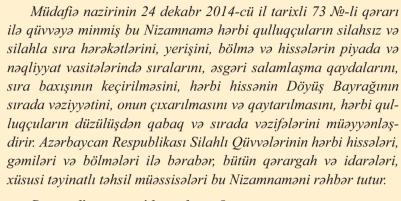
- qarovulun nəqliyyat vasitələrinin marşrutunu, hərəkət qrafikini, həmçinin onların fərqlənmə nişanlarını və siqnallarını bildirmək;
- postdakı yanğınsöndürmə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmaq;
- bu Nizamnamenin 180-ci maddesinde gösterildiyi kimi esgeri salam vermek;
- obyektin hasarında (postda) hər hansı bir nasazlığı və öz postu, yaxud qonşu postun yaxınlığında hər hansı qayda-qanun pozuntusunu gördükdə, qarovul rəisini çağırmaq;
- qarovul itinin hürməsini eşitdikdə, dərhal müəyyən edilmiş siqnalla qarovul otağına xəbər vermək.

Saatdara yatmaq, oturmaq, nəyə isə söykənmək, yazmaq, kitab oxumaq, mahnı oxumaq, danışmaq, yemək, içmək, papiros çəkmək, təbii ehtiyaclarını yerinə yetirmək, kimdənsə nəsə almaq və kiməsə nəsə vermək, zərurət olmadıqda patronu yuvasına yeritmək **qadağandır**.

Saatdar ancaq qarovul rəisinin, onun köməkçisinin, öz dəyişdiricisinin və yoxlamağa gəlmiş şəxslərin suallarına cavab verməlidir.

- 1. Əgər sizi qarovula təyin etsələr, bu işin öhdəsindən necə gələrdiniz?
- 2. Saatdarın toxunulmaz olması hansı zərurətdən irəli gəlir?
- 3. Saatdar aşağıdakı hallar baş verdikdə nə etməlidir?
  - Postdan kənarda iğtişaşlar baş verdikdə;
  - Postda yanğın baş verdikdə;
  - Posta hücum olduqda;
  - Təbii fəlakət baş verdikdə.
- 4. Postun yanından keçən hərbi hissə komandirinin verdiyi tapşırığı saatdar necə icra etməlidir? Cavabınızı əsaslandırın.
- 5. "Qaravul xidməti sülh dövründə döyüş tapşırığını yerinə yetirməkdir" fikrinin düzgün olub-olmadığını faktlarla əsaslandırın.

9. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN SIRA NİZAMNAMƏSİ

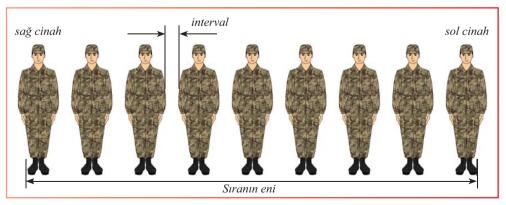
Sıra nədir və necə idarə olunur?

Sıra hazırlığı hərbi qulluqçuların təlim və tərbiyəsinin əsas mövzularından biridir. O, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sıra Nizamnaməsi əsasında hazırlanır və keçirilir.

Sıra hazırlığı dərslərində hərbi qulluqçulara səliqəlilik, diqqətlilik, nizam-intizam aşılanır və tək sıra üsullarının bölmə tərkibində yerinə yetirilməsi bacarığı təkmilləşdirilir. Hərbi qulluqçuların sıra hazırlığı taktiki, fiziki, atəş hazırlığı və digər məşğələlərdə, düzülüşlərdə, müxtəlif yerdəyişmələrdə və gündəlik həyat fəaliyyətində təkmilləşdirilir.

Sıralar və onların idarə edilməsi

Sırada hərəkət və üsulların müvəffəqiyyətli yerinə yetirilməsi üçün hərbi qulluqçu sıra haqqında təsəvvürə malik olmalı, onun elementlərini, komandaların yerinə yetirilmə qaydalarını, düzülüşdən əvvəl və sırada vəzifələrini bilməlidir.

Sıra hərbi qulluqçuların, bölmələrin və hissələrin piyada və maşınlarda birgə hərəkəti üçün Nizamnamə ilə müəyyən edilmiş düzülüşüdür.

Cərgə hərbi qulluqçuların biri o birinin yanında bir xətt üzərində düzüldüyü sıradır.

Cinah sıranın sağ (sol) kənarıdır. Sıra döndükdə cinahların adı dəyişmir.

İnterval hərbi qulluqçular (maşınlar), bölmələr və hissələr arasında ön boyu məsafədir.

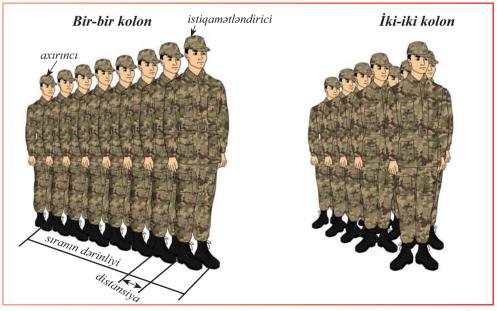
Distansiya hərbi qulluqçular (maşınlar), bölmələr və hissələr arasında dərinliyə görə məsafədir.

Sıranın eni cinahlar arasındakı məsafədir.

Sıranın dərinliyi birinci cərgədən (qabaqda duran hərbi qulluqçudan) axırıncı cərgəyə (arxada duran hərbi qulluqçuya), maşınlarda hərəkət edərkən maşınların birinci xəttindən (qabaqdakı maşından) maşınların axırıncı xəttinə (arxadakı masına) qədər olan məsafədir.

İki cərgəli sıra bir cərgənin hərbi qulluqçularının o biri cərgənin hərbi qulluqçularının arxasında biraddımlıq (qabağa uzadılmış əlin barmaqlarının qarşıda duranın çiyninə çatana qədər olan məsafə) distansiyada düzülüşüdür. Cərgələr birinci və ikinci adlanır, sıra döndükdə cərgələrin adı dəyişir.

Kolon hərbi qulluqçuların, bölmələrin (maşınların) bir-birinin arxasında Nizamnamə, yaxud komandirin göstərişi ilə müəyyən edilmiş distansiyalarda düzüldükləri sıradır.

Açıq sıra bölmələrin ön boyu bir xətt üzrə bir cərgə, ya da iki cərgə (maşınlar xəttində), kolonlar xətti sırasında, yaxud Nizamnamə, ya da komandirin təyin etdiyi intervalda düzülüşüdür.

Səfər sırası bölmə kolonda, yaxud bölmələr kolonlarda biri o birinin arxasında Nizamnamə, ya da komandirin müəyyən etdiyi distansiyalarda düzülüşdür.

İstiqamətləndirici göstərilmiş istiqamətdə qabaqda gedən hərbi qulluqçudur (bölmədir, maşındır). Qalan hərbi qulluqçular (bölmələr, maşınlar) öz hərəkətlərini istiqamətləndirici ilə uyğunlaşdırmalıdırlar.

Axırıncı kolonun axırında hərəkət edən hərbi qulluqçudur (bölmədir, maşındır).

Komanda komandirlərin verdiyi əmrin qısa ifadəsidir.

Sıranın idarə edilməsi komandirlərin səsi, şəxsi nümayişi, habelə siqnal və texniki səyyar rabitə vasitələri ilə verilən komanda və sərəncamları ilə həyata keçirilir.

Komandalar **xəbərdarlıq** və **icra** komandalarından, yaxud yalnız icra komandasından ibarət ola bilər. Xəbərdarlıq komandası komandirin sıradakılardan nə tələb etdiyini düzgün anlamaları üçün ucadan, aydın və uzadılaraq verilir. Hər hansı xəbərdarlıq komandası veriləndə sırada və sıradan kənarda olan hərbi qulluqçular "**Farağat**" vəziyyəti alırlar; sırada hərəkət edənlər ayaqlarını yerə daha möhkəm basırlar. İcra komandası qısa fasilədən sonra ucadan, kəskin və aydın verilməlidir. İcra komandası dərhal və dəqiq yerinə yetirilir.

Bölmənin və ya hərbi qulluqçunun diqqətini cəlb etmək məqsədilə xəbərdarlıq komandasında lazım gəldikdə bölmənin adı, yaxud hərbi qulluqçunun rütbəsi və soyadı deyilir: məsələn, "Taqım (2-ci taqım) – Dur"; "Əsgər Talıblı, geriyə – Dön". Silahla hərəkətlər yerinə yetirilərkən xəbərdarlıq komandasında silahın adı da göstərilə bilər, məsələn, "Avtomatları sinəyə – Al".

Əsgərlərin (matrosların) düzülüşqabağı və sırada vəzifələri:

- öz silahının, ona təhkim edilmiş və tapşırılmış döyüş və digər texnikanın, döyüş sursatının, fərdi mühafizə vasitələrinin, qazma alətlərinin və ləvazimatın saz və işlək vəziyyətdə olduğunu, hərbi geyim formasını yoxlamaq;
- hərbi formanın geyim qaydalarına riayət etmək, formanı və ləvazimatı öz bədəninə uyğunlaşdırmaq, yoldaşında gördüyü nöqsanları aradan qaldırmağa yardım etmək;
- sırada öz yerini bilmək, onu tez və təlaşsız tutmağı bacarmaq, hərəkət zamanı təyin edilmiş interval və distansiyanı saxlamaq, sıradan (maşından) icazəsiz çıxmamaq (düşməmək);

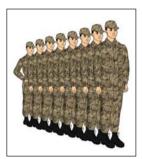
- sırada icazəsiz danışmamaq, tam sakitliyə riayət etmək;
- öz komandirlərinin əmrləri və komandalarına (siqnallarına) diqqətli olmaq, onları digər hərbi qulluqçulara mane olmadan düzgün və tez icra etmək;
- müşahidəçi olarkən əmr, göstəriş və komandaları (siqnalları) təhrif etmədən dəqiq, yüksək səslə və aydın ötürmək.

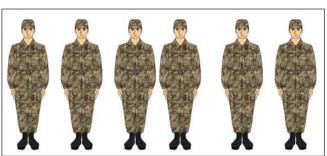
Bütün hərbi qulluqçuların saçı qısa və səliqəli olmalıdır.

Qadın hərbi qulluqçuların saçı çiyinlərini örtməməli, uzun olduqda arxadan yığılmalı, baş geyiminin daşınmasına mane olmamalıdır. Xidmət vaxtı makiyaj nəzərə çarpmamalı, zinət əşyalarından istifadə olunmamalıdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Aşağıdakı sıralarda hansı qayda pozulmuşdur?

- 2. Əsgərin düzülüşqabağı və sırada vəzifələrini müqayisə edin.
- 3. Açıq sıranın elementlərini praktiki nümayiş etdirin.
- 4. Səfər sırasının elementlərini praktiki olaraq nümayiş etdirin.
- 5. Uyğunluğu müəyyənləşdirin.
  - 1 Sıra Nizamnaməsi

Qarnizon və QarovulXidmət Nizamnaməsi

- a) silahı əlindən verməmək
- b) təntənəli kecid
- c) müəyyən olunmuş marşrutla hərəkət etmək
- d) baxıs ücün düzülmək
- e) hücumun dəf edilməsi

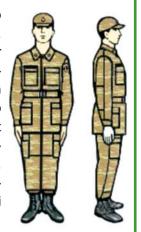
1	^	
ı	',	
ı		

10. SİLAHSIZ SIRA ÜSULLARI VƏ HƏRƏKƏTLƏR

Sıra duruşu

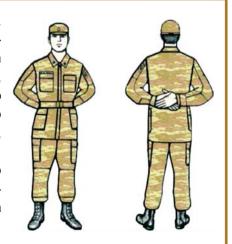
Sıra duruşu "Düzül" komandası ilə alınır. Bu komanda ilə hərbi qulluqçu cəld sıraya durmalıdır. Hərbi qulluqçu düz, dabanları birgə, ayaqqabıların burnunu ön xətt üzrə bir pəncə enində aralamalı, ayaqlarını dizlərdə gərginləşdirməməlidir. Gövdə dik tutulur, sinə bir qədər qabardılır, qarın boşluğu içəri çəkilir, çiyinlər bərabər yüksəklikdə tutulur və yuxarı qaldırılmadan bir az geriyə alınır. Qollar sərbəst vəziyyətdə aşağı salınır. Əllərin barmaqları bitişik vəziyyətdə və orta barmaq şalvarın yan tikişi üzərinə qoyulur, ovuclar tam ayaqlara yapışdırılır. Baş yuxarı və düz saxlanılır, çənə qabağa verilmir, baxışlar irəli yönəlir. Hərbi qulluqçu hərəkətə hər an hazır vəziyyəti alır.

"Farağat" komandası verildikdə dərhal sıra duruşuna keçilməli və tərpənilməməlidir. Bu komanda ilə hərbi qulluqçu "Farağat" vəziyyətində durmalı, yerindən çıxmamalı, diqqəti yayındırmamalı və danışmamalıdır.

Əmr verildikdə və alındıqda, raport verildikdə, hərbi qulluqçular bir-birinə müraciət etdikdə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni ifa edildikdə, əsgəri salam və komandalar verildikdə "Farağat" vəziyyəti komandasız alınır.

Azad vəziyyəti "Azad" komandası ilə alınır. "Azad" komandası ilə sol ayaq çiyin bərabərliyində aralıda qoyulur, qollar arxaya gətirilir, əllər bel kəmərinin səviyyəsində, sağ əlin bilək hissəsi sol əlin ovcunun içinə gəlir və sol əlin barmaqları ilə yüngülcə sıxılır, sağ əlin barmaqları yarıbükülmüş, bədən düz vəziyyətdə sərbəst saxlanılır. Sıraya "Azad" komandası verildikdə və bundan sonra komandir (rəis) sıraya müraciət etdikdə əlavə komandaya qədər sıra "Azad" vəziyyətində durmağa davam edir.

"Geyim formasını – Düzəlt!" komandası ilə sırada öz yerini tərk etmədən silahı, geyimi və ləvazimatı düzəltməli, sıradan çıxmaq üçün bilavasitə rəisə müraciət edilməlidir. Yalnız böyük komandirin icazəsi ilə danışmaq və papiros çəkmək olar. "Geyim formasını – Düzəlt!" komandasından əvvəl "Azad" komandası verilir.

Baş geyimlərini çıxartmaq üçün "Baş geyimini (baş geyimlərini) – Çıxart!" komandası, baş geyimlərini geyinmək üçün "Baş geyimini (baş geyimlərini) – Geyin" komandası verilir. Təklikdə hərbi qulluqçular ehtiyac olduqda baş geyimini komandasız çıxarır və geyinirlər.

Baş geyimi sağ əllə çıxarılaraq sol ələ ötürülür, sol əl azad buraxılmaqla baş geyiminin içəri tərəfi sol ayağa yapışdırılır və baş geyiminin kokardası qabağa baxaraq saxlanılır.

Yerində dönmələr

Yerində dönmələr "Sağa – Dön", "Yarımsağa – Dön", "Sola – Dön", "Yarımsola – Dön", "Geriyə – Dön" komandaları ilə yerinə yetirilir.

Geriyə (1/2 dairə), sola (1/4 dairə), yarımsola (1/8 dairə) dönmə sol qola tərəf sol daban və sağ pəncə üstündə; sağa, yarımsağa, sağ qola tərəf sağ daban və sol pəncə üstündə yerinə yetirilir.

Dönmələr iki sayda yerinə yetirilir: birinci sayda sıra duruşunu saxlayaraq ayaqları dizdən bükmədən dönməli, bədənin ağırlığını qabaqdakı ayağın üstünə keçirməli, ikinci sayda o biri ayağı ən qısa yolla qabaqdakı ayağın yanına qoymalı.

Hərəkət

Hərəkətlər addımla və ya qaçaraq yerinə yetirilir. Addımla hərəkətin normal sürəti dəqiqədə 110–120 addım, addımın ölçüsü 70–80 sm olmalıdır. Qaçaraq hərəkətin normal sürəti dəqiqədə 165–180 addım, addımın ölçüsü 85–90 sm olmalıdır.

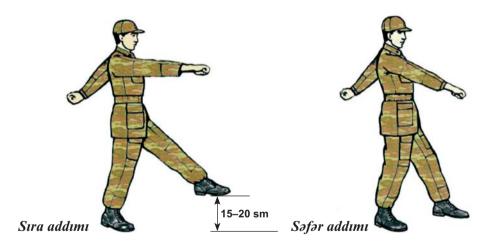
Addımlar iki cür olur: sıra və səfər addımları.

Səfər addımları ilə hərəkət edərkən "Farağat" komandası ilə sıra addımlarına keçilir. Sıra addımları ilə hərəkət edərkən "Azad" komandası ilə səfər addımlarına keçilir.

Sıra addımı ilə hərəkət edərkən pəncə yerə paralel, ayaqqabının burnu dartılmış vəziyyətə gətirilməli, ayaq yerdən 15–20 sm qaldırılaraq yerə pəncə-daban üstündə möhkəm basılmalı və dərhal o biri ayaq yerdən aralanmalıdır.

Sıra addımları ilə hərəkətdə barmaqlar yarıbükülmüş vəziyyətdə, ovucun içi yerə baxaraq, qollar ilkin vəziyyətdən dirsəklər bükülmədən irəli çiyin səviyyəsinə və geriyə tam arxaya qədər açılır.

Səfər addımları ilə hərəkət edərkən ayaqqabının burnunu dartmadan ayağı sərbəst qabağa çıxarmalı və yerə adi hərəkətdə olduğu kimi basmalı; qolları irəlidə kəmər səviyyəsinə qədər qaldırmaqla sərbəst hərəkət edilməlidir.

Hərəkəti dayandırmaq üçün komanda verilir: məsələn, "**Əsgər – Dur**". Bu komanda ilə sağ və ya sol ayaq yerə basılaraq bir addım daha atılır və ayaqlar birləşdirilərək "**Farağat**" vəziyyəti alınır.

Addımla hərəkətdə dönmələr "Sağa – Dön", "Yarımsağa – Dön", "Sola – Dön", "Yarımsola – Dön", "Geriyə – Marş" komandaları ilə yerinə yetirilir.

Sağa və yarımsağa dönmək üçün icra komandası sağ ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə sol ayaqla bir addım ataraq sol ayağın pəncəsi üstündə dönməklə, eyni vaxtda sağ ayağı irəli ataraq yeni istiqamətdə hərəkət etməli.

Sola və yarımsola dönmək üçün icra komandası sol ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə sağ ayaqla bir addım atılır, sağ ayağın pəncəsi üstündə dönməklə eyni vaxtda sol ayaq irəli atılır və yeni istiqamətdə hərəkət edilir.

Geriyə dönmək üçün icra komandası sağ ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə sol ayaqla bir addım da atılır (birinci sayla), sağ ayağı yarım addım irəli və bir qədər sola qoymaqla (ikinci sayla), hər iki pəncə üstündə, qolları ayaqların yanına sıxaraq, sol çiyin üstündə cəld dönülür, sol ayaqla hərəkət yeni istiqamətdə davam etdirilir (üçüncü sayla).

Qaçaraq hərəkət "Qaçaraq – Marş" komandası ilə başlanır. Hərəkət durduğu yerdən başlandıqda xəbərdarlıq komandasında bədəni bir az irəli verməli, qollar yarımbükülü olmalı, dirsəkləri bir az arxaya aparmalı; icra komandasında hərəkəti sol ayaqla başlamalı, qollar irəliyə və geriyə sərbəst hərəkət etməlidir.

Addımla yerişdən qaçışa keçmək üçün xəbərdarlıq komandası ilə qollar yarımbükülü, dirsəklər bir az arxaya aparmalı; icra komandası sol ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə sağ ayaqla bir addım da atılaraq sol ayaqla hərəkətə başlanılır. Qaçışdan addımla hərəkətə keçmək üçün "Addımla – Marş" komandası verilir. İcra komandası sağ ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə iki addım da qaçaraq sol ayaqla hərəkətə keçilir.

- 1. Sizcə, "Geyim formasını Düzəlt!" komandası hansı zərurətdən verilir?
- 2. Sıra duruşunu ardıcıllıqla icra edin.
- 3. Komanda verilmədən "Farağat" vəziyyətinin alınmasının mahiyyətini izah edin.
- 4. Baş geyiminin çıxarılmasını və geyinilməsini göstərilən ardıcıllıqla yerinə yetirin.
  - 5. Şəkillərdəki uyğunsuzluğu müəyyənləşdirin.

II. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı

Taktiki hazırlıq

- 11. Müasir ümumqoşun döyüşü
- 12. Motoatıcı manganın (MAM) guruluşu və döyüş imkanı
- 13. Əsgərin döyüşdə vəzifələri
- 14. Əsgərin döyüşdə hərəkətləri
- 15. Əsgərin hücumda hərəkətləri
- 16. Əsgərin müdafiədə hərəkətləri

Döyüş təminatı

- 17. Döyüş təminatı
- 18. Zirehli texnikalar
- 19. Motoatıcı manqanın mövqeyinin mühəndis təchizatı
- 20. Mühəndis maneələri

Atəş hazırlığı

- 21. 7,62 mm-lik və 5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatları və əl pulemyotları
- 22. 7,62 mm-lik və 5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatlarının və əl pulemyotlarının natamam sökülməsi və yığılması
- 23. Atışın əsasları
- 24. 7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfəngi
- 25. ΠΚ, ΠΚΜ və ΠΚΤ pulemyotları
- 26. 40 mm-lik PΠΓ-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanı
- 27. Əl qumbaraları
- 28. 9 mm-lik Makarov tapançası (ΠΜ)

Hərbi topoqrafiya

- 29. Hərbi topoqrafiya
- 30. Ərazidə xəritəsiz səmtlənmə
- 31. Azimut istigamətində hərəkət

Mülki müdafiə

- 32. Fövgəladə halların təsnifatı
- 33. Texnogen və sosial xarakterli fəlakətlər
- 34. Təbii fəlakətlər
- 35. Kütləvi qırğın silahları və onların fəsadları
- 36. Fərdi və kollektiv mühafizə vasitələri

11. MÜASİR ÜMUMQOŞUN DÖYÜŞÜ

Müasir silah və döyüş texnikası ilə təchiz olunmuş ordumuz başqa silahlı birləşmələrlə birlikdə doğma Vətənimizi, xalqımızın dinc həyatını, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığını və ərazi bütövlüyünü etibarlı şəkildə qorumağa qadirdir.

Taktika* orduların yaranması ilə meydana gəldi. Silahlar təkmilləşdikcə, yeni silahlı mübarizə vasitələri yarandıqca, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə cəlb olunan döyüş texnikasının sayı çoxaldıqca və şəxsi heyətin hazırlıq keyfiyyəti artdıqca taktikada da nəzərəçarpacaq dərəcədə inkişafa nail olundu.

Taktika dedikdə nə başa düşürsünüz? Döyüşdə taktikanın rolu nədir?

Taktika hərb sənətinin tərkib hissəsi olub, döyüşə hazırlıq və onun aparılmasının üsul və qaydalarının nəzəriyyəsi və praktikasıdır.

1941–1945-ci illərdə alman faşizminə qarşı müharibədə taktika anlayışı təcrübədə tətbiq olunmuş və sürətlə inkişaf etdirilmişdir. Bu müharibədə bir çox komandanlar əldə etdikləri uğurlara döyüşlərdə həyata keçirdikləri taktiki gedişlər nəticəsində nail olmuşlar. Həmyerlimiz, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş tank qoşunları general-mayoru Həzi Aslanov sərkərdəlik qabiliyyəti sayəsində Stalinqrad ətrafında faşist generalı Fridrix Paulyusun 6-cı ordusunu xilas etməyə atılan feldmarşal Erix fon Manşteynin "Don" qruplaşmasını darmadağın etmişdi.

Taktiki hazırlıq hissə və bölmələrin şəxsi heyətinin döyüşə hazırlıq və onun aparılmasının üsul və qaydasının öyrədilməsi məqsədilə aparılır, hissə və bölmələrin çöl vərdişlərinin əsasını təşkil edir.

Ümumqoşun bölmələrinin müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə tətbiqi onların taktiki fəaliyyətlərdə iştirakı ilə həyata keçirilir.

Döyüş fəaliyyəti — müxtəlif forma və fəaliyyət üsullarının tətbiqi ilə tapşırığın yerinə yetirilməsində birləşmə və hissələrin mütəşəkkil fəaliyyətidir. Qoşunların, aviasiya və donanmanın taktiki fəaliyyətinin əsas formasıdır.

Döyüş fəaliyyətinin əsas növləri: hücum, müdafiə.

Döyüş taktiki fəaliyyətin əsas formasıdır.

Döyüş – müəyyən bir ərazidə qısa vaxt ərzində düşməni darmadağın etmək və digər tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə bölmə, hissə və birləşmələrin razılaşdırılmış zərbə, atəş və manevridir.

Döyüş qələbəyə nail olmağın yeganə vasitəsidir.

Düşmənin darmadağın edilməsi və döyüşdə qələbə bütün silah növlərinin güclü zərbələri, onların nəticələrindən vaxtında istifadə, birləşmə, hissə və bölmələrin fəal və qətiyyətli hərəkətləri ilə qazanılır.

Daha əlverişli vəziyyətin tutulması, bölmələrin zərbə altından çıxarılması, lazımi vaxtda və yerdə güc və vasitələrin zəruri qruplaşmasının yaradılması məqsədilə bölmələrlə manevr həyata keçirilir. Bölmələrlə manevrin növləri – dövrələmə, yandankeçmə, mövqedəyişmədir.

Ümumqoşun döyüşü – Quru Qoşunlarının bölmə, hissə və birləşmələrinin taktiki fəaliyyətinin əsas forması kimi, ordu və ordu korpusu əməliyyatlarının və bir sıra birgə əməliyyatların əsasını təşkil edir və QQ-nın müxtəlif qoşun növləri və xüsusi qoşunlarının, HHQ-nın, sahilyanı ərazilərdə isə HDQ-nın birgə səyi ilə aparılır.

Müasir ümumqoşun döyüşü – yüksək gərginliyi, döyüş fəaliyyətinin dinamikliyi, iti sürətliliyi, yerüstü və hava xarakterli olması, tərəflərin eyni vaxtda güclü atəşə məruz qalması, mürəkkəb taktiki vəziyyət və döyüş fəaliyyətinin bir növündən digərinə sürətli keçilməsi ilə səciyyələnir.

Ümumqoşun döyüşündə bölmələrdən kəşfiyyatın fasiləsiz aparılması, silah və hərbi texnikanın, mühafizə və maskalanma vasitələrinin bacarıqlı tətbiqi, yüksək hərəkətlilik və mütəşəkkillik, bütün mənəvi və fiziki gücün tam gərginliyi, yüksək qələbə əzmi, möhkəm intizam və birlik tələb olunur.

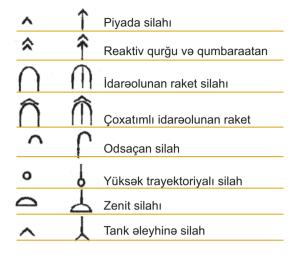

Təlimdə tər, döyüşdə zəfər!

Yalnız adi silahların tətbiqi ilə aparılan ümumqoşun döyüşünün əsasını düşmən bölmələrinin ardıcıl darmadağın olunması təşkil edir. Bu zaman onlara etibarlı atəş və radioelektron zərərvurma, eyni vaxtda onun ehtiyatlarına və dərinlikdə olan mühüm obyektlərinə güclü təsir, qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün güc və vasitələrin vaxtında cəmləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- 1. T-34 markalı 17 nömrəli tank sizə kimi xatırladır?
- 2. Müasir ümumqoşun döyüşünün dinamikliyini, sürətliliyini, döyüş qabiliyyətinin bir növündən digərinə tez keçməsini nə ilə əsaslandıra bilərsiniz?
- 3. Döyüşdə düşmənin darmadağın edilməsi prosesini mexaniki saatın iş prinsipi ilə müqayisə edin.
  - 4. 2016-cı il 4 aprel döyüşləri haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.
- 5. Döyüş fəaliyyətinin əsas növlərinin gündəlik həyatımızda yeri və rolu haqqında məruzə hazırlayın.

Silah işarələri

Texniki işarələr

Tank
БМП
□ БТР
Б ПМ
Zirehli maşın (ümumi)
Zirehsiz maşın (ümumi)
Zirehli təkərli maşın
Üzən yük daşıma maşını
Mina trallı tank
► Mina silindrli tank

Qoşun növü, xidmət və bölmə (hissə, birləşmə) işarələri

Atıcı bölmə	
Motoatıcı bölmə (avtomobil üzəri	ndə)
Motoatıcı bölmə (БТР üzərində)	
Mexanikləşdirilmiş bölmə	
Tank bölməsi	
Qumbaraatan bölməsi	
Kəşfiyyat bölməsi	
Zirehli kəşfiyyat bölməsi	

•	Artilleriya bölməsi
0	Özüyeriyən artilleriya bölməsi
*	Reaktiv artilleriya (yarış) bölməsi
~~0~~ 0	Özüyeriyən (təkərli) yarış bölməsi
	Taktik raket bölməsi
$\blacksquare$	Operativ-taktiki raket bölməsi
$\triangle$	Tankəleyhinə bölmə
	Təmir bölməsi
	Özüyeriyən təmir bölməsi
$\triangle$	Tank əleyhinə artilleriya bölməsi
/Â	Tank əleyhinə gumbaraatan bölməsi

12. MOTOATICI MANQANIN (MAM) QURULUŞU VƏ DÖYÜŞ İMKANI

Motoatıcı bölmənin döyüş imkanı nədir?

Motoatıcı manqa (MAM) ən kiçik taktiki bölmədir. O, təşkilati olaraq motoatıcı taqımın tərkibinə daxildir. Manqa piyadaların döyüş maşını (БМП) və ya zirehli transportyor (БТР), yaxud avtomobil üzərində ola bilir.

BMΠ tırtıllı, zirehli maşındır, şəxsi heyəti ön xəttə çatdırmaq, onun mobilliyini və silah gücünü artırmaq, tanklarla birgə hərəkətini təmin etmək üçündür. Onun üzərində METİS (FAQOT) tipli tank əleyhinə idarəolunan raket (TƏİR), 30 mm-lik avtomatik top, 7,62 mm-lik Kalaşnikov pulemyotu quraşdırılmışdır. Bu maşın yüksək manevr imkanına malikdir. Su maneələrindən, yolsuz ərazilərdən, bataqlıq və qalın qar olan yerlərdən keçməyə qadirdir. O, nüvə silahından mühafizə və gecəgörmə cihazları ilə təchiz olunmuşdur.

БТР – təkərli döyüş maşınıdır, manqanın şəxsi heyətini ön xəttə çatdırmaq, onun mobilliyini və silah gücünü artırmaq üçündür. 14,5 mm-lik ΚΠΒΤ, 7,62 mm-lik PKT pulemyotları ilə təchiz olunmuşdur.

Avtomobil üzərində təşkilatların manqanın ön xəttə çatdırılması və mobilliyinin artırılması FA3-3308 Sadko markalı avtomobillərdə həyata keçirilir.

Döyüş imkanı – bölmələrin müəyyən edilmiş müddətdə və konkret şəraitdə hər hansı tapşırığı yerinə yetirmək imkanı ilə xarakterizə edilən keyfiyyət göstəricisidir.

Manganın döyüş imkanı:

- şəxsi heyətin sayından;
- şəxsi heyətin döyüş hazırlığının səviyyəsindən;
- şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətindən;
- mövcud silah və texnikanın vəziyyətindən;
- manga komandirinin hazırlığından asılıdır.

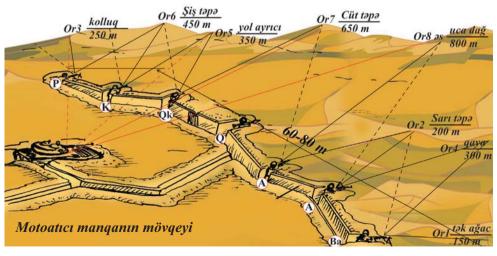
Döyüş imkanına düşmənin əks-təsirinin xarakteri, ərazi, havanın şəraiti, sutkanın (gecə və ya gündüz) vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Motoatıcı manqanın döyüş imkanları onun atəşaçma və manevretmə imkanları ilə xarakterizə olunur.

Manqanın döyüş imkanına, əsasən, onun həmlə obyekti, səngərdə düşmənin canlı qüvvəsi və hücumun davamı istiqamətində olan tank, top, pulemyot və başqa atəş vasitələri daxil ola bilər. Manqa mövqeyi müdafiə edərkən tankla gücləndirilmiş motoatıcı taqımın həmləsini dəf edə bilər.

Motoatıcı manganın müdafiəsinin quruluşuna aşağıdakılar daxildir:

- döyüş düzülüşü;
- döyüş mövqeləri;
- atəş sistemi.

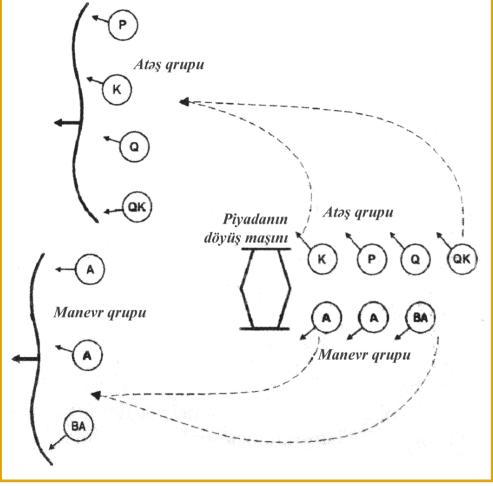

Manevr qrupu baş atıcı və iki atıcıdan, atəş qrupu isə manqa komandiri, qumbaraatan, qumbaraatanın köməkçisi və pulemyotçudan ibarətdir.

Motoatıcı manqa taqımın tərkibində hücuma keçir və ya tank taqımına verilir. Piyada düzülüşündə motoatıcı manqa 50 m qədər cəbhədə hücuma keçir. Hücumda manqanın manevr imkanı hücumun tempi, müdafiədə isə müəyyən vaxt ərzində mövqedəyişmə imkanı ilə xarakterizə olunur.

Hücumda motoatıcı manqaya həmlə obyekti və hücumun sonrakı istiqaməti təyin olunur.

Həmlə obyekti, adətən, birinci səngərdə və müdafiənin yaxın dərinliyində düşmənin səngərlərdə və digər mühəndis qurğularında müşahidə olunan canlı qüvvəsi, həmçinin tanklar, toplar, tank əleyhinə raket kompleksləri, pulemyotlar və düşmənin digər atəş vasitələridir.

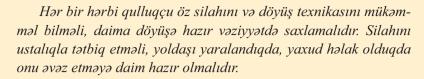
Motoatıcı manqa müdafiədə, bir qayda olaraq, motoatıcı taqımın tərkibində fəaliyyət göstərir. Müdafiədə cəbhə boyu 60–80 metrə qədər mövqeni müdafiə edir.

Dağlıq, meşəlik və digər çətin keçilən ərazilərdə manqanın döyüş mövqeyi müxtəlif ölçülərdə ola bilər.

Müasir silahlarla silahlanmış Motoatıcı manqa düşmənin tankları və zirehli maşınları, alçaqdan uçan təyyarə və helikopterlə uğurlu mübarizə aparmağa, onun atəş vasitələrini və canlı qüvvəsini məhv etməyə qadirdir. O, hücumda düşmənin 1-2 tankını, БТР-ni, bir qrup əsgərini (həmlə obyekti), müdafiədə isə 2–3 tankını, 1-2 БТР-ni və 12–15 əsgərini məhv etmə imkanına malikdir.

- 1. Bu manqalarda silahların fərqli olmasını necə əsaslandırırsınız?
- 2. Döyüş imkanı ilə şagirdlərin bilik imkanını müqayisə edin.
- 3. Manqanın mövqeyi dağlıq, meşəlik və çətin keçilən ərazilərdə müxtəlif ölçülərdə olmasını necə izah edə bilərsiniz?
- 4. MAM-ın döyüş imkanının mətndə göstərilən faktlardan (səh. 55) asılılığını izah edin.
- 5. Məktəbinizin XI sinif şagirdlərinin qatıldığı sınaq imtahanının nəticələrinə görə, hər sinfin bilik imkanını hesablayın.

13. ƏSGƏRİN DÖYÜŞDƏ VƏZİFƏLƏRİ

Döyüşdə əsgərin vəzifələrini necə təsəvvür edirsiniz?

Hər bir hərbi qulluqçunun borcudur:

- döyüşdə fəaliyyətlərin üsul və fəndlərini bilmək, silahla davranış bacarıqlarını vərdiş halına gətirmək;
  - alınmış tapşırığı bilmək və anlamag;
- ərazinin və düşmənin kəşfiyyatını aparmağı bacarmaq, düşməni vaxtında aşkarlamaq və məhv etmək;
  - atəş mövqeyini seçməyi və təchiz etməyi bacarmaq;
  - səngəri və sığınacağı cəld hazırlamağı, onların maskalanmasını bacarmaq;
  - müdafiədə mətin və iradəli, hücumda qətiyyətli və cəsarətli olmaq;
  - düşmənin alçaqdan uçan hava hədəflərinə atəş açmağı bacarmaq;
  - tank və piyada əleyhinə minaları qurmaq və zərərsizləşdirmək;
  - döyüşdə öz yerini komandirin icazəsi və ya əmri olmadan tərk etməmək;
- silahları və döyüş sursatını hazırlamağı, maqazinləri, qatarları cəld doldurmağı bacarmaq, sursatın sərfiyyatına nəzarət etmək, döyüş sursatı ehtiyatlarının yarısının sərfi barədə komandirinə vaxtında məruzə etmək.

Hər bir əsgər və çavuş öz komandirini döyüşdə müdafiə etməli, o yaralandıqda və ya həlak olduqda bölmə üzərində komandanlığı cəsarətlə öz üzərinə götürməlidir.

Manga komandirinin borcudur:

- manqaya bacarıqla rəhbərlik etmək və alınmış tapşırığın yerinə yetirilməsini inadla həyata keçirmək;
  - tabeçilikdə olanlara fəallıq, cəsarətlilik nümunəsi göstərmək;
- rabitə vasitələri ilə işləməyi bacarmaq, taqım komandiri ilə dayanıqlı rabitə əlaqəsi saxlamaq;
  - taqımın silahlarından və döyüş maşınından sərrast atəş açmağı bacarmaq;
- topoqrafik xəritələrlə işləməyi, hədəflərin yerini müəyyən etməyi və onları xəritəyə qeyd etməyi bacarmaq;
- döyüş maşınını və manqanın silahlarını bilmək, onları saz vəziyyətdə saxlamaq;
- taqım komandiri və onun müavininin vəzifələrini bilmək, ehtiyac olduqda icra etmək.

Qumbaraatanın, atıcı-qumbaraatan köməkçisinin, pulemyotçunun, baş atıcının və atıcının borcudur:

- döyüşdə fəaliyyətlərin üsul və fəndlərini bilmək, onları avtomatizmə çatdırmaq;
- silahını mükəmməl bilmək, onu daima döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamaq, ondan sərrast atəş açmağı bacarmaq;
  - fasiləsiz müşahidə aparmaq;
  - qonşuları müşahidə etmək və onları atəşlə dəstəkləmək;
  - desant bölməsindəki cihaz və mexanizmlərdən istifadə etməyi bacarmag;
- döyüş sursatının hazırlanması və yüklənməsi zamanı tuşlayıcı-operatora, texniki qulluq və təmir zamanı isə sürücü-mexanikə kömək etmək;
- manqasından aralı düşdükdə dərhal yaxındakı manqaya qoşularaq döyüşü davam etdirmək.

Tuşlayıcı-operatorun (pulemyotçunun) borcudur:

- döyüş maşınının silahlarından, müşahidə, nişanalma cihazlarından bacarıqla istifadə etmək və onları saz vəziyyətdə saxlamaq;
  - silahla davranış bacarığını avtomatizmə çatdırmaq;
  - komanda ilə və ya sərbəst aşkar edilmiş hədəfləri məhv etmək;
- döyüş maşını silahlarının atəşi ilə motoatıcı manqanın fəaliyyətini dəstəkləmək;
  - atəs mövgeyi seçərkən ərazidən yararlanmag;
  - silahlara və nişangah qurğularına texniki qulluq göstərmək;

- döyüş sursatlarını döyüşə hazır vəziyyətə gətirməyi və yerləşdirməyi bacarmaq;
  - rabitə vasitələri ilə işləməyi bacarmaq;
  - manqa komandirinin vəzifələrini bilmək, ehtiyac olduqda onu əvəz etmək.

Sürücü-mexanikin borcudur:

- döyüş maşınının quruluşunu, texniki imkanlarını, texniki qulluq qaydalarını bilmək, daima döyüsə hazır vəziyyətdə saxlamag;
- ilin və sutkanın istənilən vaxtında və müxtəlif ərazidə döyüş maşınını bacarıqla idarə etmək;
  - müxtəlif düzülüşdə yerini, ara məsafəsini, sürəti saxlamag;
  - bölməsinin yerini və ya fəaliyyət istiqamətini bilmək;
  - komandaları, idarəetmə signallarını bilmək və yerinə yetirmək;
  - nasazlıq baş verərsə, onun aradan galdırılması üçün tədbir görmək;
  - yanacaq və yanacaq sürtkü materialları növlərini və sərfi normalarını bilmək;
  - hərəkət zamanı ərazidən bacarıqla istifadə etmək;
  - atəş və müşahidə aparmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq;
  - atəş mövgeyini vaxtında və cəld dəyişmək;
  - döyüş maşını silahlarından atəş açmağı bacarmaq.

Snayperin borcudur:

- snayper fəaliyyətinin üsul və fəndlərini bilmək, avtomatizmə çatdırmaq;
- silahını mükəmməl bilmək, onu daima döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamaq, ondan sərrast atəş açmağı bacarmaq;
- fasiləsiz müşahidə aparmaq, komanda ilə, yaxud müstəqil aşkar etdiyi hədəflərin ən vacibini məhv etmək;

 - ərazidə səmtlənməyi, əlverişli mövqeyi tutmaq məqsədilə cəld və gizli hərəkət etmək üçün ərazidən faydalanmağı bacarmaq.

Sanitar-aticinin borcudur:

- ilk yardım göstərilməsi üçün tibbi avadanlığı bilmək, əlaltı vasitələrdən bacarıqla istifadə etmək;
- döyüş meydanında xəstələrin və yaralıların axtarıb tapılmasını, toplanmasını, qorunmasını həyata keçirmək və onlara ilk yardım göstərmək;
  - hərəkət imkanı olan yaralı və xəstələrə tibb postunun yerini göstərmək;
  - döyüş maşınında yaralıları təxliyə etməyi bacarmaq.

- 1. Hərbi qulluqçudan döyüş zamanı hansı xüsusiyyətlər tələb olunur?
- 2. Snayperin vəzifələrində hansı fərqli xüsusiyyətlər var?
- 3. Döyüş sursatının hazırlanması dedikdə nə başa düşürsünüz?
- 4. MAM-ın hərbi qulluqçularının vəzifələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini izah edin.

- a) diqqətlə müşahidə aparmaq, aşkar etdiyi hədəfin ən vacibini məhv etmək;
- b) qonşuları müşahidə etmək və onları atəşlə dəstəkləmək;
- c) silahını mükəmməl bilmək və onu daima döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamaq, ondan sərrast atəş açmağı bacarmaq;
- d) ərazidə səmtlənməyi, əlverişli mövqeyi tutmaq məqsədilə cəld və gizli hərəkət etmək;
- e) desant bölməsindəki cihaz və mexanizmlərdən istifadə etməyi bacarmaq.

14. ƏSGƏRİN DÖYÜŞDƏ HƏRƏKƏTLƏRİ

Döyüşdə qələbəyə ayrı-ayrı əsgərlərin, tankın və digər zirehli döyüş texnikasının, topun, minaatanın və onların heyətlərinin birgə hərəkətləri ilə nail olunur. Hər bir döyüşçü düşməni canlı qüvvə və döyüş texnikası sarıdan nə qədər çox itkiyə məruz qoyarsa, hücumda bölmənin irəliləmə tempi yüksələr, müdafiə isə düşmən üçün alınmaz olar.

Müasir ümumqoşun döyüşündə əsgərin rolu nədən ibarətdir? Qələbəyə necə nail olmaq olar?

Əsgərin hərəkət etməsi

Müasir ümumqoşun döyüşündə şərait çox tez dəyişir. Bölmələr müxtəlif fənd və üsullar tətbiq etmək məcburiyyətində qalırlar. Əsgər döyüş meydanında istənilən ərazi şərtlərində düşmənin atəşi altında öz silahından bacarıqla istifadə etməklə düşməni zərərsizləşdirib məharətlə irəliləməlidir.

Azərbaycan xalqının Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimov 19 iyun 2010-cu ildə gecə saatlarında Tərtər istiqamətində bir kilometrlik minalanmış məsafəni keçərək işğal altında olan Çaylı kəndindəki mənfur düşmənin çox sayda əsgər və zabitini məhv etmişdir. Düşmənin öz silahlarını özünə qarşı istifadə edərək təkbaşına 5 saat ərzində düşmən ordusuna qarşı döyüşmüşdür. Ermənilərdə belə təəssürat yaranmışdır ki, onlara qarşı Azərbaycan Ordusu hücuma keçib. Gecənin qaranlığında çaşbaş qalan düşmən əlavə qüvvələrini də köməyə çağırmışdı.

Mübarizdə olan Vətən, torpaq sevgisi, vətənpərvərlik ruhu və qəhrəmanlıq Azərbaycan əsgərinin nəyə qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etmişdir.

Piyada hərəkət zamanı ərazidən və düşmənin atəşindən asılı olaraq əsgər müxtəlif üsullarla irəliləyə bilər:

- sürətli addımlarla, qaçaraq (ayaq üstə, yaxud əyilərək);
- qaçaraq yerdəyişmə, yaxud sürünərək keçmə.

Məsələn, həmlənin gedişində əsgər qaçaraq, yaxud sürətli addımla əl qumbarasını tulladıqdan sonra, adətən, qaçaraq irəliləyir. Düşmənin müdafiəsinin dərinliyində hücum zamanı şəraitə uyğun olaraq bütün üsullar tətbiq edilir.

Açıq ərazidə düşmənin atəşi altında ona yaxınlaşıb həmlə hüduduna çıxmaq üçün qaçaraq irəliləyirlər. Bunun üçün uzanmış vəziyyətdə hərəkət marşrutu və nəfəs dərmək üçün gizli yer gözaltı etmək vacib şərtdir. Sonra cəld qalxaraq həmin nöqtəyə irəliləmək lazımdır. Gözaltı edilmiş nöqtəyə çatdıqda sol böyrü üstə uzanaraq üzü üstə çevrilmək və kənara diyirlənmək (sürünmək) lazımdır.

Qaçaraq hərəkətdə məsafə orta hesabla 20–40 addım təşkil edir. Bu vaxt ərzində düşmən fiziki olaraq atəş açmağa macal tapmır. Komandirin göstərdiyi hüdudda əsgər başqa əsgərlərin qaçaraq keçməsini himayə etmək və müşahidə üçün əlverişli yer seçərək atəşə hazırlaşır. Döyüşdə müəyyən məsafəni düşmənə hiss etdirmədən qətetmə zərurəti yarandıqda sürünərək irəliləmək lazımdır.

Düşməni məhv etmək, sağ qalıb döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün onu birinci görmək, qabaqlayaraq atəş açmaq lazımdır.

Əsgər döyüşdə silahını və qumbarasını komanda ilə, yaxud müstəqil tətbiq edir. Müstəqil, adətən, yaxın döyüşdə atəş açılır, qumbara atılır. Bu vaxt yüksək sayıqlıq, silahı tətbiq etməyə həmişə hazır olmaq, əsgəri bacarıqlılıq vacib əhəmiyyət kəsb edir. Döyüşdə hərəkətdə, dayanmada, dizi üstə, uzanaraq, səngərdən, daldalanacaqdan, pəncərədən, aşağıdan-yuxarı, yuxarıdan-aşağı, döyüş maşınının mağzalından, ağacın arxasından və s. vəziyyətlərdən atəş açmaq qaçılmazdır. Bütün bunlara əsgər hazırlıqlı olmalıdır.

Döyüşdə maneələrin dəf edilməsi

Döyüş şəraitində döyüşçülər müxtəlif təbii və süni maneələri dəf etmək məcburiyyətində qalırlar. Çayları və müxtəlif su maneələrini, adətən, daimi və ya xüsusi düzəldilmiş körpülərdən, bərələrdən, yaxud üzən döyüş maşınlarının köməyi ilə keçirlər. Su maneələrini dayanmadan, düşmən üçün gözlənilmədən keçmək çox vacibdir. Çayın kənarında ləngimək hücumun tempini aşağı salır və bu, düşmənin mənafeyinə xidmət edəcəkdir.

28 iyun 1944-cü ildə 35-ci tank alayı Həzi Aslanovun komandanlığı altında Berezna çayının sahilinə çıxır. İstehkamçıların hazırladıqları körpü tankların ağırlığına davam gətirmir. Batırılmış tanklardan körpü improvizə edilərək Həzi Aslanov "Vilis"ində bir zirehli transportyorun və avtomatçı taborun müşayiəti ilə çayın qərb sahilinə keçir. İyunun 29-dan 30-na keçən gecə qəfil həmlə ilə Pleşeniçı rayonunun mərkəzini ələ keçirərək Sovet ordusunun Berezna çayını bütün cəbhə boyu keçməsinə şərait yaradır. Bu hücum nəinki alman, elə sovet komandanlığı üçün də gözlənilməz olur. Göstərdiyi bu qəhrəmanlığa görə tank qoşunları general-mayoru Həzi Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülür.

Əsgərlər su maneələrini bir-bir, yaxud iki-iki keçirlər. Şərait imkan verdikdə ayaqqabılarını və təchizatlarının bir hissəsini çıxardaraq çiyinlərində keçirməyə icazə verilir. Axın sürətli olduqda çayı keçərkən suyun aparmasına yol verməmək üçün sahildən sahilə kəndir çəkilib bərkidilir. Əsgərlər kəndirdən tutaraq 8-10 metr ara məsafəsi ilə üzüb keçirlər.

Suya girməzdən əvvəl qol və ayaq köbələrini açmaq, cibləri tərsinə çevirmək, ayaqqabıları kəmərin altına keçirmək, əşya torbasını geyinmək, silahı əşya torbasının üstünə qoyaraq və qayışı qolların altına salaraq sinə üzərindən keçirmək lazımdır.

Müasir döyüşdə müxtəlif mühəndis maneələri geniş tətbiq olunur. Düşmənin qurduğu maneələri və onları qoruyan atəş vasitələrini aşkar etmək üçün fasiləsiz kəşfiyyat aparmaq lazımdır. Həmin atəş vasitələri susdurulduqdan sonra bu maneələr keçidlər açılmaqla dəf edilir. Keçidləri qaranlıqdan, məhdudgörmə şəraitindən yararlanaraq gizlincə də dəf etmək olar. Otu saralmış kiçik təpəciklər, yol örtüyünün pozulması, torpağın çökməsi, yerdən hündür çəkilmiş məftil, qar üzərində ayaq və maşın təkərinin izləri və s. əlamətlər minaları aşkar etməyə kömək edir.

Meşədə hücum edən döyüşçülər qalaqlarla, şəhərdə isə barrikadalarla rastlaşa bilərlər. Tikanlı məftildən piyada, dəmir yolu relslərindən isə tank əleyhinə kirpi hazırlanır, hər ikisi minalanmış ola bilər.

Zəhərli sahənin (ərazinin) dəf edilməsi

Hücumun qarşısını almaq və ya onu ləngitmək məqsədilə düşmən başqa keçid olmayan yerdə zəhərli sahələr yaradır. Zəhərli maddələrdən zədə almamaq üçün çox diqqətli olmaq lazımdır. Zəhərli maddələrin tətbiqi əlamətlərini aşkar edən kimi əsgər əleyhqaz geyinməli, komandirinə məruzə etməli və sonra onun göstərişi ilə hərəkət etməlidir. Hücumda zəhərli ərazinin yanından ötüb-keçmək mümkün devilsə, bu ərazini əvvəlki döyüş düzülüşündə keçmək lazımdır.

Əsgər zəhərli ərazini uzunməsafəli qaçışla çox cəld keçməlidir. Bu zaman nəzərəçarpan çox zəhərli sahələri dolanaraq dəf etməlidir. Nəfəs dərmək üçün yeri bitki örtüyü olmayan sahədə seçmək lazımdır. Bütün hallarda xəndəklərdən, çuxurlardan, səngərlərdən və s. yerlərdən kənar keçilməlidir. Belə çuxurlarda zəhərli hava çöküntü əmələ gətirir. Toz qaldırmaq, bitkilərə bədənin açıq yeri ilə toxunmaq olmaz.

Deqazasiya – paltarın, təchizatın və silahın üzərindən zəhərli maddələrin təmizlənməsi deməkdir. Bu əməliyyat fərdi deqazasiya paketi vasitəsilə yerinə yetirilir.

Zəhərlənmiş ərazidən çıxdıqdan sonra silahın tam sanitar təmizləmə və deqazasiyası həyata keçirilir. Bundan sonra mühafizə vasitəsi çıxarılır. Bu vaxt əsgər arxasını küləyə əks döndərməlidir. Mühafizə vasitəsini küləyin əsdiyi istiqamətdə tullayaraq geri çəkilmək lazımdır.

Atış üçün yerin seçilməsi

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, döyüşün əsas məqsədi düşməni məhv etməkdir. Bunun üçün əsas vasitə atəşdir. Hücumun gedişində əks-həmləni dəf edərkən, yaxud müdafiəyə keçərkən hər bir əsgər, hər şeydən əvvəl, atış üçün əlverişli mövqe seçir və onu təchiz edir. Bu mövqe elə seçilir ki, düşməni müşahidə etmək, ona atəş açmaq

mümkün olsun, seçilmiş mövqe düşmənin müşahidəsindən gizli qalsın və onun atəşindən qorunmuş olsun.

Açıq ərazidə komandirin göstərdiyi yeri seçmək, səngər qazmaq və tez maskalanmaq vacibdir. Dağlıq ərazidə, dağın zirvəsində, topoqrafik yalında mövqe seçmək olmaz. Düşmən tərəfə olan yamacda mövqe tutmaq məqsədəuyğundur. Mövqeni hazırlayarkən əsgər bir an belə müşahidəni zəiflətməməlidir.

Artilleriya mərmisinin əmələ gətirdiyi çuxur, demək olar ki, hazır səngərdir, düşmən tərəfdən divarı çapmaq və ehtiyac olarsa, dərinləşdirmək lazımdır.

Yaşayış məntəqəsində hasarlar, daş binalar, divar qalıqları və s. düşmənin atəşindən qorunmaq üçün geniş istifadə edilir. Bacarıqlı döyüşçü daş tikilidən ağılla istifadə etdikdə düşmənin üstün qüvvələrinin həmlələrini dəf edə bilər.

- 1. Gözaltı etdiyin nöqtəyə çatdıqda sol böyrü üstə uzanaraq üzü üstə çevrilmək və kənara diyirlənmək. Bu hərəkəti praktiki yerinə yetirin. Kənara diyirlənməyə ehtiyac varmı?
  - 2. Hücum zamanı çayın kənarında ləngimək nə ilə nəticələnə bilər?
- 3. Su maneəsini keçməzdən əvvəl qol və ayaq köbələrini açmaq, cibləri isə tərsinə çevirmək hansı məqsədlə həyata keçirilir?
- 4. Sizcə, dağın zirvəsində, topoqrafik yalında mövqe tutmaq nə qədər məq-sədəuyğundur?
- 5. Sizcə, zəhərli ərazinin yanından keçmək üçün hansı faktorları nəzərə almaq lazımdır?
- 6. "Düşmənin öz silahlarını özünə qarşı istifadə etmək" dedikdə nə başa düşürsünüz?
  - 7. Mübarizin vida məktubunu diqqətlə oxuyun.
- 8. Manqalarınızı MAM tərkibindəki vəzifələrə uyğunlaşdırın, qaçaraq yerdəyişmə ilə irəliləməni praktik olaraq idman zalında, məktəbin həyətində yerinə yetirin.

15. ƏSGƏRİN HÜCUMDA HƏRƏKƏTLƏRİ

Əsgər hücumda, bir qayda olaraq, manqanın tərkibində fəaliyyət göstərir. Hücum tapşırığını manqa komandirindən alır. Manqa komandiri ərazinin relyefini, hava şəraitini, düşməni, əsgərin silahının döyüş imkanını və ən başlıcası, aldığı döyüş tapşırığını əsas götürərək şəxsi heyət arasında vəzifə bölgüsü aparır.

Futbol oynadığınız zaman hücum etmədən rəqib komandanın qapısına qol vurmaq mümkündürmü?

Hücum düşməni darmadağın (məhv) etmək, təyin olunmuş obyekti ələ keçirmək və sonrakı fəaliyyətlərin aparılması üçün şərait yaratmaq məqsədilə aparılır.

Darmadağın dedikdə düşməni elə bir təlafata uğratmaq başa düşülür ki, o, tam və ya qismən döyüş qabiliyyətini itirmiş olsun.

Əsgər döyüş tapşırığını alarkən aydınlaşdırmalıdır:

- hücumun istiqamətini;
- düşmənin heyətini, yerini, fəaliyyətini;
- taqımın, manqanın döyüş tapşırığını və öz vəzifələrini;
- БМП-dən düşürüləcəyi yeri və qaydasını;
- mühəndis maneələrini (əngəlləri) dəfetmə qaydasını;
- idarəetmə və qarşılıqlı əlaqə siqnallarını;
- hücuma hazırolma vaxtını:
- hansı tankın arxasınca fəaliyyət göstərəcəyini;
- tankın və artilleriyanın atəşindən istifadəni.

MAM-ın БМП-dən düşmə anı

Hücuma hazırlaşmaq qaydası

Əsgər hücuma hazırlaşarkən:

- silahının saz olmasını bir daha yoxlayır və onu döyüşə hazırlayır;
- döyüş sursatının lazımi qədər olduğunu yoxlayır;
- fərdi mühafizə vasitələrinin sazlığını yoxlayır;
- səngərdən rahat çıxmaq üçün onun ön divarında oyuq açır.

Gecə hücumuna hazırlaşarkən:

- gecə vaxtı istiqaməti bəlli edə biləcək yerli əşyaları yadında saxlayır;
- gecə nişangahı olan əsgərlər onların da saz vəziyyətdə olmasını yoxlayır;
- güllələri maqazinlərə bir izburaxan, iki adi güllə olmaqla doldurur.

Həmləyə keçmək qaydası

"Manqa, həmləyə hazırlaş!" komandası ilə əsgər:

- süngü-biçağını avtomata birləşdirir;
- nişangahı "π" və ya "3" vəziyyətinə gətirir;
- təchizatını hərəkət zamanı mane olmaması üçün bərkidir;
- ayağını oyuğa qoyub əllərini sipərə dirəyərək səngərdən cəld çıxmağa hazır olur:
- bu zaman düşməni daha diqqətlə müşahidə edir.

"Manqa, həmləyə irəli!" komandası ilə əsgər:

- Digər əsgərlərlə birlikdə səngəri tərk edir və tankın ardınca manqanın döyüş zəncirində irəli atılır;
- Öz atəşi ilə düşmənin atəş vasitələrini (ilk növbədə tank əleyhinə silahlarını) məhv edir;
- Düşmənin ön xəttinə 25–40 m qalmış manqa komandirinin "Manqa, qumbaralarla atəş!" komandası ilə əl qumbarasını düşmənin səngərinə atır;
- "Vətən uğrunda irəli!" qışqıraraq düşmənin ön xəttinə soxulur;
- Sağ qalan düşməni məhv edərək göstərilən istiqamətdə irəliləyir.

Tanklar geri qaldıqda manqa ləngimədən, artilleriya və minaatanların atəşindən faydalanaraq irəliləməli, düşmənə həmlə etməlidir. Hətta bir əsgərin də irəliləməsi digərləri və ümumilikdə manqa tərəfindən himayə edilməlidir.

Həmlə vaxtı düşməni məhv etmək fəndləri aşağıdakılardır:

- hereketde:
- qısa müddət dayanaraq;
- yaxın atəşlə;
- əl qumbarası ilə;
- süngü və qundaq vasitəsilə.

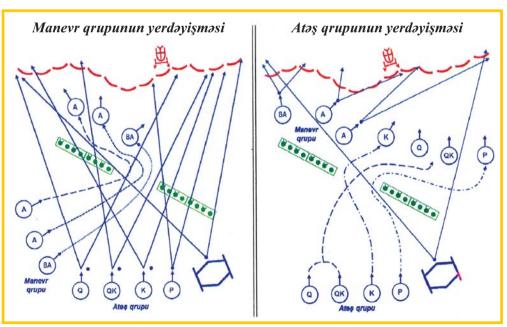

Maneələrin keçidlər vasitəsilə dəf edilməsi

Düşmənin müdafiə xəttinin qarşısındakı maneələri əsgər manqanın manevr və ya atəş qrupunun tərkibində, bir kolonda qaçaraq dəf edir.

Mina sahəsinə yaxınlaşdıqda manqa komandiri komanda verir: "Manevr qrupu, keçidə, filan həddə (aralıq həddi göstərir) qaçaraq marş!" Manevr qrupu atəş qrupunun və döyüş texnikasının atəş himayəsi altında mina sahəsini dəf edir, göstərilən həddi tutur və sərrast atəşlə atəş qrupunun mina sahəsini dəf etməsini himayə edir. Döyüş maşını mina sahəsini motoatıcıların ardınca onların atəş himayəsi altında keçir.

Keçid yerində ləngimək və toplaşmaq qadağandır!

Səngərlərdə qalmış düşməni məhv etmək tapşırığı almış manevr qrupu düşmənə qumbara atır, sürətlə səngərə atılır, onun içi ilə hərəkət edir, sağ qalmış düşməni atəşlə, süngü-bıçaqla, atəş nöqtələrini isə qumbara ilə məhv edərək döngədən döngəyə hərəkət edir.

Atəş qrupu səngərin hər iki tərəfi ilə hərəkət etməklə manevr qrupunu yuxarıdan atəşlə himayə edir, düşmənin atəş vasitələrini və səngəri tərk etməyə cəhd edən qüvvələrini məhv edir.

Blindajlarda və digər müdafiə qurğularında yerləşmiş düşmənin canlı qüvvəsi və atəş vasitələrinə qumbara atılır. Ehtiyac olduqda manevr qrupu blindaja soxulur və atəşlə işi başa çatdırır. Bu vaxt atəş qrupu blindajın girişini və çıxışını nəzarətdə saxlayır.

Həmlə obyekti alındıqdan sonra (səngərlərdə, əlaqə yollarında və digər istehkam qurğularında düşməni məhv etdikdən sonra) əsgər ləngimədən digər əsgərlərlə və döyüş texnikaları ilə qarşılıqlı əlaqədə hücumun sonrakı istiqamətində hərəkət edir.

Piyada hərəkət edən manqanın döyüş düzülüşündə hərəkət istiqamətinin dəyişməsi "Manqa, sağa (sola) filan obyekt istiqamətində, istiqamətləndirici filankəs – Marş!" komandası ilə yerinə yetirilir. İstiqamətləndirici istiqamətini göstərilən obyektə tərəf dəyişir. Qalan əsgərlər onun arxasınca düzlənməli və ara məsafəsini gözləyərək hərəkətə davam etməlidirlər.

- 1. Maqazinin bir izburaxan, iki adi güllə olmaqla doldurulması hansı məqsədlə həyata keçirilir?
  - 2. Əsgər hücumda tanklar və artilleriyanın atəşindən necə yararlana bilər?
  - 3. İlk növbədə tank əleyhinə silahları məhv etməyin mahiyyəti nədir?
  - 4. Keçid yerində ləngimək və toplaşmaq nəyə görə qadağandır?
- 5. *Keçid manqa tərkibində deyil, qruplar tərkibində keçilir* fikrini əsaslandırın və manqalarınızla şərti mina sahəsindəki keçiddən keçməyi yerinə yetirin:
  - Manqa komandirləri əsgərlərə döyüş tapşırığının verilməsini, əsgərlər isə öz tapşırığını aydınlaşdırmanı praktik yerinə yetirsinlər.
  - Məktəbin həyətində və ya idman zalında "Manqa, həmləyə irəli!" komandasını parktiki yerinə yetirin.

16. ƏSGƏRİN MÜDAFİƏDƏ HƏRƏKƏTLƏRİ

Əsgər müdafiədə, bir qayda olaraq, manqanın tərkibində fəaliyyət göstərir. Müdafiə tapşırığını manqa komandirindən alır.

Sizcə, manqa komandiri vəzifə bölgüsü apararkən nələri nəzərə almalıdır?

Müdafiə düşmənin hücumunu dəf etmək, onu maksimum itkiyə uğratmaq, vacib əraziləri əldə saxlamaq və bununla da hücuma keçmək üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə aparılır.

Müdafiə dayanıqlı və fəallığı ilə yanaşı, bütün növ silahların, üstün tank və piyada qruplaşmasının hücumunu dəfetmə imkanına malik olmalıdır.

Bu tələblərin yerinə yetirilməsi üçün mühəndis işləri yüksək səviyyədə görülməlidir.

Düşmənin qəfil basqınını dəf etmək, onun kəşfiyyat aparan və ya bizim maneələrdə keçid açmaq istəyən kiçik qruplarının məhv edilməsi üçün növbətçi atəş vasitəsi təyin olunur. Onlar, bir qayda olaraq, ehtiyat və ya müvəqqəti atəş mövqeyində yerləşirlər. Qalan şəxsi heyət vəziyyətdən asılı olaraq mövqeyini mühəndis cəhətdən təkmilləşdirir, döyüş hazırlığı ilə məşğul olur və ya dincəlir.

Döyüş növbətçiliyindən öncəki təlimat

Düşmən hücumunun atəş hazırlığı vaxtı manqa komandiri və müşahidəçidən başqa qalan şəxsi heyət blindajlarda, səngərlərin dibində, qəlpə əleyhinə sipəraltı səngərlərdə, oyuqlarda gizlənir, öz mövqelərini cəld tutmaq üçün hazır olurlar.

Düşmən hücuma keçərkən komandirin əmri ilə manqa dərhal döyüşə hazırlaşır. Silahların təsirli atəş məsafəsinə yaxınlaşdığı zaman düşmənə atəş açılır.

Düşmən müdafiənin ön xəttinə yaxınlaşdığı anda atəş ən yüksək intensivliyə çatdırılır. Onun döyüş texnikası tank əleyhinə idarəolunan raketlərin, qumbaraatanların və БΜΠ-lərin atəşləri və qumbaralarla məhv edilir. Düşmən piyadaları pulemyot və avtomatların atəşi ilə tanklardan uzaqlaşdırılaraq məhv edilir. Manqanın tank əleyhinə vasitələrinin atəşləri, ilk növbədə, ön xətdəki maneələri keçməyə çalışan trallı* tanklara istiqamətləndirilir, sonra başqa zirehli maşınlara atəş açılır. Zədələnmiş tankı tərk edən ekipaj isə atıcı silahların atəşi ilə məhv edilir.

Düşmən piyadaları mövqeyə 30–40 m yaxınlaşan zaman manqanın şəxsi heyəti onları qumbaralarla atəşə tutur, mövqeyə soxulmuş düşməni yaxından atəşlə, əlbəyaxa döyüşlə məhv edir.

Tral – tank və piyada əleyhinə minaların zərərsizləşdirilməsi (partladılması) yolu ilə mina sahələrindən keçid açmaq üçün qurğu.

Qumbaraatanın doldurulması anı

Düşmənin əlaqə yolları ilə yayılmasının qarşısını almaqdan ötrü əvvəlcədən hazırlanmış tank əleyhinə kirpi və başqa daşınan maneələr qurulur, yaxından atəşlə, süngü və ya qundaqla vurmaqla məhv edilir.

Əgər düşmən qonşu manqanın döyüş mövqeyinə hücum edirsə, manqa cinahdan atəş açmagla kömək edir.

Motoatıcı manqanın şəxsi heyəti düşmənin həmləsini dəf etdikdən sonra:

- Silahını sahmana salır;
- Sərf olunan döyüş sursatının yerini tamamlayır;
- Səngərin, blindajın uçub-dağılmış yerlərini bərpa edir;
- Düşmənin təkrar həmləsini dəf etməyə hazırlaşır.

Bütün bu vaxt ərzində müşahidə fasiləsiz aparılır.

Daimi döyüşə hazırlıq – verilən tapşırığı müəyyən olunmuş vaxtda, minimal itki ilə və mütəşəkkil qaydada yerinə yetirmə imkanı deməkdir. Bu baxımdan əsgər öz silahını, ona təhkim olunan döyüş və digər texnikanı mükəmməl bilməli, döyüşdə də tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, növbətçi atəş vasitəsinə təyin edilmiş əsgər digər yoldaşlarından nə ilə fərqlənir?
  - 2. Düşmənin hücumunun atəş hazırlığı dedikdə nə başa düşürsünüz?
  - 3. Düşmənin hücuma keçmə anını necə başa düşmək olar?
- 4. Sizcə, həmləni dəf etdikdən sonra silahını sahmana salmaq dedikdə nə başa düşülür?
- 5. Düşmənin atəş hazırlığı vaxtı manqa komandirinin və müşahidəçinin haqqında müqayisə aparmaqla danışın.

17. DÖYÜŞ TƏMİNATI

Müasir ümumqoşun döyüşündə, eləcə də lokal müharibələrdə qələbə bütün qoşun növlərinin birgə fəaliyyəti və döyüşün hərtərəfli təminatı nəticəsində əldə olunur.

Döyüş təminatı nədir?

Döyüş təminatı öz bölmələrimizin, silah və döyüş texnikamızın tətbiqinin effektliliyinin artırılması və düşmənin qoşun, güc və vasitələrinin tətbiqinin effektliliyinin azaldılması məqsədilə təşkil olunur və aparılır.

Motoatıcı manqada kəşfiyyat, mühafizə, taktiki maskalanma, mühəndis təminatı, radiasiya, kimyəvi və bioloji (bakterioloji) mühafizə təşkil olunur.

Kəşfiyyat alınmış tapşırığın hazırlanması, müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün düşmən və ərazi haqqında məlumatların əldə olunması məqsədilə təşkil edilir və aparılır. Kəşfiyyatın əsas məqsədi düşmənin qəfil fəaliyyətinin qarşısının alınmasıdır.

Düşmənin kəşfi onun yerini, tərkibini, fəaliyyətinin xarakterini, mövqelərinin mühəndis təchizatını, maneələr sistemini təyin etmək və s. məqsədilə aparılır.

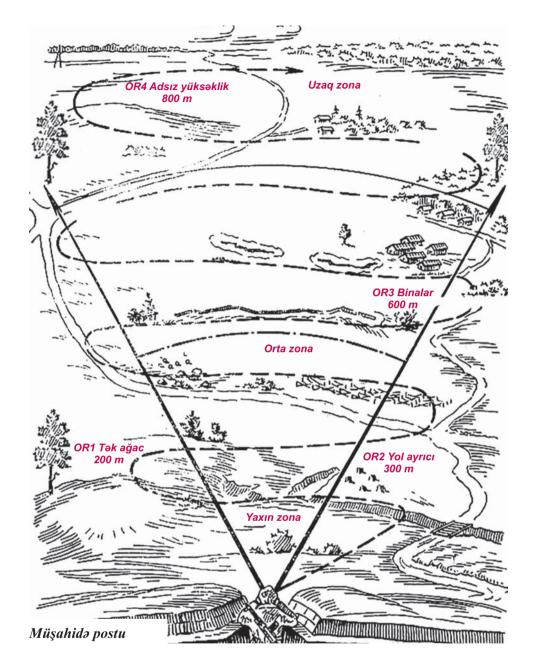
Ərazinin vizual kəşfiyyatı relyef xüsusiyyətlərini, təbii əngəllərin mövcudluğunu, torpağın, yolların, su mənbələrinin vəziyyətini, su maneələrinin xarakterini, ərazinin bölmələrinin fəaliyyətinə təsirini və s. müəyyən etmək məqsədilə aparılır.

Kəşfiyyata olan əsas tələblər: operativlik, gizlilik, dürüstlük, dəqiqlik. Məlumatlar müəyyən olunmuş vaxtda, xüsusi əhəmiyyətlilər isə dərhal məruzə edilir.

Düşməni və radioaktiv, kimyəvi, bioloji, bakterioloji şəraiti müşahidə etmək üçün kəşfiyyat hər bir manqada (tankda) aparılır. Müşahidə cəbhənin önündə, cinahlarda düşməni və ərazini yaxşı görməyi, düşmən atəşindən qorunmağı təmin etməlidir, bölmələrimizdən oraya gizli yollar olmalıdır.

Müşahidə postu (müşahidəçi) düşməni və ərazini yaxşı müşahidə etməyi təmin edən ərazidə yerləşdirilir.

Müşahidəçi oriyentirlər sxemi, müşahidə jurnalı, kompas, saat, rabitə vasitəsi, siqnalvermə vasitəsi, radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat cihazı ilə təmin olunur. Müşahidə postunun yeri, tərkibi, oriyentirlər üzrə müşahidə sektoru, nəyə xüsusi diqqət yetirilməli olduğu müşahidə postuna tapşırıq verilərkən göstərilir.

Kimyəvi və ya bioloji zəhərlənmə əlamətləri aşkar edildikdə post böyüyü dərhal "kimyəvi həyəcan" siqnalı verir və postu təyin etmiş komandirə məlumat verir.

Mühafizə

Mühafizə düşmən kəşfiyyatının qoşunlarımızın yerləşdiyi rayona daxil olmasına yol verməmək, bölmələrimizin açılıb döyüşə hazır vəziyyətə gətirilməsinə vaxt qazanmaq və əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə təşkil edilir və həyata keçirilir. O, əsas qüvvələrdən düşmənin ehtimal olunduğu istiqamətdə aralıda manqa komandiri tərəfindən taqım komandirinin göstərişi ilə təşkil edilir.

Mühafizə – müşahidə, növbətçi atəş vasitələri, manqa taqımdan aralıda yerləşdiyi vaxtlarda isə cüt patrullarla həyata keçirilir.

Öz hərbi qulluqçularını tanımaq üçün sutkalıq buraxılış sözü təyin edilir. Buraxılış sözü kimi silahın, yaxud döyüş texnikasının adı – "Tank", cavab sözü kimi isə buraxılış sözünün baş hərfi ilə başlayan yaşayış məntəqəsinin adı, məsələn, "Tərtər" təyin edilir.

Mühəndis təminatı

Mühəndis təminatı qoşunlara vaxtında və gizli hərəkət etmək, açılmaq, manevr etmək və döyüş tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün lazımi şərait yaratmaq, qoşunların və obyektlərin bütün məhvetmə vasitələrinin dərəcəsini artırmaq, həmçinin düşməni itkiyə məruz qoymaq və onun fəaliyyətini çətinləşdirmək məqsədilə təşkil olunur və həyata keçirilir.

Mühəndis təminatı zamanı düşmənin və obyektlərin, ərazinin mühəndis kəşfiyyatı aparılır, qoşunlar yerləşdiyi rayonların və onların tutduqları müdafiə mövqelərinin, komandirlərin döyüşü idarə etdikləri məntəqələr hazırlanır.

Düşmənin hərəkətini dayandıracaq, onu ləngidəcək maneələr qurulur, yollarda və keçidlərdə dağıntılar törədilir.

Qoşunlarımızın hücuma keçməsinə şərait yaratmaq üçün maneələrdən, dağıntılardan keçidlər açılır və onlar düşməndən qorunur. Ərazilər və obyektlər minalardan təmizlənir, yollar çəkilir və onlar qorunur.

Qoşunlar yerləşdiyi yerlərdə gizliliyi təmin etmək üçün maskalanır, suyun çıxarılması, təmizlənməsi və bölmələrə paylanmasına dair tədbirlər görülür. Bütün bunlar mühəndis təminatının əsas tapşırıqlarıdır.

Mühəndis təminatında müvəffəqiyyət əldə etmək üçün hissə və bölmələr yüksək mühəndis hazırlıqlı olmalı və mühəndis təminatı tapşırıqlarını sərbəst yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar. Mühəndis vasitələrindən bacarıqla istifadə edilməlidir.

Düşmənin və ərazinin mühəndis kəşfiyyatı fasiləsiz aparılmalı, döyüşün gedişində ərazidən və yerli materiallardan bacarıqla istifadə edilməlidir.

Mühəndis təminatı tapşırıqları manqanın bütün şəxsi heyəti tərəfindən yerinə yetirilir. Manqa öz gücü ilə atəş və müşahidə aparmaq üçün qurğular, sığınacaqlar qurur, öz mövgelərini maskalayır.

Kimya təminatı

Kimya təminatı bölmələrə Kütləvi Qırğın Silahları (KQS) zərərvurma amillərinin, obyektlərdə dağıntıların təsirinin azaldılması, odsaçan-yandırıcı vasitələrlə düşməni itkiyə məruz qoymaq məqsədilə təşkil edilir və yerinə yetirilir.

Hücuma hazırlaşmaq qaydası

Manqanın kimyəvi təminatının və KQS-dən qorunmasının əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

- radiasiya, kimyəvi, bioloji çirklənmə barədə bölmələrə xəbərdarlıq edilməsi;
- fərdi və kollektiv qorunma vasitələrinin, silahların, döyüş texnikasının qorunma xüsusiyyətlərindən istifadə edilməsi;
- şəxsi heyətin, silahın qismən xüsusi təmizlənməsi;
- düşmənin kəşfiyyat vasitələrinə qarşı aerozol əks-təsiri.

Şəxsi heyətin qismən sanitar təmizlənməsi dərinin açıq hissələrindən, fərdi qorunma vasitələrindən, ləvazimat və ayaqqabıdan radioaktiv maddələrin təmizlənməsindən ibarətdir.

Dərinin açıq hissəsinin, geyim və ləvazimatın deqazasiyası üçün fərdi paket istifadə olunur.

Geyim və ləvazimatın zarin tipli zəhərli maddənin buxarı ilə çirklənməsi zamanı deqazasiya paketi istifadə edilir. Çirklənmiş ərazidə təmizlənmə zamanı respirator çıxardılmır. Qışda geyim, ləvazimat və ayaqqabını çirklənməmiş qarla təmizləmək olar.

Taktiki maskalanma

Taktiki maskalanma bölmələrin fəaliyyətinin qəfilliyinə nail olunması, həyatda qalmasının artırılması, döyüş qabiliyyətinin saxlanmasını təmin etmək üçün onların tərkibi, yeri, vəziyyəti, təyinatı, fəaliyyəti, xarakteri və gələcək fəaliyyətinin məqsədi baxımından düşməni aldatmaq məqsədilə təşkil edilir və həyata keçirilir.

Taktiki maskalanmanın əsas tapşırığı taqımın fəaliyyətinin gizliliyini, qoşunların aldadıcı fəaliyyətinin isə həqiqətə uyğunluğunu təmin etməkdən ibarətdir.

Taqımda taktiki maskalanma tapşırıqları gizlətmə, təqlidetmə və nümayiş fəaliyyəti üsulları ilə yerinə yetirilir.

Gizlətmə – bölmələrin, silahların və döyüş texnikasının yerini, tərkibini, vəziyyətini və fəaliyyətini aşkar etdirən əlamətlərin aradan qaldırılması və ya minimuma endirilməsindən ibarətdir.

Taktiki maskalanma bölmələrin yerləşməsinin ərazinin maskalanma xüsusiyyətlərindən, təbii və süni sığınacaqlardan, bitki örtüyündən istifadə edilməklə hava şəraitinin, ilin və sutkanın məhdudgörmə şəraitinin nəzərə alınması ilə əldə edilir. Taktiki maskalanma manqanın öz gücü ilə yerinə yetirilir.

Təqlidetmə – silah və döyüş texnikasının fəaliyyətini aşkar etdirən əlamətlərin əks etdirilməsi ilə onların təyin edilmiş rayonlarda yerinin, tərkibinin dəyişməsini göstərməkdir. O, saxta mövqələrin, hədlərin hazırlanması, maketlərdən istifadə edərək saxta silah və döyüş texnikası obyektlərinin, qurğuların quraşdırılması ilə həyata keçirilir.

Nümayiş fəaliyyət – saxta mövqelərdə xüsusi təyin edilmiş güc və vasitələrlə bölmələrin fəaliyyətini, atəş vasitələrinin yerləşdirilməsini və s. düşmənə göstərməkdən ibarətdir.

Düşməni aldatmaq üçün Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin və BMT-nin fərqlənmə nişanından istifadə etmək qadağandır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, döyüş təminatı düşmənin qoşun, güc və vasitələrinin tətbiqinin effektivliyini necə azalda bilər?
- 2. Manqanızda təqlidetmə ilə düşməni yanıltmaq üçün hansı tədbirləri görərdiniz?
- 3. Siz mühafizəyə təyin olunmuş manqanın tərkibində xidmət edirsiniz. Düşmənin *kəşfiyyat-diversiya qrupu, mühəndis manqası, I eşalon bölmələri* ilə qarşılaşdıqda nə edərdiniz?
  - 4. Müşahidəyə təyin olunmuş əsgərin fəaliyyətini necə təsəvvür edirsiniz?

18. ZİREHLİ TEXNİKALAR

Tankların və digər zirehli döyüş texnikalarının qorunma səviyyəsi dedikdə nə başa düşürsünüz?

T-90 – Rusiya istehsalı olan 3-cü nəsil müharibə tankıdır. Bu tankların seriyalı istehsalına 1992-ci ildən başlanıb. T-72 tankının əsasında yaradılan T-90 qoruma səviyyəsi, avadanlıqları ilə sələfindən fərqlənir. Tank teplovizora*, gücləndirilmiş zirehə, aktiv müdafiə sisteminə malikdir.

Teplovizor – tədqiq olunan səthin temperaturunu müşahidə etmək üçün cihaz.

Körfəz müharibəsində T-72-lər ABŞ-ın M1 Abrams tanklarına qarşı müvəffəqiyyətsiz olduğu üçün onlar inkişaf etdirilməyə başlanmışdır. T-90-lar hazırda Rusiya, Hindistan və Azərbaycan ordusunun istifadə etdiyi ən müasir tanklardır. Bu tanklar daha güclü mühərrikə sahib olub, digər Rusiya tankları kimi alçaq bir profilə malikdir.

Rusiya və Hindistan arasında 2001-ci ildə əldə olunan razılaşmaya əsasən, T-90 tanklarının "Bişma" adı ilə Hindistanda ortaq istehsal olunur. Hindistan 1000 ədəddən çox tank istehsal etməyi planlaşdırır.

T-90 tanklarına məxsus olan Tank Əleyhinə İdarəolunan Raket (TƏİR) kompleksi 5 km məsafədə olan düşmənin istənilən tip zirehli texnikasını 100 faiz dəqiqliklə məhv etmək imkanına malikdir. Gecə-gündüz görüntüsünə malik optik lazernişangah tank hərəkətdə olarkən belə hədəfi nişan almaq və ya nişangahı hədəfi üzərində saxlamaq imkanı yaradır. Alçaqdan uçan hava hədəflərini məhv etmək üçün tankın üzərində 12,7 mm-lik pulemyot (ДШК, НСВТ, КОРД) guraşdırılıb.

T-72 tankları 1973-cü ildə silahlanmaya qəbul edilib. SSRİ-nin 2-ci nəsildən olan ən çoxsaylı döyüş tankıdır. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinin və "Varşava Bloku"na daxil olan ölkələrin ordularında bu gün də istifadə olunur. SSRİ-də, Polşada, Çexoslovakiyada, İraqda və Hindistanda istehsal olunurdu. SSRİnin süqutundan sonra İranda da istehsal edilir. Hindistanda istehsal olunan T-72 tankını "Ajeya" adlandırırlar.

Tankların taktiki-texniki xüsusiyyətləri

	T-90	T-72	T-55
Çəkisi	46,5–50 ton	41 ton	36 ton
Uzunluğu: lülə daxil olmaqla yalnız gövdə eni hündürlüyü	9,53 m 6,86 m 3,37 m 2,23 m	9,53 m 6,9 m 3,6 m 2,2 m	9 m 6,2 m 3,27 m 2,35 m
Heyəti	3 nəfər (sürücü, tuşlayıcı- operator, tank komandiri)	3 nəfər (sürücü, tuşlayıcı-operator, tank komandiri)	4 nəfər (sürücü, tuşla- yıcı-operator, dolduru- cu, tank komandiri)
Sürəti: şose yolda torpaq yolda	65 km/saat 50 km/saat	75 km/saat 50 km/saat	50 km/saat
Mühərriki	1000 AG turbo dizel 1000 AG dizel	780 AG Dizel 582 kW	Dizel 580 AG B-55B
Gediş ehtiyatı	375 km 550–650 km	298 km 410 km	500 km
Zirehi	830 mm	600 mm	100 mm
Silahı	125 mm-lik yivsiz top, 7,62 mm-lik PKT 12,7 mm-lik HCBT (КОРД)	125 mm-lik Yivsiz top 7,62 mm-lik PKT 12,7 mm-lik HCBT	100 mm yivli top 2×7,62-mm PKT 12,7 mm-lik ДШК

T-55 – 1947-ci ildə silahlanmaya qəbul edilmiş, T-54 tankını əvəz etmişdir. 1968-ci ilə qədər tankın üzərində o qədər çox dəyişiklik edilmişdi ki, tankın T-55 kod adı ilə adlandırılmasına qərar verilmişdi.

T-55 tankı qərb tanklarına nisbətən çox ucuz, sürətli və asan istehsal olunurdu. O, dünyanın ən çox istehsal edilmiş və ən çox ölkə tərəfindən istifadə olunmuş tankıdır.

Əvvəl SSRİ-də, sonra isə Polşada, Rumıniyada və Çexoslovakiyada istehsal olunmuşdur və bütün Varşava bloku ölkələrinə paylanılmışdır. Bununla yanaşı, ucuzluğu və sadə quruluşu sayəsində üçüncü dünya ölkələrinin və Ərəb ölkələrinin üstünlük verdiyi əsas tanklardan biridir.

ΕΜΠ-3 – Piyadanın Döyüş Maşını şəxsi heyətin ön xəttə daşınması, onun mobilliyinin, atəş gücünün və nüvə silahı tətbiq edildiy təqdirdə qorunmasının yüksəldilməsi üçün nəzərdə tutulub. Döyüş maşını, şəxsi heyəti çevrəvarı qəlpələrdən və atıcı silahların güllələrindən, ön hissəsi isə 30 mm-lik mərmilərdən qoruyur. БРЭМ-Л "Beqlyanka" – zirehli təmir-təxliyə maşını, БММП-3Ф – dəniz piyadasının döyüş maşını, БМД-3 – desantın döyüş maşını və s. kimi növləri mövcuddur.

Piyadanın döyüş maşınlarının taktiki-texniki xüsusiyyətləri

	БМП-3	БМП-2	БМП-1
Silahı	100mm-lik reaktiv top qurğusu, 30mm-lik avtomatik top 1 ədəd 7,62mm-lik PKT (qoşalaş.) 2 ədəd 7,62mm-lik, kurs üzrə PKT ПТУР-9М117 (tipli TƏİR)	30 mm-lik avto- matik top 7,62 mm-lik PKT ПТРК-9К111 (113) (tipli ТӘİR)	73 mm-lik top 7,62 mm-lik PKT ПТУР-9М14М "Malyutka" (tipli ТӘİR)
Heyəti	3/5/2 nəfər	3/7 nəfər	3/8 nəfər
Çəkisi	18,7 ton	14 ton	13 ton
Uzunluğu Eni Hündürlüyü	6,7 m 3,3 m 2,3 m	6,735 m 3,15 m 2,25 m	6,735 m 2,94 m 1,924 m
Sürəti: şose yolda torpaq yolda suda	70 km/saat 45–50 km/saat 10 km/saat	65 km/saat 40–45 km/saat 7 km/saat	65 km/saat 40–45 km/saat 7 km/saat
Gediş ehtiyatı	600 km	550–600 km	550–600 km

БМП-2 — Piyadanın Döyüş Maşınının təyinatı БМП-3 ilə eynidir. БРЭМ-4 təmir-təxliyə maşını, БМО-2 odsaçanların döyüş maşını, ПРП-4 səyyar kəşfiyyat məntəqəsi, БМД-2 desantın döyüş maşını və s. kimi növləri mövcuddur. Zirehinin qalınlığı gövdədə və qüllədə 5–19 mm, ön hissəsində isə 23 mm-dir.

БМП-1 – Piyadanın Döyüş Maşınının təyinatı və zirehinin qalınlığı БМП-2 ilə eynidir. Sovet ordusunun ilk seriyalarla istehsal olunan, üzən döyüş maşınıdır. БММ-1 – zirehli tibb maşını, БРМ-1К – kəşfiyyat döyüş maşını, БМП-1КШ – komanda-qərargah

maşını, БМД-1 – desantın döyüş maşını və s. kimi növləri mövcuddur.

6TP-80A – təkərli, üzən döyüş maşınıdır, motoatıcı bölmələrin daşınması və döyüşdə atəş dəstəyi üçün nəzərdə tutulub.

30 mm-lik avtomatik top və 7,62 mm-lik PKT pulemyotu ilə təchiz edilib. Topun döyüş dəsti 300 ədəd mərmi, pulemyotun isə 2000 ədəd

patrondan ibarətdir. Sələfi БТР-80-in atəş gücünü 2 dəfə üstələyir. Çəkisi 14,4 ton; heyəti 3/7 nəfər; sürəti 90 km/saat; suda 10 km/saat; gediş ehtivatı 600 km; suda 12 saatdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Ordumuzun silahlanmasında olan tankların alçaq bir profilə malik olmasının nə kimi üstünlükləri var?
- 2. Adı çəkilən döyüş texnikalarının su maneələrini keçməsini necə təsəvvür edirsiniz?

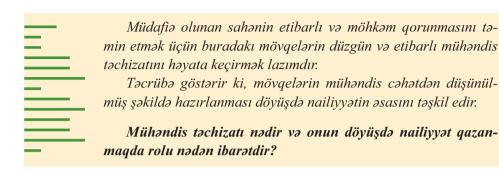
Sxemi tamamlayın:

Döyüş texnikası	Oxşar cəhəti	Fərqli cəhəti
Tank		
БМП		

- 3. БМП və tanklar arasında oxşar və fərqli cəhətləri sadalayın.
- 4. БМП və БТР-lərin oxşar və fərqli cəhətlərini sadalayın.
- 5. Sizcə, tüstü pərdəsi qoyma imkanı zirehli texnikalarda lazımdırmı? Fikrinizi əsaslandırın.
- 6. Milli Ordumuzun silahlanmasında olan T-90 tankının dünyada ilk onluğa daxil olmasını təmin edən amilləri sadalayın.

19. MOTOATICI MANQANIN MÖVQEYİNİN MÜHƏNDİS TƏCHİZATI

Azərbaycan əsgərləri Qarabağ döyüşləri zamanı əldə etdikləri təcrübələri bu gün də təkmilləşdirməklə daim mühəndis hazırlığına dair biliklərini artırmağa davam edirlər. Ön cəbhədə yerləşən bölmələrimizin şəxsi heyəti bütün cəbhə boyu düşmənlə təmas xəttində müdafiə mövqelərini mükəmməl şəkildə mühəndis cəhətdən tam təchiz etməklə düşmən qarşısında keçilməz sədd yaratmışdır.

Müdafiə döyüşünün əsasını təşkil edən səngər və daldalanacaqlar döyüşçünün düşmən hücumunu inamlı şəkildə dəf etməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan manqa mövqeyinin mühəndis təchizatı çox önəmli məsələlərdən biri olmaqla xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Manqanın mövqeyi onun şəxsi heyətinin müdafiə döyüşü aparması məqsədilə hazırlanmış atıcılar və tank əleyhinə qumbaraatan üçün səngərlər, pulemyot üçün meydançalar, örtülü oyuq (blindaj), döyüş sursatı və ərzaq üçün taxçalar, dalanlar və hərəkətin rahatlığı üçün geniş yerlər, arxaya əlaqə səngəri olan tranşey sahəsidir.

Manqanın mövqeyi ərazidə elə yerləşdirilməlidir ki, onun elementləri – səngərin içi, əlaqə yolları və səngərlərin daxili düşmən tərəfindən müşahidə olunmasın. Eyni zamanda mövqenin cinahlarını, maneələrə yaxınlaşma yerlərini müşahidə etmək və onları atəşlə nəzarətdə saxlamaq mümkün olsun.

Birinci növbədə, düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində manqanın mövqeyində avtomatçılar, pulemyotçular, qumbaraatanlar üçün tək (cüt) səngərlər, БМП (ZTR)-lərin əsas atəş mövqeyində səngərləri qazılır, müşahidə və atəş zolaqlarının təmizlənməsi aparılır, kütləvi qırğın silahlarından qorunmaq üçün şəxsi heyətə tək və cüt səngərlərdə örtülü oyuqlar hazırlanır.

Tək səngərlər əsgərin uzanıqlı vəziyyətdə atış aparması üçün hazırlanmış səngərdən başlayır. Əsgər müdafiəyə əmr aldıqdan sonra atəş aparacağı sektoru dəqiqləşdirir və özünə uzanıqlı vəziyyətdə atış aparmaq üçün səngər qazmağa başlayır.

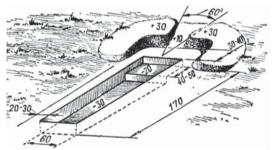

Uzanıqlı vəziyyətdə atəş açmaq üçün səngərin qazılması ardıcıllığı

Əsgər səngər qazmaq üçün elə yer seçməlidir ki, düşməni uzaq məsafədən müşahidə edə və ona təsirli atəş aça bilsin.

Səngər düşmənə cinah atəşinin aparılmasını təmin etməlidir.

Uzanıqlı vəziyyətdə atəş açmaq üçün səngərin ölçüləri

İkinci növbədə, uzanıqlı vəziyyətdə avtomatdan atəş açmaq üçün hazırlanmış səngərlər diz üstə atəş açmaq üçün 60 sm-ə qədər dərinləşdirilir, tək (cüt) səngərlər əlaqə xəndəkləri ilə bir-birinə birləşdirilir, БМП (БТР)-lərin ehtiyat atəş mövqeyində səngərlər və örtülü oyuqlar (blindaj) qazılır.

Daha sonra səngərlər və əlaqə

xəndəkləri 110 sm-dək dərinləşdirilir, döyüş sursatları və ərzaq üçün taxçalar qurulur, arxa cəbhəyə və БΜΠ (БТР)-lərin səngərlərinədək əlaqə yolları qazılır, manqanın mövgelərinin maskalanması və təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir.

Manqa mövqeyinin belə ardıcıllıqla qurulması birinci növbə tapşırıqlarına 6 saata kimi, ikinci növbə tapşırıqlarına 15 saatadək, sonrakı işlərə isə 12 saatadək vaxt tələb olunur. Ümumilikdə manqa mövqeyinin qurulmasına 3 sutkayadək vaxt tələb olunur.

Səngər qazılarkən çıxarılan torpaqla cəbhə və cinahlardan atıcını düşmənin avtomat və pulemyot atəşindən, qəlpələrdən daha etibarlı qoruyacaq sipər yaradılır. 60°-dən çox olmayaraq atəş sektoru qurulur.

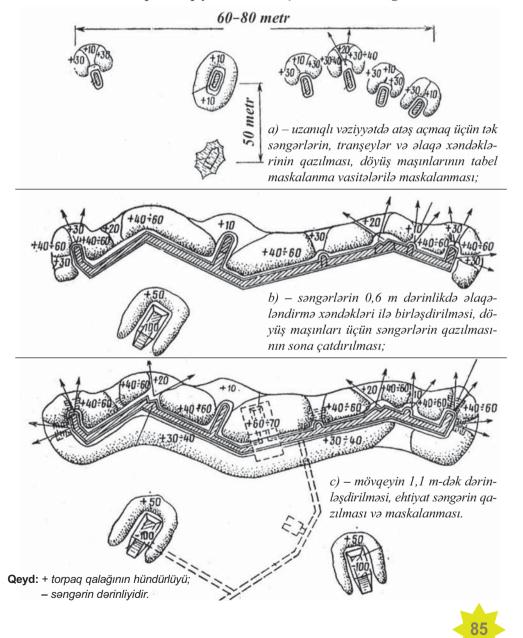
Şəxsi heyəti düşmənin yandırıcı və atəş vasitələrindən qorumaq məqsədilə səngərlədə bir-iki nəfərlik sipəraltı oyuqlar qazılır.

Şəxsi heyətin və səngərlərdə olan silahların güllə və mərmilərin qəlpələrindən qorunması üçün səngərlərin sipərlərinə və örtülü qurğuların tavanlarına qalın torpaq tökülür.

Mühəndis baxımından yaxşı təchiz edilmiş mövqe şəxsi heyəti düşmənin yandırıcı və atəş vasitələrindən qoruduğu üçün onun döyüşaparma, manevretmə və müşahidəaparma imkanlarını artırır.

Manqa mövqeyinin təkmilləşdirilmə ardıcıllığı

Düşmənlə bilavasitə təmas olmadığı hallarda manqanın mövqeyinin hazırlığı səngərin qazılacağı yerin işarələnməsi ilə başlanır. Belə hallarda yerqazan mühəndis maşınlarından da istifadə edilir. Bilavasitə təmas şəraitində isə hər bir döyüşçü özü üçün səngər qazmağa başlayır. Səngər qazılarkən fasiləsiz olaraq düşmən müşahidə olunmalıdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Siz MAM-ın mövqeyinin mühəndis təchizatını sürətləndirmək üçün nə təklif edərdiniz?
- 2. MAM-ın mövqeyinin yerini seçərkən nə üçün hakim yüksəkliklərə üstünlük verilir?
- 3. Sizcə, manqanın mövqeyinin mühəndis təchizatının vaxtında və keyfiyyətli hazırlanması üçün hər bir əsgər hansı tələblərə cavab verməlidir?
- 4. Siz MAM mövqeyinin mühəndis təchizatını öz manqanızın şəxsi heyətilə həyata keçirə bilərsinizmi?
  - 5. Maskalanmanı daha yaxşı həyata keçirmək üçün siz nə təklif edərdiniz?
  - 6. Manganın mövgeyinin mühəndis təchizatına, ümumiyyətlə, ehtiyac varmı?

20. MÜHƏNDİS MANEƏLƏRİ

Maneə nədir? Maneəni aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazımdır?

Mühəndis Maneələri Sistemi və mühəndis sursatları bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur.

Minalı-partlayan maneələr mühəndis maneələrinin əsasını təşkil edir. Minalı-partlayan maneələrin əsasını – mina sahələri, mina qrupu və maneələr qovşağı təşkil edir.

Mühəndis maneələrinin əsasını mina-partlayan maneələr təşkil edir. Bu maneələr düşmənin texnikalarına, canlı qüvvəsinə itki verməsi üçün nəzərdə tutulub.

Partlamayan maneələr yerli materiallardan istifadə etməklə hazırlanır, həmçinin xəndəklər, eskarp və başqa maneələrin qazılması ilə qurulur.

Qarışıq maneələr özündə müxtəlif minalı-partlayan, partlamayan maneələri birləşdirir.

Tank əleyhinə maneələrə – tank əleyhinə mina sahəsi, mina qrupu, ayrıca tank əleyhinə mina və fuqaslar, tank əleyhinə xəndəklər, eskarplar, kontur eskarplar, kirpilər, qalaqlar, barrikadalar, divarlar, xəndəklər, dağılmış yol hissələri, körpülər, yol keçidləri və minalanmış sahələr aiddir.

Piyada əleyhinə maneələrə – piyada əleyhinə mina sahəsi, mina qrupları və s. aiddir.

Tank əleyhinə minalar

Tank əleyhinə minalar ərazini düşmənin tanklarına və digər yerüstü texnikalarına qarşı minalamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tank əleyhinə minalar tırtıl əleyhinə, dib əleyhinə və bort əleyhinə minalara bölünür.

Tırtıl əleyhinə minalar Dib əleyhinə minalar		ıə minalar	Bort əleyhinə minalar			
•				TM-72		
	TM-62	TM-57	TMK-2	TM-72	TM-73	TM-83

Tank əleyhinə TM-72 minası düşmənin tank, özüyeriyən raket və artilleriya qurğularını, zirehli transportyorları və avtomobil texnikalarını sıradan çıxarmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tank əleyhinə TM-73 minası ərazini düşmənin tank və digər hərəkət edən yerüstü texnikalarına qarşı minalamaq üçün təyin edilmişdir. Hədəfin qırılma naqilinə təsiri nəticəsində partladıcı işə düşür. Atəş baş verir, qumbara hədəfə dəyən zaman kumulyativ atım partlayır.

Tank bortu əleyhinə TM-83 minası tank yaxınlaşdıqda seysmik qəbuledicisi torpağın titrəyişini qəbul edir və seysmik siqnalı elektrik siqnalına çevirir. Tank minanın tuşlandığı xətti keçdikdə əsas atımı partlayır.

Piyada əleyhinə minalar

Piyada əleyhinə minalar düşmənin canlı qüvvəsinə qarşı ərazini minalamaq üçün nəzərdə tutulub. Onlar iki yerə bölünür: **fuqas tipli** və **qəlpəli minalar**.

Fuqas tipli minalara ПМД-6, ПМН, ПМН-2, ПФМ aiddir.

Minaların qurulması ilə onların quruluşunu, iş prinsipini, qurulma qaydalarını bilən şəxslər məşğul olur.

Minaları qablaşdırma vasitələri olmadan saxlamaq və daşımaq, qoruyucunu çıxardıqdan sonra minanın üzərinə basmaq, döyüş vəziyyətinə keçirilmiş minaları qurulma yerlərindən çıxarmaq və başqa yerə aparmaq qadağandır.

ΠMH-2 minası yayda torpağın altında və ya onun üzərində, qışda isə qarın altında, torpağın üzərində və ya qarın içərisində qurulur.

ΠMH-2 minası 0,7 m-dək dərinliyi olan, axın sürəti 0,2 m/san.-dən çox olmayan dayaz su keçidlərində də qurula bilər. Axın sürəti 0,2 m/san.-dən çox olduqda mina axının təsiri ilə qurulduğu yerdən çıxaraq axa bilər.

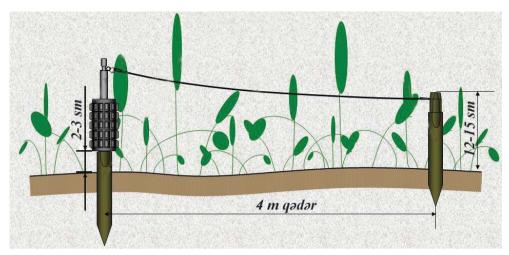

Minanın torpağın altına (bərkidilmiş qarın altına) qurulma sxemi

Qəlpəli minalar iki yerə bölünür:

Dairəvi təsir sahəli	İstiqamətlənmiş		
ПОМЗ-2М	MOH-90	MOH-50	
	is takat inthe-ten	Parents (B)-th-as	
O3M-72	MOH-100	MOH-200	

Piyada əleyhinə ΠΟΜ3-2M minasının gövdəsi çuqundandır, xarici səthində qəlpələrin bərabər parçalanmasını təmin etmək üçün kəsiklər vardır. Çəkmə məftilin dartılması nəticəsində partlayır, qəlpələr düşmənin canlı qüvvəsinə zərər vurur.

Minanın qurulma sxemi

ΠΟΜ3-2M və ΠΟΜ3-2 minalarının bitki örtüyü olan ərazidə qurulması tövsiyə olunur, bu onların yaxşı maskalanmasını təmin edir. Minalar qurularkən meşədə və hündür otlu ərazidə onların çəkmə məftillərinin üzərinə budaqların və ya qar topalarının düşməsi, yaxud hündür otun məftilin üzərinə yatması nəticəsində partlama ehtimalını nəzərə almaq lazımdır. Buna görə də minanın qurulması üçün elə yer seçmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən səbəblərdən minanın partlaması baş verməsin.

Minalar qurularkən meşədə və kolluq ərazidə çəkmə məftilləri kiçik ağaclara və kollara bağlamaq tövsiyə olunmur, çünki onlar küləyin təsiri ilə yellənir, bu da minanın partlamasına səbəb ola bilər.

Piyada əleyhinə O3M-72 minası düşmənin canlı qüvvəsinə qarşı ərazinin minalanması üçün təyin olunmuşdur.

MOH-50, MOH-90, MOH-100, MOH-200 minaları körpülərə və su keçidlərinə yaxınlaşma yollarının, desantın çıxarılan yerlərin yaşayış məntəqələrindəki küçələrin, dağlarda və meşələrdəki yolların və s. minalanması üçün tətbiq edilməsi tövsiyə olunur.

Partlamayan maneələr

Partlamayan maneələr yerli materiallardan və sənayedə hazırlanır. Onlar torpaqdan, ağacdan, metaldan, daşdan, betondan və s. materiallardan ola bilər.

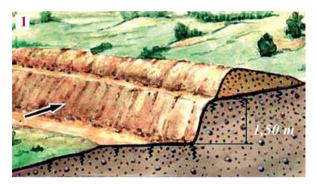
Təyinatına görə partlamayan maneələr **tank əleyhinə, nəqliyyat əleyhinə, piyada əleyhinə, desant əleyhinə** maneələrə bölünür. Qarışıq partlamayan maneələr tank əleyhinə, piyada əleyhinə və desant əleyhinə maneələrin birgə istifadəsidir.

Partlamayan maneələr stasionar – xəndək, eskarp*, kontreskarp, qalaq, tank əleyhinə dirəklər, barrikada, qar bəndi, payalara bərkidilən məftil hasar şəklində və daşınan – kirpi, məftil spiral və s. şəkildə ola bilər.

Tank əleyhinə və nəqliyyat əleyhinə partlamayan maneələrə xəndəklər, eskarplar, kontreskarplar, çalalar, qalaqlar, tank əleyhinə dirəklər, metal kirpilər, barrikadalar, sədlər və s. aiddir.

Eskarplar yüksəkliklərin düşmənə tərəf baxan, 15–45° mailliyə malik yamaclarında, həmçinin çayların və yarğanların eyni mailliyə malik və öz qoşunlarımızın mövqelərinə yaxın sahillərində hazırlanır. 25°-dək mailliyi olan ərazilərdə eskarplar bir-iki buldozerlə və bir ekskavatorla hazırlanır. Bu zaman buldozerlər ekskavatorun dayanaraq qruntu qazması üçün üfüqi meydançanı hazırlayırlar. Meşə sahələrində qalaqlar meşələrin kənarlarında, talalarda, meşə cığırlarında və yollarında hazırlanır.

1 – eskarp; 2 – kontreskarp

Eskarp (fransız sözüdür, "escarpe"dən götürülüb) – yamac, eniş, maili səth.

Tank əleyhinə dirəklər 25–30 sm diametrli ağaclardan, dəmir-betondan və ya metal tirlərdən, şalbanlardan və böyük daşlardan hazırlanır.

Tank əleyhinə dirəklər tank əleyhinə torpaq maneələrlə (eskarp, kontreskarp, tank əleyhinə xəndək) və təbii əngəllərlə əlaqələndirilməklə hazırlana bilər. Tankların hərəkət sürətinin məhdud olduğu ərazilərdə tank əleyhinə dirəklər müstəqil maneə kimi qurula bilər.

Tank əleyhinə maneələr

Tikanlı məftillə hörülmüş tank əleyhinə dirəklər eyni zamanda piyada əleyhinə maneə funksiyasını yerinə yetirir.

Metal (dəmir-beton) kirpiciklər yollarda, yaşayış məntəqələrində, həmçinin maneələrdəki keçidlərin tez bir zamanda bağlanması üçün tətbiq olunur. Kirpiciklərin daha da möhkəm olması üçün onlar öz aralarında bir-birlərinə tirlərlə və ya şalbanlarla bərkidilə bilər.

Dar dərələrdən (ensiz yerlərdən) keçən yollarda, yaşayış məntəqələrinin küçələrində yerli materiallardan istifadə edərək barrikadalar hazırlanır.

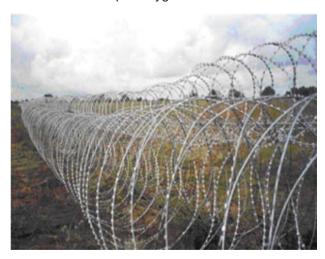
Piyada əleyhinə partlamayan maneələrə az nəzərə çarpan məftil maneə (M3Π), məftil spirallar, tikanlı və hamar məftillərdən tez hazırlanan zəncirvari hörgülər, payacıqlarda məftil torlar, hasarlar, kirpiciklər və çəpərlər aiddir.

Az nəzərə çarpan məftil maneələr sənaye üsulu ilə qalınlığı 0,5–0,9 mm olan hamar məftildən hazırlanmış paket şəklində hərbi hissələrə göndərilir. Bir paketdən hündürlüyü 1,2 m, eni və uzunu 10 m olan maneə hazırlanır.

Az nəzərə çarpan məftil maneələr həm də tank əleyhinə effektli maneələr hesab olunur, yamaclarda qurulduqda onların effektliliyi daha yüksək olur.

Tikanlı məftilin əraziyə səpələnməsi vaxtın olmaması və ya başqa maneələrin hazırlanmasına şərait olmadıqda tətbiq olunur. Səpələnmiş tikanlı məftilin hündür otlarda, kolluqlarda, bataqlıq ərazidə, meşədə, kötüklər arasında, eləcə də dağlıq ərazidə tətbiq olunması daha məqsədəuyğundur.

Məftil çəpərlər bir cərgə payacıqlarda 5 qat tikanlı məftil hörülməklə hazırlanır.

Tikanlı məftilli daşınan çəpərlər və kirpiciklər ağac karkaslarda hazırlanır və tikanlı məftillə hörülür, yollarda, səngərdə, maneələrdə keçidlərin bağlanmasında istifadə olunur.

Su maneələri

Su maneələri ərazinin su ilə basılması və ya bataqlıqlaşdırılması ilə yaradılır. Onlar qoşunların manevr etməsini və su əngəllərindən keçmələrini çətinləşdirir.

Kombinə edilmiş maneələr – əsasən, mina-partlayış, partlamayan, su maneələrindən ibarətdir. Kombinəedilmiş maneələr ön xəttin qarşısında düşmənin tank və piyadalarının hücum istiqamətində, hücumun qarşısının alınması üçün əlverişli şərait yaratmaq və ona maksimum itki vermək məqsədilə yaradılır. Öz tərkibinə və təyinatına görə kombinə edilmiş maneələr tank əleyhinə, piyada əleyhinə və qarışıq ola bilər.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Mühəndis maneəsi dedikdə nə başa düşürsünüz?
- 2. Tarixdə döyüş meydanlarında piyadalara qarşı hansı maneələrdən istifadə olunub?
- 3. Piyada əleyhinə minalar mənfur qonşularımız tərəfindən dinc əhaliyə qarşı necə istifadə olunur?
  - 4. Siz tanklara qarşı hansı maneələri tətbiq edərdiniz?
  - 5. Kombinə edilmiş maneə dedikdə nə başa düşürsünüz?
- 6. Mətndə adı çəkilən partlayan və partlamayan mühəndis sursatları olmadıqda manqanın mövqeyinin mühəndis təminatını necə təşkil edərdiniz?
  - 7. Maneələr haqqında təqdimat hazırlayın.
  - 8. Uyğunluğu müəyyənləşdirin:

1	2	
tədii	Sum	

- çaylar
- tank əleyhinə xəndəklər
- qayalıq
- qarışıq mina sahəsi
- bataqlıq
- az nəzərəçarpan məftil maneələr

21. 7,62 mm-lik VƏ 5,45 mm-lik KALAŞNİKOV AVTOMATLARI VƏ ƏL PULEMYOTLARI

7,62 mm-lik AKM və 5,45 mm-lik AK74 tipli Kalaşnikov avtomatları fərdi, 7,62 mm-lik PIIK və 5,45 mm-lik PIIK74 tipli Kalaşnikov əl pulemyotları isə atıcı manqanın silahı olaraq düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək və atəş vasitələrinə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Avtomat silah dedikdə nə başa düşürsünüz?

Gecə vaxtı təbii işıqlandırma şəraitində atəş aparmaq üçün qısa şərti adlarının axırında "H" hərfi olan (AKH, AK74H, PΠΚ74H və s.) avtomatların və əl pulemyotlarının üzərində müxtəlif növ (ΗСΠ-2, НСПУ və s. tipli) gecə atış nişangahları qurulur.

Avtomatlardan (əl pulemyotlarından) avtomatik və ya tək-tək atəş aparılır. Avtomatik atəş əsas atış növü sayılır və qısa (5 atışa qədər), uzun (avtomatlardan 10 atışa qədər, əl pulemyotlarından isə 15 atışa qədər), qatarlarla və fasiləsiz atəşlə aparıla bilər. Eyni çaplı avtomatların və əl pulemyotlarının maqazinləri qarşılıqlı əvəz olunur.

7,62 mm-lik və 5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatlarının və əl pulemyotlarının avtomatik iş prinsipi barıt qazının enerjisinin hesabına baş verir. Bu növ silahlarda atıcı yalnız silahı hədəfə tuşlayır və tətiyi çəkir. Avtomatik atəş, tətik sıxılı vəziyyətdə qalana qədər və maqazində (patron lentində) patronlar qurtarana qədər davam edir.

7,62 mm-lik Kalaşnikov avtomatları AK 1949-cu ildə, AKM isə 1959-cu ildə Sovet dönəmində silahlanmaya qəbul olunmuşdur.

7,62 mm-lik Kalaşnikov avtomatının və əl pulemyotunun taktiki-texniki xüsusiyyətləri

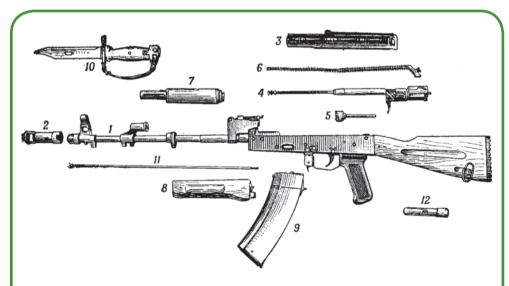
N	Xüsusiyyətlər	AKM	РПК
1.	Nişangah məsafəsi, m	1000	1000
2.	Güllənin başlanğıc sürəti, m/san.	715	745
3.	Güllənin məhvetmə qabiliyyətini saxlama şərtilə uçuş məsafəsi, m	1500	1500
4.	Güllənin maksimal uçuş məsafəsi, m	3000	3000
5.	Çapı, mm	7,62	7,62
6.	Yivlərin sayı, ədəd	4	4
7.	Atış tezliyi, atış/dəqiqə	~600	~600
8.	Maqazinin tutumu, patron	30	75/40
9.	Çəkisi, kq	3,6	5,0

5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatının və əl pulemyotunun əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri

N	Xüsusiyyətlər	AK74	РПК74
1.	Nişangah məsafəsi, m	1000	1000
2.	Güllənin başlanğıc sürəti, m/san.	900	960
3.	Güllənin məhvetmə qabiliyyətini saxlama şərti ilə uçuş məsafəsi, m	1350	1350
4.	Güllənin maksimal uçuş məsafəsi, m	3150	3150
5.	Çapı, mm	5,45	5,45

6.	Yivlərin sayı, ədəd	4	4
7.	Atış tezliyi, atış/dəqiqə	~600	~600
8.	Döyüş atış tezliyi, atış/dəqiqə:		
	tək-tək atəş apardıqda	40	50
	qatarla atəş apardıqda	100	150
9.	Maqazinin tutumu, patron	30	45
10.	Çəkisi, kq:		
	boş plastmas maqazinlə	3,3	5,0
	dolu plastmas maqazinlə	3,6	5,46

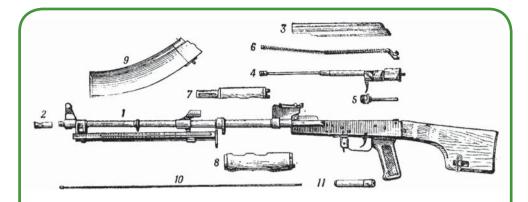
Ümumi quruluşu 7,62 mm-lik AK və AKM, 5,45 mm-lik AK74 və AK74M tipli avtomatlar, aşağıdakı əsas hissə və mexanizmlərdən ibarətdir:

AK74 tipli avtomatın əsas hissə və mexanizmləri və onların ləvazimatları

1-lülə, nişangah tərtibatı, qundaq, tapança dəstəyi və zərbə-tətik mexanizmi ilə lülə qutusu, 2-lüləağzı əyləc – kompensator; 3-lülə qutusunun qapağı; 4-qaz porşenli çaxmaq çərçivəsi; 5-çaxmaq; 6-qaytarıcı mexanizm; 7-lülə örtüyü ilə qaz borusu; 8-əl qundağı; 9-maqazin; 10-süngü-bıçaq; 11-sünbə; 12-penal

РПК74 tipli əl pulemyotunun əsas hissə, mexanizm və ləvazimatları

1 – lülə, nişangah tərtibatı, qundaq, ikiayaq, tapança dəstəyi və zərbə-tətik mexanizmi ilə lülə qutusu; 2 – alovsöndürən; 3 – lülə qutusunun qapağı; 4 – qaz porşenli çaxmaq çərçivəsi; 5 – çaxmaq; 6 – qaytarıcı mexanizm; 7 – lülə örtüyü ilə qaz borusu; 8 – əl qundağı; 9 – qutuvarı maqazin; 10 – sünbə; 11 – penal

Avtomatın (pulemyotun) hissə, mexanizm və ləvazimatlarının təyinatı və quruluşu

Lülə – güllənin uçuşunu istiqamətləndirmək, sabit uçuşu təmin etmək məqsədilə gülləyə fırlanma hərəkəti vermək üçün nəzərdə tutulub. Lülə kanalının daxilində soldan yuxarı sağa burulan dörd ədəd yiv açılmışdır. Yivlər gülləyə fırlanma hərəkəti vermək üçün nəzərdə tutulub. Yivlərarası məsafələr sahə adlanır. İki qarşılıqlı sahə arasındakı məsafəyə lülə kanalının çapı deyilir.

Lülənin xəzinə hissəsində lülə kanalı hamardır və gilizin formasını təkrar edir. Kanalın bu hissəsi patronu yerləşdirmək üçün nəzərdə tutulub və **patron yuvası** adlanır. Lülənin yivli hissəsi patron yuvası ilə konusvarı keçid vasitəsilə birləşir. Bu keçid **güllə girişi** adlanır və güllənin yivlərə rəvan daxil olmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

5,45 mm-lik AK74 (AKC74), AK74M tipli avtomatın **lüləağzı əyləci** – **kompensatoru** *atəş sıxlığını artırmaq və təpmə enerjisini azaltmaq üçündür.*

5,45 mm-lik PΠΚ74 (PΠΚC74), PΠΚ74M tipli pulemyotun **alovsöndürəni** atəş zamanı əmələ gələn alov şüasını azaltmaq üçün nəzərdə tutulub.

Lülə qutusu – avtomatın (pulemyotun) hissə və mexanizmlərini birləşdirmək, lülə kanalının çaxmaq tərəfindən bağlanmasını və açılmasını təmin etmək üçündür.

Nişangah tərtibatı – müxtəlif məsafələrdə yerləşən hədəflərə atəş aparma zamanı avtomatı (pulemyotu) hədəfə tuşlamaq üçün nəzərdə tutulub. Nişangah tərtibatı arpacıq və nişangahdan ibarətdir.

Lülə qutusunun qapağı – lülə qutusunda yerləşən hissə və mexanizmləri çirklənmədən qorumaq üçün nəzərdə tutulub.

Qundaq və tapança dəstəyi avtomatı (pulemyotu) rahat istifadə etmək üçün nəzərdə tutulub.

Pulemyotun ikiayağı atəş zamanı dayaq rolunu oynayır.

Qaz porşenli çaxmaq çərçivəsi çaxmağı və zərbə-tətik mexanizmini hərəkətə gətirmək üçündür.

Çaxmaq patronu patron yuvasına ötürmək, lülə kanalını bağlamaq, patronun kapsulunu partlatmaq və patron yuvasından gilizi* (patronu) çıxarmaq funksiyasını daşıyır.

Giliz ("gilza" alman sözüdür) – alt hissəsində barıt və yandırıcı maddə, yuxarı hissəsində isə güllə və ya mərmi yerləşən altı bağlı silindrik borucuq.

Qaytarıcı mexanizm – çaxmaq çərçivəsini çaxmaqla birlikdə ön vəziyyətə qaytarmaq üçün nəzərdə tutulub.

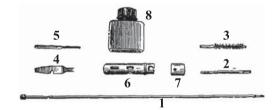
Lülə örtüyü ilə qaz borusu – qaz porşeninin hərəkətini yönəltmək, atəş aparma zamanı atıcının (pulemyotçunun) əllərini yanmadan qorumaq üçün nəzərdə tutulub.

Əl qundağı – avtomatın (pulemyotun) rahat istifadə edilməsini təmin etmək və atıcının (pulemyotçunun) əllərini yanmadan qorumaq üçün nəzərdə tutulub.

Süngü-bıçaq – avtomata hücumdan əvvəl birləşdirilir və düşməni əlbəyaxa döyüşdə məhv etmək üçün nəzərdə tutulub. Bundan başqa, mişar (metal kəsmək üçün) və qayçı (məftil kəsmək üçün) kimi də istifadə olunur.

5,45 mm-lik AK74 tipli avtomatın və PIIK74 tipli əl pulemyotunun ləvazimatları:

1 – sünbə; 2 – silgi; 3 – fırça; 4 – vintaçan; 5 – milçıxaran; 6 – penalın gövdəsi; 7 – penalın qapağı; 8 – yağqabı

Döyüş sursatları

5,45 mm-lik və 7,62 mm-lik "ΠC" tipli adi, "YC" tipli sürəti azaldılmış gülləli, 5,45 mm-lik və 7,62 mm-lik "T" və "T-45" tipli izburaxan gülləli patronlar düşmənin açıq və güllə ilə deşilən maneələr arxasında yerləşən canlı qüvvəsinə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub.

Bundan başqa, 5,45 mm-lik və 7,62 mm-lik izburaxan "T" və "T-45" gülləli patronlar atəşə düzəlişlər vermək və hədəfgöstərmə atəşi aparmaq üçün də istifadə oluna bilər. Güllələrin uçuşu zamanı yanan izburaxan tərkibin qoyduğu qırmızı rəngli izi 800 m-ə qədər məsafədən gündüz və qecə vaxtı aydın müşahidə etmək olar.

Patronların konstruktiv xüsusiyyətləri avtomatların (əl pulemyotlarının) nişangahının eyni qurmalarında müxtəlif növ gülləli patronlarla atəş aparmağa imkan verir.

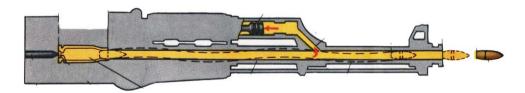
5,45 mm-lik AK74 tipli avtomatın və onun modifikasiyalarının bir döyüş dəsti **450,** 7,62 mm-lik AK tipli avtomatın və onun modifikasiyalarının isə **400** patrondur.

5,45 mm-lik PΠK74 tipli əl pulemyotunun və onun modifikasiyalarının bir döyüş dəsti 1500, 7,62 mm-lik PΠK tipli əl pulemyotunun və onun modifikasiyalarının bir döyüş dəsti isə 1000 patrondur.

Avtomatdan (pulemyotdan) izburaxan gülləli patronlarla atəş aparma zamanı izburaxanın izi atıcının yerləşdiyi mövqeyi bildirir. Təkmilləşdirilmiş güllələrin izburaxan qurğularında aparılan dəyişikliklər nəticəsində onların izi lülənin ağız kəsiyindən 50 m məsafədən başlayaraq müşahidə edilir. Həmçinin güllələrin izburaxma məsafəsi 850 m-ə qədər artırılmışdır.

Avtomatın (pulemyotun) hissə və mexanizmlərinin işi

Tətiyi çəkərkən vurucu iynə patronun kapsul-alışdırıcısının dibinə zərbə endirir. Patronun kapsulunun zərbə tərkibi gilizin zindanında sıxılaraq alışır və əmələ gələn alov şüası gilizin dibindəki alovötürücü deşiklərdən onun daxili hissəsinə keçərək barıt atımını alışdırır. Atəş baş verir.

Güllə barıt qazlarının təsiri altında lülə kanalı ilə hərəkət edir. Güllə lülə kanalındakı qazötürən deşiyi keçən kimi barıt qazlarının bir hissəsi bu deşikdən qaz kamerasına dolaraq qaz porşeninə təsir göstərir və çaxmaq çərçivəsini arxaya hərəkət etməyə məcbur edir.

Çaxmaq çərçivəsi geriyə çəkilərkən:

- çaxmaq öz oxu ətrafında sola fırlanır;
- lülə kanalı açılır;

- ekstraktorun qarmağı gilizi lülənin patron yuvasından çıxarır;
- çaxmaq çərçivəsinin çıxıntısı avtomatik qoruyucunun qolunu azad edir və avtomatik qoruyucunun tutqacı çaxmaq dabanının müstəvisinə sıxılır.

Bu vaxt ərzində güllə lülə kanalını tərk edir.

Çaxmaq çərçivəsi çaxmaqla birlikdə ətalət qüvvəsinin təsiri altında arxaya hərəkətini davam etdirir. Ekstraktorun* qarmağı ilə saxlanılan giliz lülə qutusundan kənara atılır.

Ekstraktor – atışdan sonra boş gilizi (atış baş vermədikdə isə nasaz patronu) çölə tullayan hissə.

Bundan sonra hissə və mexanizmlər, çaxmaq dabanı və ləngidici istisna olmaqla, avtomatı (pulemyotu) doldurma zamanı görülən işi təkrar edir.

Atəşi dayandırmaq üçün tətiyi buraxmaq lazımdır.

Avtomatla (pulemyotla) düzgün davrandıqda və lazımi qaydada qulluq etdikdə onun hissə və mexanizmləri uzun müddət etibarlı və dayanmadan işləyir. Lakin mexanizmlərin çirklənməsi, hissələrin yeyilməsi və avtomatla (pulemyotla) səliqəsiz davranma səbəblərindən, həmçinin patronlar nasaz olduğu halda atəş zamanı müxtəlif növ ləngimələr yarana bilər.

Ləngiməni avtomatı (pulemyotu) yenidən doldurmaqla aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün çaxmaq çərçivəsini yenidən doldurma dəstəyindən sürətlə geriyə çəkib buraxmaq, sonra atışı davam etdirmək lazımdır. Ləngimənin bu üsulla aradan qaldırılması mümkün olmadıqda, onun baş vermə səbəbini aşkar edib aradan qaldırmaq lazımdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. 5,45 mm-lik РПК74 və 7,62 mm-lik РПК tipli əl pulemyotlarındakı ikiayaq nəyə xidmət edir?
- 2. Avtomatın (pulemyotun) ləvazimatlarının təyinatını müstəqil araşdırın və onlar haqqında təqdimat hazırlayın.
  - 3. Patronların təyinatı və quruluşu haqqında təqdimat hazırlayın.
- 4. Respublikamızda istehsal olunan AK-74M tipli avtomatı M-16 avtomatik tüfəngi ilə müqayisə edin.
- 5. Siz səsboğucu ilə dəstləşdirilmiş 5,45 mm-lik avtomatdan atəş açmaq üçün hansı patronu seçərdiniz? (Seçiminizi əsaslandırın.)
  - 5,45 mm-lik ×39 ∏C
  - $7.62 \text{ mm-lik} \times 39$
  - 5,45 mm-lik УС
  - 7,62 mm-lik –T-46

22. 7,62 mm-lik VƏ 5,45 mm-lik KALAŞNİKOV AVTOMATLARININ VƏ ƏL PULEMYOTLARININ NATAMAM SÖKÜLMƏSİ VƏ YIĞILMASI

Silahın sökülməsinə və yığılmasına ehtiyac varmı?

Avtomatın (pulemyotun) sökülməsi natamam və tam ola bilər.

Natamam sökülmə avtomatı (pulemyotu) təmizləmək, yağlamaq və baxışdan keçirmək məqsədilə aparılır.

Tam sökülmə – avtomat (pulemyot) çox çirkləndikdə, yağış və ya qar altında qaldıqda, təzə yağ növünə keçdikdə və təmir zamanı aparılır.

Qoşunlarda avtomatın (pulemyotun) yalnız natamam sökülməsinə icazə verilir. Onların yalnız hərbi hissənin təmir emalatxanasında silah təmiri ustası tərəfindən tam sökülməsinə icazə verilir.

Avtomatın (pulemyotun) hissə və mexanizmlərinin yeyilməsinin qarşısını almaq məqsədilə tez-tez sökülməsinə yol verilmir.

Əl pulemyotunu sökməzdən əvvəl onu ikiayaq üzərində qurmaq, yığma əməliyyatının axırında pulemyotun ikiayağının ayaqlarını yığmaq lazımdır.

Avtomatın (pulemyotun) natamam sökülmə qaydası

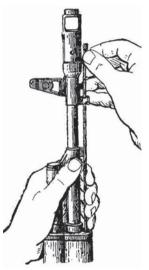
Maqazini ayırmaq üçün avtomatı (pulemyotu) sol əllə əl qundağından saxlayaraq sağ əlin baş barmağı ilə rəzəni sıxmaq, maqazinin aşağı hissəsini irəli verib onu avtomatdan (pulemyotdan) ayırmaq lazımdır.

Bundan sonra patron yuvasında patronun olub-olmaması yoxlanılma-lıdır.

Penalı gundağın yuvasından çıxarmag

- sol əllə avtomatı (pulemyotu) qundağın ön tərəfindən tutaraq, sağ əlin baş barmağı ilə yuvanın qapağını elə sıxmaq lazımdır ki, penal yayın təsiri altında yuvadan çıxsın;
- penalın qapağını açıb içindən silgini, fırçanı, vintaçanı və milçıxaranı çıxarmaq lazımdır.

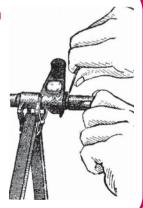
Sünbəni ayırmaq üçün avtomatı qundağı ilə masaya dirəyib sol əllə lüləsindən şaquli vəziyyətdə saxlamaq, sünbəni ucundan tutub lülədən kənara elə çəkmək lazımdır ki, onun başlığı lüləağzı əyləcin – kompensatorun arxasından çıxsın. Sonra sünbəni yuxarı çəkərək avtomatdan ayırmaq lazımdır.

Əl pulemyotundan sünbəni ayırma zamanı sünbəni ucundan tutub aşağı elə çəkmək lazımdır ki, onun başlığı arpacığın yatağındakı dirəyin altından çıxsın. Sonra sünbəni kənara çəkərək pulemyotdan ayırmaq lazımdır. Sünbə çətinliklə ayrıldıqda milçıxarandan istifadə etmək olar. Bunun üçün milçıxaranı sünbənin başlığındakı deşiyə keçirib sünbənin ucunu lülədən kənara çəkərək avtomatdan (pulemyotdan) ayırmaq lazımdır.

Lüləağzı əyləci – kompensatoru (alovsöndürəni) ayırmaq üçün:

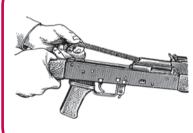
- vintaçanla lüləağzı əyləcin kompensatorun (alovsöndürənin) fiksatorunu batırmalı;
- lüləağzı əyləci kompensatoru (alovsöndürəni) saat əqrəbinin əks istiqamətində fırladaraq arpacığın yatağının (lülənin) yivli hissəsindən açıb çıxarmaq lazımdır.

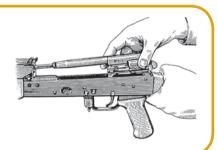
Lülə qutusunun qapağını ayırmaq üçün avtomatı (pulemyotu) sol əllə qundağın qabaq hissəsindən saxlayaraq, bu əlin baş barmağı ilə qaytarıcı mexanizmin yönəldici milinin çıxıntısına sıxıb sağ əllə lülə qutusunun qapağının arxa hissəsini qaldırıb qapağı ayırmaq lazımdır.

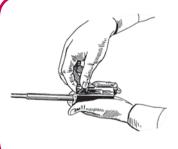

Qaytarıcı mexanizmi ayırmaq üçün avtomatı (pulemyotu) sol əllə qundağın qabaq hissəsindən saxlayaraq, sağ əllə qaytarıcı mexanizmin yönəldici milini, onun dabanı lülə qutusunun uzununa yuvasından çıxana qədər irəli çəkmək, yönəldici milin arxa ucunu bir qədər yuxarı qaldırıb arxaya çəkərək qaytarıcı mexanizmi çaxmaq çərçivəsinin kanalından çıxarmaq lazımdır.

Çaxmaqla çaxmaq çərçivəsini lülə qutusundan ayırmaq üçün avtomatı (pulemyotu) sol əllə qundağın qabaq hissəsindən saxlayaraq, sağ əllə çaxmaq çərçivəsini axıra qədər arxaya çəkib çaxmaqla birlikdə yuxarı qaldırıb lülə qutusundan ayırmaq lazımdır.

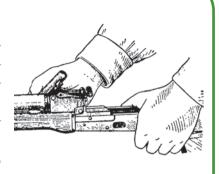
Çaxmağı çaxmaq çərçivəsindən ayırmaq üçün:

- çaxmaq çərçivəsini sol əllə elə tutmaq lazımdır
   ki, çaxmaq yuxarı tərəfdə olsun;
- sağ əllə çaxmağı arxaya çəkib öz oxu ətrafında elə fırlatmaq lazımdır ki, onun aparıcı çıxıntısı çaxmaq çərçivəsinin fiqurlu kəsiyindən çıxsın. Sonra çaxmağı irəli çəkib çaxmaq çərçivəsindən ayırmaq lazımdır.

Lülə örtüyü ilə qaz borusunu ayırmaq üçün:

- avtomatı (pulemyotu) sol əllə lülə qutusundan saxlayaraq sağ əllə ləvazimatın penalının düzbucaqlı deşiyini qaz borusunun qapayıcısının çıxıntısına keçirmək, qapayıcını irəli və yuxarı şaquli vəziyyətə qədər çevirmək lazımdır:
- qaz borusunun arxa ucunu yuxarı qaldırıb arxaya çəkərək onun ön ucunu qaz kamerasının çıxıntısından çıxarmaq lazımdır.

Avtomatın (pulemyotun) natamam sökülmədən sonra yığılma qaydası

Avtomatın (pulemyotun) natamam sökülmədən sonra yığılması əks qaydada aparılır.

Lülə örtüyü ilə qaz borusunu birləşdirmək. Bunun üçün:

- avtomatı (pulemyotu) sol əllə lülə qutusundan saxlayaraq sağ əllə qaz borusunun ön ucunu gaz kamerasının cıxıntısına keçirib arxa ucunu lüləyə sıxmalı;
- penalın köməyi ilə fiksatoru nişangahın bünövrəsindəki yuvaya keçənə qədər qapayıcını arxaya çevirmək lazımdır.

Çaxmağı çaxmaq çərçivəsinə birləşdirmək. Bunun üçün:

- çaxmaq çərçivəsini sol əldə saxlayaraq sağ əllə çaxmağı silindrik hissəsi ilə çaxmaq çərçivəsinin kanalına ön tərəfdən keçirməli;
- çaxmağı oxu ətrafında elə çevirmək lazımdır ki, onun aparıcı çıxıntısı çaxmaq çərçivəsinin fiqurlu kəsiyinə keçsin. Sonra çaxmağı axıra qədər irəli çəkmək lazımdır.

Çaxmaqla çaxmaq çərçivəsini lülə qutusuna birləşdirmək. Bunun üçün:

- çaxmaq çərçivəsini sağ əllə elə götürmək lazımdır ki, sağ əlin baş barmağı çaxmağı ön vəziyyətdə saxlasın;
- sol əllə qundağın qabaq hissəsindən tutaraq, sağ əllə qaz porşenini nişangahın bünövrəsindəki boşluğa keçirib lülə qutusunun bükük hissələri çaxmaq çərçivəsinin yuvalarına keçənə qədər irəli çəkməli;
  - çaxmaq çərçivəsini lülə qutusuna bir qədər sıxıb irəli çəkmək lazımdır.

Qaytarıcı mexanizmi birləşdirmək. Bunun üçün:

- avtomatı (pulemyotu) sol əllə qundağın qabaq hissəsindən tutaraq sağ əllə qaytarıcı mexanizmi çaxmaq çərçivəsinin kanalına keçirməli;
- qaytarıcı yayı sıxaraq yönəldici mili irəli verib bir qədər aşağı salaraq, milin dabanını lülə qutusunun uzununa yuvasına keçirmək lazımdır.

Lülə qutusunun qapağını birləşdirmək. Bunun üçün:

- lülə qutusunun qapağının qabaq ucunu nişangahın bünövrəsindəki yarımdairəvi kəsiyinə keçirməli;
- qapağın arxa ucunu sağ əlin ovucu ilə irəli və aşağıya doğru elə sıxmaq lazımdır ki, qaytarıcı mexanizmin yönəldici milinin çıxıntısı lülə qutusunun qapağındakı düzbucaqlı deşiyə keçsin.

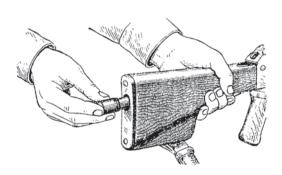
Çaxmaq dabanını döyüş vəziyyətindən azad etmək və avtomatı (pulemyotu) qoruyucuya qoymaq üçün tətiyi çəkib keçiricini axıra qədər yuxarı qaldırmaq lazımdır.

AK74 (AKC74) tipli avtomatda **lüləağzı əyləci** – **kompensatoru** və PΠΚ74 (PΠΚC74) tipli əl pulemyotunda **alovsöndürəni birləşdirmək.**

– Lüləağzı əyləci – kompensatoru (alovsöndürəni) lülənin (arpacığın bünövrəsinin) yivli hissəsinə saat əqrəbi istiqamətində fırladaraq axıra qədər bağlamaq lazımdır. Əgər lüləağzı əyləcin – kompensatorun (alovsöndürənin) rəzə üçün yuvası rəzə ilə uyğun gəlmirsə, onda lüləağzı əyləcin – kompensatorun (alovsöndürənin) yuvasını rəzə ilə uyğunlaşana qədər (bir dövrədən çox olmayaraq) açmaq lazımdır.

Sonda sünbə birləşdirilir.

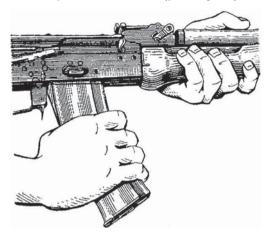

- silgini, vintaçanı, fırçanı və milçıxaranı penalın içində yerləşdirib penalın qapağını bağlamalı;
- avtomatı (pulemyotu) sol əllə qundağın qabaq hissəsindən saxlayaraq, sağ əllə penalı dib tərəfi ilə qundağın yuvasına elə keçirmək lazımdır ki, qundağın yuvası qapaqla örtülsün;
- AKC74 (AKC74Y) tipli avtomatda penalı maqazinlər üçün çantanın cibinə qoymaq lazımdır.

Maqazini avotomata (pulemyota) birləşdirmək. Bunun üçün:

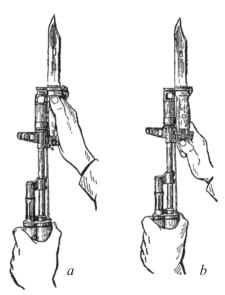

– avtomatı (pulemyotu) sol əllə qundağın qabaq hissəsindən və ya əl qundağından saxlayaraq, sağ əllə maqazinin qabaq tərəfindəki çıxıntısını lülə qutusunun pəncərəsinə keçirib maqazini özünə tərəf elə çevirmək lazımdır ki, maqazinin rəzəsi onun dayaq çıxıntısının arxasına keçsin.

Süngü-bıçağın birləşdirilməsi və ayrılması.

Süngü-bıçağın birləşdirilməsi:

- süngü-biçağı qınından çıxarmalı;
- sol əllə avtomatı lülə örtüyündən və əl qundağından şaquli vəziyyətdə elə tutmaq lazımdır ki, arpacıq sol tərəfdə olsun;
- süngü-biçağı sağ əllə dəstəyindən tutaraq, onun dəstəyindəki oyuqları arpacığın yatağındakı dirəyin yönəldici çıxıntılarına, halqasını isə lüləağzı əyləcin kompensatorun ağız hissəsindəki dairəvi çıxıntıya (AKM tipli avtomatda ağız muftasının və ya kompensatorun üzərinə) elə keçirmək lazımdır ki, rəzə tam bağlansın.

a) – süngü-bıçağın birləşdirilməsi; b) – süngü-bıçağın ayrılması

Süngü-bıçağın ayrılması:

- avtomatı sol əllə götürüb şaguli vəziyyətdə tutmalı;
- süngü-biçağın dəstəyini sağ əlin şəhadət və orta barmaqları ilə saxlayaraq,
   bu əlin baş barmağı ilə rəzəni sıxıb süngü-biçağı yuxarı çəkərək avtomatdan ayırmaq və onu gınına keçirmək lazımdır.

Döyüş avtomatlarında (pulemyotlarında) sökülüb-yığılma qaydalarını öyrənməyə yalnız istisna olunan hallarda, hissə və mexanizmlərlə olduqca ehtiyatla davranma şərtilə icazə verilir.

Hissə və mexanizmləri sökmə zamanı onlara artıq qüvvə tətbiq etmək və ya zərbə endirmək **qadağandır**.

Avtomatı (pulemyotu) yığma zamanı onun hissələrinin nömrələrini tutuşdurmaq lazımdır.

Kalaşnikov avtomatlarına və əl pulemyotlarına aid bəzi normativlər:

- Avtomatın natamam sökülməsi 19 saniyə;
- Əl pulemyotunun natamam sökülməsi 21 saniyə;
- Avtomatın natamam sökülməsindən sonra yığılması 32 saniyə;
- Əl pulemyotunun natamam sökülməsindən sonra yığılması 34 saniyə;
- Magazinin 30 patronla doldurulması 43 saniyə.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Döyüş avtomatlarında (pulemyotlarında) sökülüb-yığılma qaydalarını öyrənməyə niyə yalnız istisna olunan hallarda icazə verilir?
- 2. Sizcə, hissə və mexanizmləri sökmə zamanı onlara artıq qüvvə tətbiq etmək nə ilə nəticələnər?
- 3. Avtomatı (pulemyotu) yığma zamanı onun hissələrinin dəyişik düşməsi nə ilə nəticələnər?
- 4. Sizcə, Kalaşnikov avtomatlarını və pulemyotlarını dünyada bu qədər populyar edən nədir?
- 5. 5,45 mm-lik avtomatla 5,45 mm-lik pulemyotun natamam sökülməsində və yığılmasında hansı fərqi görürsünüz?
  - 6. Avtomatın sökülüb-yığılmasını praktiki olaraq yerinə yetirin.

23. ATIŞIN ƏSASLARI

Atış nədir?

Atəş hazırlığı hərbi qulluqçuya öz ştat silahını tətbiq etməklə döyüşdə düşmənin müxtəlif hədəflərini məhv etməyi öyrətmək məqsədilə keçirilir. Atəş hazırlığında silahın material hissələrinin, atışın əsas üsul və qaydalarının, əl qumbaralarının atılmasının üsul və qaydalarının, hədəflərin kəşfiyyatının aparılmasının və onlara qədər olan məsafənin müəyyən edilməsinin, eyni zamanda atəşin aparılmasının öyrədilməsi nəzərdə tutulur.

КЯ-83 komandir qutusunun köməyilə düzgün nişanalmanın öyrədilməsi

Atışın əsasları atış zamanı baş verən prosesləri başa düşmək, atışın üsul və qaydalarını mənimsəmək üçün zəruri olan nəzəri bilikləri özündə birləşdirir.

Atışın qaydalarına – atışa hazırlıq və atışın aparılması daxildir.

İstənilən şəraitdə minimum döyüş sursatı sərfi ilə atəş tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün bu müddəaları və tövsiyələri bilmək lazımdır.

Atəşin mahiyyəti

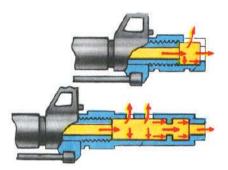
Atəş – barıt atımının alışması zamanı yaranan barıt qazlarının enerjisinin təsiri ilə güllənin lülə kanalından tullanılmasına deyilir.

Barıt qazlarının enerjisi güllə 4–6 sm irəli hərəkət edən anda pik həddə (280 Pa) çatır. Bundan sonra güllənin sürətinin artması nəticəsində gülləarxası həcm artır,

təzyiq isə azalmağa başlayır. Güllə lülə kanalını tərk etdiyi anda təzyiq 30–90 Pa olur. Bununla belə, lülə kanalında güllənin sürəti artmaqda davam edir, çünki qazlar fasiləsiz təsir göstərir və onu lülə kanalının oxu istiqamətində irəli sıxır.

Güllənin ardınca lülə kanalından çıxan qızmış qazlar hava ilə qarşılaşarkən alov və zərbə dalğası əmələ gətirir ki, bu da atəş zamanı səsin yaranmasına səbəb olur.

Güllənin havada uçuşu ətalətlə davam edir və onun başlanğıc sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur.

Güllənin başlanğıc sürəti

Güllənin başlanğıc sürəti onun lülə kanalını tərk etdiyi andakı sürətidir və o, silahın əsas döyüş xüsusiyyətinin göstəricilərindən biridir. Başlanğıc sürətin artması güllənin uçuş məsafəsini, deşici və öldürücü təsirini artırır, kənar şəraitlərin (yağış, külək və s.) onun uçuşuna təsirini isə azaldır.

Güllənin başlanğıc sürəti lülənin uzunluğundan, güllənin kütləsindən, barıt atımının kütləsindən və digər amillərdən asılıdır.

Silahın lüləsi nə qədər uzun olarsa (məlum hədlərə qədər), barıt qazları gülləyə bir o qədər çox təsir edər və onun başlanğıc sürəti də çox olar.

Silahın təpməsi

Lülə kanalında barıt qazlarının təzyiqi hər tərəfə eyni qüvvə ilə təsir göstərdiyi üçün o, atəş zamanı nəinki gülləni irəli aparır, həm də silahı geriyə itələyir. Atəş anında silahın geriyə hərəkəti *təpmə* adlanır. Silahın təpməsi çiyinə, ələ, yaxud torpağa təsiri təkan formasında hiss olunur. Silahın təpmə təsiri onun geriyə hərəkəti zamanı aldığı sürətin və enerjinin kəmiyyət göstəricisidir. Təpmə enerjisi avtomatda 2 kqq m təşkil edir və atıcı üçün ağrı effekti yaratmır.

Güllənin ağırlığı silahın ağırlığından neçə dəfə azdırsa, silahın təpmə sürəti də güllənin başlanğıc sürətindən bir o qədər az olur. Bunu aşağıdakı formulla ifadə etmək olar:

$$M_1V_1 = M_2V_2$$

Burada, $\rm M_1$ – güllənin kütləsi, $\rm V_1$ – güllənin başlanğıc sürəti, $\rm M_2$ – silahın kütləsi, $\rm V_2$ – təpmədir.

$$V_2 = \frac{M_1 V_1}{M_2}$$

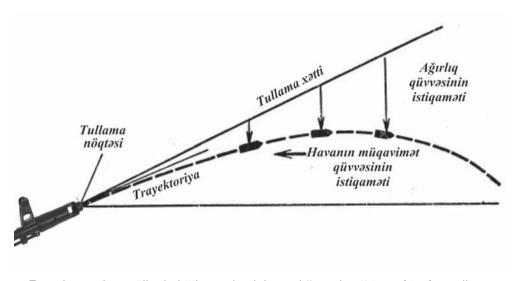
Atəş açılarkən silahın lüləsi silkələnir. Güllə lülədən çıxarkən belə titrəmə nəticəsində istənilən tərəfə sapa bilər. Atış üçün dayaqdan düzgün istifadə edilmədikdə, silah çirkli olduqda və s. bu cür sapmalar daha da artır.

Lülənin titrəməsi, silahın təpməsi və s. amillər lülə kanalı oxunun atəşəqədərki istiqaməti ilə güllə lülə kanalından çıxan andakı istiqaməti arasında müəyyən bucaq yaradır. Bu bucaq **uçma bucağı** adlanır. Uçma bucağını eyni cür saxlamaq üçün atış üsullarına və silahın saxlanması qaydalarına ciddi riayət etmək lazımdır.

Trayektoriyanın yaranması

Güllə havada düz xətt üzrə uçuşa başlayır. Bu xətt güllə kanaldan çıxan andakı vəziyyətdə lülə kanalı oxunun davamıdır. Həmin xətt *tullama xətti* adlanır. Havada uçarkən gülləyə ağırlıq qüvvəsi və havanın müqavimət qüvvəsi təsir göstərir. Ağırlıq qüvvəsi gülləni get-gedə tullama xəttindən aşağı endirir. Havanın müqavimət qüvvəsi isə güllənin uçuş sürətini azaldır, onun uc hissəsini geriyə döndərməyə çalışır. Bu qüvvələrin təsiri nəticəsində güllə havada tullama xəttindən aşağıda yerləşən əyri üzrə uçmaqda davam edir.

Fəzada uçarkən güllənin kütlə mərkəzinin cızdığı əyri xətt trayektoriya adlanır.

Güllənin deşici və öldürücü təsiri

Güllənin deşici təsiri onun müəyyən sıxlıq və qalınlıqlı maneəni deşmə qabiliyyətidir.

Güllənin deşici təsiri

Maneənin adı	Güllənin növü	Atış məsafəsi	Deşib keçmə faizi, deşmə dərinliyi
7 mm qalınlıqlı zireh Qarşılaşma bucağı 90 dər.	Zirehdələn-yandırıcı	300 m 200 m	50 % 90 %
Tapdanmış qar sipəri	Bütün növ	500 m	79–80 sm
Dəbilqə	Polad özəkli Zirehdələn-yandırıcı	900 m 100 m-dən çox	80–90 % 80–90 %
Qumlu torpaqdan hazırlanmış maneə	Bütün növ	500 m	25–30 sm

20 x 20 sm quru şam ağacından hazırlanmış ştabel	Polad özəkli Zirehdələn-yandırıcı	500 m 150 m	25 sm 30–40 sm
Kərpic hörgü	Eynilə	100 m	12–15 sm

Güllənin öldürücü təsiri – onun canlı orqanizmə təsir göstərərək sıradan çıxarmasıdır. Bu zaman bədənin qoruyucu toxumaları və həyat üçün vacib orqanları deşilib zədələnir.

Güllənin deşici və öldürücü təsiri onun kütləsindən, sürətindən və hədəflə qarşılaşma anındakı formasından asılıdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Güllənin trayektoriyasına daha hansı amillər təsir edir? Fikrinizi əsaslandırın.
- 2. "Güllənin öldürücü təsiri insan üçün müəyyən məsafəyə qədərdir" deyə bilərikmi?
  - 3. Müxtəlif tipli silahlarda təpmənin müxtəlif olduğunu əsaslandırın.
  - 4. AK-74 avtomatının təpməsini hesablayın (güllənin çəkisi 3,2 q-dır).

24. 7,62 mm-lik СВД TİPLİ SNAYPER TÜFƏNGİ

7,62 mm-lik Draqunov snayper tüfəngi (СВД) snayperin fərdi silahı olaraq müxtəlif növ görünən, hərəkət edən, açıq və maskalanmış tək hədəfləri məhv etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Snayper tüfəngi nədir?

Snayper tüfəngindən atəş aparmaq üçün **7,62**×**54R mm**-lik adi, izburaxan, zirehdələn-yandırıcı gülləli tüfəng patronları və snayper tüfənginin patronlarından istifadə olunur. Snayper tüfəngindən effektiv atış məsafəsi 800 m-dir, atəş tək-tək atışlarla aparılır. Snayper tüfənginin avtomatik iş prinsipi lülə kanalından qaz porşeninə ötürülən barıt qazlarının enerjisindən istifadəyə əsaslanır.

7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfəngi

7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfəngi 1963-cü ildə sovet dönəmində silahlanmaya qəbul olunmuşdur.

Snayper tüfənginin əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri

N	Xüsusiyyətləri	СВД
1.	Nişangah məsafəsi, m:	
	optik nişangahla	1300
	mexaniki (açıq) nişangahla	1200
2.	Düzünə atış məsafəsi, m:	
	baş fiqura (hündürlüyü 30 sm)	350
	sinə fiquruna (hündürlüyü 50 sm)	430
	qaçan fiqura (hündürlüyü 150 sm)	640
3.	Güllənin başlanğıc sürəti, m/san.	830
4.	Güllənin məhvetmə qabiliyyətini saxlama şərti ilə uçuş məsafəsi, m	3800
5.	Tüfəngin çapı, mm	7,62
6.	Tüfəngin uzunluğu, mm:	
	süngü-bıçaqsız	1225
	birləşdirilmiş süngü-bıçaqla	1370

7.	Yivlərin sayı, ədəd	4
8.	Maqazinin tutumu, patron	10
9.	Döyüş atış tezliyi, atış/dəqiqədə	30
10.	Tüfəngin süngü-bıçaqsız, optik nişangah, boş maqazin və qundağın yanağı ilə çəkisi, kq	4,3
11.	Maqazinin çəkisi, kq	0,21

7,62 mm-lik CBJ tipli snayper tüfənginin əsas hissə və mexanizmləri:

1 – mexaniki (açıq) nişangah, qundaq və lülə ilə lülə qutusu; 2 – lülə qutusunun qapağı; 3 – qaytarıcı mexanizm; 4 – çaxmaq çərçivəsi; 5 – çaxmaq; 6 – tənzimləyici ilə qaz borusu, qaz porşeni və yayla itələyici; 7 – lülə örtükləri (sağ və sol); 8 – zərbə-tətik mexanizmi; 9 – qoruyucu; 10 – maqazin; 11 – qundağın yanağı; 12 – PSO-1 tipli optik snayper nişangahı; 13. süngü-bıçaq

Snayper tüfənginin sökülməsi **natamam** və **tam** ola bilər.

Natamam sökülmə tüfəngi təmizləmək, yağlamaq və baxışdan keçirmək məq-sədilə aparılır.

Tüfəng çox çirkləndikdə, yağış və ya qar altında qaldıqda, uzunmüddətli saxlanmaya qoyulduqda, anbardan alındığı zaman, mövsümi xidmət keçirildikdə və təmir zamanı yalnız hərbi hissənin təmir emalatxanasında artilleriya ustası tərəfindən tam sökülməsinə icazə verilir.

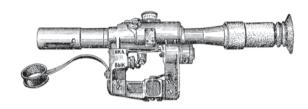

Tüfəngin hissə və mexanizmlərinin yeyilməsinin qarşısını almaq məqsədilə teztez sökülməsinə yol verilmir.

Nişangah qurğuları tüfəngi müxtəlif məsafələrdə yerləşən hədəflərə atəş aparma zamanı tuşlamaq üçün nəzərdə tutulub.

Snayper tüfənginin nişangah qurğuları ΠCO-1 (ΠCO-1M, ΠCO-1M2, ΠCO-3) tipli *optik* və *mexaniki* (açıq) nişangahlardan ibarətdir.

ПСО-1, ПСО-1М və ПСО-1M2 tipli optik snayper nişangahları 7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfənginin əsas nişangahlarıdır.

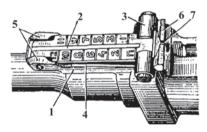
ПСО-1 optik snayper nişangahı

ПСО-1 tipli optik snayper nişangahı СВД tipli snayper tüfəngi ilə birlikdə 1963-cü ildən Sovet ordusunda istifadə olunmuşdur.

Mexaniki (açıq) nişangah – optik nişangah sıradan çıxdığı halda istifadə olunur. Nişangah arpacıq və nişangahdan ibarətdir.

Nişangah – nişangahın bünövrəsi, təbəqəvarı yay, məsafə lövhəsi və sürgüdən ibarətdir.

Arpacıq və nişangah:

1 – nişangahın bünövrəsi; 2 – məsafə lövhəsi; 3 – sürgü; 4 – sektor; 5 – çəngəlvarı çıxıntılar; 6 – məsafə lövhəsinin nişanalma hissəsi; 7 – nişangahın yarığı

Məsafə lövhəsinin üzərinə bölgüləri 1-dən 12-yə qədər rəqəmlənmiş məsafə şkalası vurulmuşdur. Rəqəmlər yüz metrlərlə atış məsafələrini işarələyir. Bundan başqa, nişangahın "4" qurğusuna uyğun nişangahın daimi qurğusunu əks edən "Π" (daimi) hərfi vurulmuşdur.

Arpacıq qoruyucuya bağlanmışdır. Arpacığın vəziyyətini müəyyən etmək üçün qoruyucunun ön tərəfinə nəzarət işarəsi, arpacığın bünövrəsinin ön tərəfinə isə

şkala vurulmuşdur. Tüfəngi normal döyüş vəziyyətinə gətirdikdə arpacığın qoruyucusunu şkalanın bir bölgüsü qədər sağ və ya sol istiqamətdə çəkdikdə 100 m atış məsafəsində orta dəymə nöqtəsi **10 sm**-ə bərabər məsafədə yerini dəyişir.

Maqazin – patronları yerləşdirmək və onları lülə qutusuna ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş hissə.

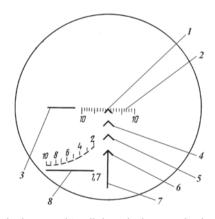

Snayper tüfəngində 5,45 mm-lik və 7,62 mm-lik Kalaşnikov avtomatlarında tətbiq edilən süngü-bıçaqlardan istifadə olunur.

Nişangahın toru nişan almaq üçün nəzərdə tutulub. Torun mərkəzində 1000 m-ə qədər məsafəyə atış aparma zamanı nişan almaq üçün nəzərdə tutulmuş əsas (yuxarı) nişanalma işarəsi (üçbucağı) yerləşir. Əsas işarənin altında üç əlavə nişanalma işarələri və şaquli xətt yerləşir. Əlavə nişanalma işarələri 1100, 1200 və 1300 m məsafəyə atış aparma zamanı nişan almaq üçün istifadə olunur.

ПСО-1 tipli optik snayper nişangahın toru:

1 — 1000 m-ə qədər məsafəyə atış aparmaq üçün əsas nişanalma işarəsi (bucağı); 2 — yan düzəlişlər şkalası; 3 — üfüqi xətt; 4, 5 və 6 — 1100, 1200 və 1300 m məsafəyə atış aparmaq üçün əlavə nişanalma işarələri; 7 — şaquli xətt; 8 — məsafəölçmə şkalası

 Θ sas nişanalma işarəsinin sağ və sol tərəflərində yan düzəlişlər şkalası yerləşir. Şkalanın bir bölgüsünün qiyməti bir minliyə (0–01) bərabərdir. Şkalanın ±0–05 bölgülərinə uyğun xətlər uzadılmış, ±0–10 bölgülərinə uyğun xətlər isə əlavə olaraq "10" rəqəmi ilə işarələnmişdir.

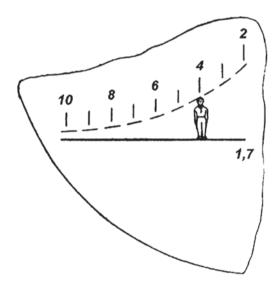
Torun sol tərəfində yerləşən məsafəölçmə şkalası **1,7 m** (insanın orta boyu) hündürlüyündə olan hədəf üçün hesablanmışdır. Hədəfin hündürlüyünün parametri üfüqi xəttin altında göstərilmişdir. Yuxarı punktirli (qırıq-qırıq əyri) xəttin üzərində bölgüləri olan şkala çəkilmişdir. Şkalanın bölgülərinin arasındakı məsafə 100 m-ə bərabərdir. Şkalanın **2, 4, 6, 8, 10** rəqəmləri ilə işarələnmiş bölgüləri hədəfə qədər olan 200, 400, 600, 800 və 1000 m məsafəyə uyğundur.

Hədəfə gədər olan məsafəni müəyyən etmək üçün:

- hədəfin təsvirini məsafəölçmə şkalası ilə elə uyğunlaşdırmaq lazımdır ki, hədəfin bünövrəsi şkalanın üfüqi xəttinin üstündə, yuxarı nöqtəsi isə boşluq olmadan şkalanın yuxarı (qırıq-qırıq) xəttinə toxunsun;
- hədəfin yuxarı nöqtəsinin şkalanın toxunma nöqtəsində məsafənin qiyməti müəyyən edilir. Məsələn: şəkildə göstərilən misalda hədəfə qədər olan məsafə 400 m-dir.

Okulyar müşahidə olunan obyektin təsvirinə düz və böyüdülmüş şəkildə baxmaq üçün nəzərdə tutulub.

Məsafəölçmə şkalası ilə hədəfə qədər olan məsafənin təyin edilməsi

Döyüş sursatları

7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfəngindən atəş aparmaq üçün polad özəkli gülləli tüfəng patronu **7,62 ЛПС**, 7,62 mm-lik snayper tüfəng patronu **7,62 CH**, 7,62 mm-lik zirehdələn-yandırıcı gülləli tüfəng patronu **7,62 B-32**, **7,62**x**54P mm**-lik döyüş tüfəng patronlarından istifadə olunur.

7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfənginin bir döyüş dəsti 100 patrondur.

Patronların konstruktiv xüsusiyyətləri snayper tüfəngindən nişangahın eyni qurmalarında müxtəlif növ gülləli patronlarla atış aparmağa imkan verir.

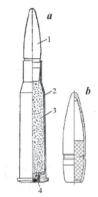
Patronların quruluşu

Döyüş tüfəng patronu güllə, giliz, barıt atımı və kapsul-alışdırıcıdan ibarətdir.

Tüfənglə düzgün davrandıqda və ona lazımi qaydada qulluq etdikdə snayper tüfənginin hissə və mexanizmləri onun uzunmüddətli etibarlı və fasiləsiz işini təmin

edir. Lakin mexanizmlərin çirklənməsi, hissələrin yeyilməsi və tüfənglə səliqəsiz davranma səbəbindən, həmçinin patronlar nasaz olduğu hallarda atış zamanı müxtəlif növ ləngimələr yarana bilər.

Atış zamanı yaranmış ləngiməni tüfəngi yenidən doldurmaqla aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün çaxmaq çərçivəsini yenidəndoldurma dəstəyindən sürətlə arxaya çəkib buraxmaq, sonra atışı davam etdirmək lazımdır. Ləngimənin bu üsulla aradan qaldırılması mümkün olmadıqda onun başvermə səbəbinin aşkar olunub və aradan qaldırılması zəruridir.

▶ 7,62 mm-lik snayper tüfəng patronu və onun gülləsi:

a) – döyüş patronu; b) – snayper patronunun gülləsi; 1 – güllə; 2 – giliz; 3 – barıt atımı; 4 – kapsul-alışdırıcı

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, 7,62 mm-lik СВД tipli snayper tüfənginin təyinatında "açıq və mas-kalanmış tək hədəflər" dedikdə kimlər nəzərdə tutulur? Fikrinizi əsaslandırın.
- 2. Snayperlərin fəaliyyətindən bəhs olunan hansı filmi izləmisiniz. Bu filmdə snayperin fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
- 3. Sizcə, 7,62 mm-lik СВД tipli tüfəngin uzun müddət silahlanmada qalmasının səbəbi nədir?
- 4. Döyüşdə snayper olsaydınız, hədəfin vacib olduğunu necə müəyyənləş-dirərdiniz?
- 5. Respublikamızda istehsal olunan "İstiqlal", "Mübariz", "Yalquzaq", "Yırtıcı" snayper tüfəngləri haqqında təqdimat hazırlayın.

25. NK, NKM VƏ NKT PULEMYOTLARI

Kalaşnikov pulemyotu döyüşdə nə məqsədlə istifadə olunur? Onun avtomatik iş prinsipini necə təsəvvür edirsiniz?

7,62 mm-lik ПК, ПКМ və ПКТ tipli Kalaşnikov pulemyotları düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək, atəş vasitələrinə və alçaqdan uçan hava hədəflərinə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub.

7,62 mm-lik ΠK və ΠKM tipli pulemyotlardan atəş ikiayaqdan aparılır.

7,62 mm-lik təkmilləşdirilmiş Kalaşnikov pulemyotu (ПКМ)

PKT tipli pulemyot elektrik tətiyi olan və tankda, piyadaların döyüş maşınında, zirehli transportyorda, özüyeriyən artilleriya qurğularında və digər növ döyüş maşınlarında qurulan Kalaşnikov tank pulemyotudur.

Gecə vaxtı təbii işıqlandırma şəraitində atəş aparmaq üçün qısa şərti adlarının axırında "H" hərfi olan ΠΚΗ, ΠΚΜΗ tipli pulemyotların üzərində ΠΗ-3, ΗСΠУ növ gecə atış nişangahları qurulur.

Pulemyotdan atəş qısa (10 atışa qədər), uzun (30 atışa qədər), qatarlarla və fasiləsiz aparıla bilər. Atəş zamanı patronlar pulemyotun qəbuledicisinə tutumu 100, 200 və 250 patron olan patron gutusuna yığılmış metal lent vasitəsilə ötürülür.

Pulemyotdan yerüstü və hava hədəflərinə ən effektli atəş məsafəsi 1000 m-ə qədərdir.

Pulemyotun lüləsi hava ilə soyudulur. ПК və ПКТ tipli pulemyotlardan 500 atışa qədər, ПКМ tipli pulemyotdan isə 400 atışa qədər fasiləsiz atəşin aparılmasını təmin edir. Pulemyotdan fasiləsiz atəş rejimində aparılan atəş zamanı göstərilən atış sayı keçdikdən sonra qızmış lülə ehtiyat lülə ilə əvəz olunur, ehtiyat lülə olmadığı halda isə qızmış lülə su (qar) vasitəsilə (lüləni bütövlükdə suyun (qarın) içinə salmaqla) soyudulur. Bundan başqa, ПКМ tipli pulemyotdan 800 (ПК, ПКТ tipli pulemyotlardan 1000) fasiləsiz atış rejimində aparılan atışdan sonra (lüləni dəyişməklə) pulemyotu tam soyutmaq (pulemyotu bütövlükdə suyun içinə salmaqla) lazımdır.

Pulemyotun avtomatik iş prinsipi 5,45 mm-lik və 7,62 mm-lik Kalaşnikov avtomatlarında və pulemyotlarında olduğu kimidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ΠΚ (ΠΚΜ) tipli pulemyot Bolqarıstanda, ΠΚΜ tipli pulemyot isə Çində, keçmiş Yuqoslaviyada, Rumıniyada, İranda və Macarıstanda istehsal olunurdu. Bolqarıstanda istehsal olunan ΠΚ pulemyotu plastmas qundağı, Yuqoslaviyada istehsal olunan ΠΚΜ pulemyotu möhkəm ağac növlərindən hazırlanmış pəncərəsiz qundağı, Çində istehsal olunan PKM pulemyotu isə çəkisinin 0,5 kq yüngül olması ilə fərqlənir. Hazırda respublikamızda 7,62 mm-lik UP-7,62 və HP-7,62 hücum pulemyotları istehsal olunur.

7,62 mm-lik ΠK (ΠΚΜ) və ΠΚΤ tipli Kalaşnikov pulemyotlarının əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri

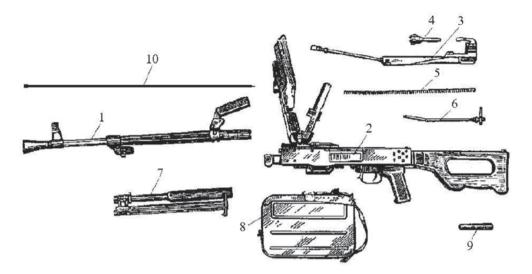
N	Xüsusiyyətlər	пк	ПКМ	пкт
1.	Nişangah məsafəsi, m	1500	1500	1500
2.	Güllənin başlanğıc sürəti, m/san.	825	825	855
3.	Güllənin məhvetmə qabiliyyətini saxlama şərtilə uçuş məsafəsi, m	3800	3800	3800
4.	Çapı, mm	7,62	7,62	7,62
5.	Yivlərin sayı, ədəd	4	4	4
6.	Atış tezliyi, atış/dəq.	650	650–750	700–800
7.	Döyüş atış tezliyi, atış/dəq.	250 qədər	250 qədər	250 qədər
8.	Pulemyotun çəkisi, kq	9,0	7,5	10,5
9.	Lülənin çəkisi, kq	2,6	2,4	3,23
10.	Patron qutusunun doldurulmuş 100 pat- ronluq lentlə birlikdə çəkisi, kq	3,9	3,4	_
11.	Patron qutusunun doldurulmuş 200 pat- ronluq lentlə birlikdə çəkisi, kq	8,0	6,2	-

Ümumi quruluşu

7,62 mm-lik ПК (ПКМ) və ПКТ tipli pulemyotlar aşağıdakı əsas hissə və mexanizmlərdən ibarətdir:

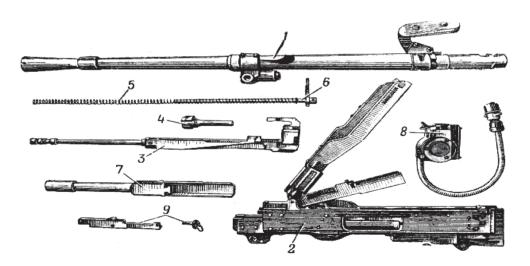
- lülə:
- qapaq, qəbuledicinin bünövrəsi və qundaqla lülə qutusu (ΠΚΤ tipli pulemyotun qundağı yoxdur);
  - qaz porşeni və çıxarıcı ilə çaxmaq çərçivəsi;
  - çaxmaq;
  - yönəldici millə qaytarıcı-döyüş yayı;
  - ikiayaqla qaz porşeninin borusu;
  - tətik mexanizmi;
  - elektrik tətik (yalnız ΠΚΤ tipli pulemyotda).

7,62 mm-lik ПК tipli pulemyotun əsas hissə və mexanizmləri:

1 – lülə; 2 – qundaq, qəbuledicinin bünövrəsi və qapaqla lülə qutusu; 3 – qaz porşeni çıxarıcı və çaxmaq çərçivəsi ilə; 4 – çaxmaq; 5 – qaytarıcı-döyüş yayı; 6 – yönəldici mil; 7 – ikiayaqla qaz porşeninin borusu; 8 – lentlə patron qutusu; 9 – ləvazimat; 10 – sünbə

7,62 mm-lik ПКТ tipli pulemyotun əsas hissə və mexanizmləri:

1 – lülə; 2 – qəbuledicinin bünövrəsi və qapaqla lülə qutusu; 3 – qaz porşeni çıxarıcı və çaxmaq çərçivəsi ilə; 4 – çaxmaq; 5 – qaytarıcı-döyüş yayı; 6 – yönəldici mil; 7 – qaz porşeninin borusu; 8 – tətik mexanizmi; 9 – elektrik tətik

Pulemyotun sökülməsi və yığılması

Pulemyotun sökülməsi natamam və ya tam ola bilər.

Natamam sökülmə pulemyotu təmizləmək, yağlamaq və baxışdan keçirmək məgsədlə aparılır.

Tam sökülmə pulemyot çox çirkləndikdə, yağış və ya qar altında qaldıqda, təzə yağ növünə keçdikdə və təmir zamanı aparılır.

Pulemyotun hissə və mexanizmlərinin yeyilməsinin qarşısını almaq məqsədlə onun tez-tez sökülməsinə yol verilmir. Pulemyotu sökmə və yığma zamanı aşağıdakı əsas tələblərə riayət etmək lazımdır:

- pulemyotun ayrılmış hissə və mexanizmləri ilə ehtiyatla davranılmalıdır. Onları bir-birinin üstünə qoyarkən, ayırarkən və birləşdirərkən artıq qüvvə tətbiq etmək və ya zərbə endirmək **qadağandır**;
- pulemyotu sökmə və yığma zamanı yalnız onun tək EAL dəstinə daxil olan saz alətlərdən istifadə edilməlidir;
- pulemyotu yığma zamanı onun hissələrinin nömrələrini tutuşdurmaq lazımdır:
   pulemyotun bütün hissələrinin nömrələri onun lülə qutusunun qapağındakı nömrəyə uyğun gəlməlidir.

Qoşunlarda pulemyotun ancaq natamam sökülməsinə icazə verilir. Tam sökülməni yalnız hərbi hissənin təmir emalatxanasında artilleriya ustası apara bilər.

Pulemyotun natamam sökülmə qaydası aşağıdakı şəkildə aparılmalıdır.

1. Pulemyotu ikiayag üzərində gurmag. Bunun üçün:

- pulemyotun qundağını masaya dirəyib sol əllə dəstəyindən şaquli vəziyyətdə saxlamalı, sağ əlin baş barmağı ilə ayaqları yayvarı rəzədən azad etməli;
- ikiayağın ayaqlarını bir qədər aralayıb lülədən kənara elə çəkmək lazımdır ki,
   ayaqların yuxarı ucları ikiayağın bünövrəsinin pəncərələrinə keçsin;
  - sonra pulemyot ikiayaq üzərində qurulmalıdır.

Pulemyotun ikiayağının ayaqlarının açılması

ΠΚΤ tipli pulemyot lülənin ağız hissəsi irəli olmaq şərtilə masanın üzərində yerləşdirilməlidir.

2. Lentlə patron qutusunu pulemyotdan ayırmaq və patron yuvasında patronun olub-olmamasını yoxlamaq üçün:

- sol əllə pulemyotun qundağını bir qədər yuxarı qaldırıb bu vəziyyətdə sax-

lamalı, sağ əlin baş barmağı ilə qutunun rəzəsini sağa çəkməli, qutunun sağ tərəfini bir qədər aşağı və sola çəkərək lentlə patron qutusunu pulemyotdan ayırmalı;

 pulemyotu sağ əllə qundağın ön tərəfindən saxlamalı, sağ əlin baş barmağı ilə rəzəni batırıb lülə qutusunun qapağını açmalı;

Patron qutusunun pulemyotdan ayrılması

- qəbuledicinin bünövrəsini qaldırıb qoruyucunun dəstəyini irəli "Atəş" vəziyyətinə çevirməli;
- sağ əllə yenidəndoldurma dəstəyindən çaxmaq çərçivəsini arxa vəziyyətə çəkib tutqaca qoymalı (b), lülənin patron yuvasını baxışdan keçirməli və patron olub-olmamasını yoxlamalı. Bundan sonra çaxmaq çərçivəsini yenidəndoldurma dəstəyində saxlayaraq, tətiyi sıxıb ehtiyatla döyüş vəziyyətindən azad etmək lazımdır.

Lülə qutusunun qapağının açılması və patron yuvasında patronun olub-olmamasının yoxlanılması

3. Ləvazimatlarla penalı çıxarmaq üçün:

- ΠΚΜ tipli pulemyotda qundağın çiyinliyini yuxarı qaldırmalı;
- sağ əlin şəhadət barmağı ilə qundağın yuvasının qapağını elə batırmaq lazımdır ki, yayın təsiri altında penal yuvanın içindən çıxsın;

penalın qapağını açıb içindən silgini, fırçanı, vintaçanı və milçıxaranı çıxarmaq lazımdır.

4. Sünbənin bəndlərini ikiayağın ayağından ayırmaq üçün:

 sürgünün düyməsini sıxıb yuxarı çəkərək sünbənin bəndlərini ikiayağın ayağından ayırmaq lazımdır.

Sünbənin bəndlərinin ikiayağın ayağından ayrılması

5. Yönəldici millə qaytarıcı-döyüş yayını ayırmaq üçün:

- pulemyotu tapança dəstəyindən sol əllə saxlayaraq sağ əllə yönəldici mili irəli
   elə çəkmək lazımdır ki, onun çıxıntısı qundağın bünövrəsinin yuvasından çıxsın;
- yönəldici milin arxasını yuxarı qaldırıb qaytarıcı-döyüş yayı ilə birlikdə lülə qutusundan çıxarmalı;
  - sonra qaytarıcı-döyüş yayını yönəldici milin üzərindən çıxarmaq lazımdır.

Yönəldici millə qaytarıcı-döyüş yayının ayrılması

6. Çaxmaqla çaxmaq çərçivəsini ayırmaq üçün:

 pulemyotu tapança dəstəyindən sol əllə saxlayaraq sağ əllə çaxmaq çərçivəsini çıxarıcıdan axıra qədər arxaya çəkməli;

- çaxmaq çərçivəsinin arxasını qaldırıb çaxmaqla birlikdə lülə qutusundan çıxarmaq lazımdır.

Çaxmaqla çaxmaq çərçivəsinin ayrılması

7. Çaxmağı çaxmaq çərçivəsindən ayırmaq üçün:

- çaxmaq yuxarıda olmaq şərtilə çaxmaq çərçivəsini sol əllə götürməli;
- sağ əllə çaxmağı arxaya çəkib sağa elə fırlatmaq lazımdır ki, onun aparıcı çıxıntısı çaxmaq çərçivəsinin fiqurlu kəsiyindən çıxsın (a);
- sonra çaxmağı irəli çəkib sağa fırladaraq çaxmaq çərçivəsindən ayırmaq lazımdır (b).

Çaxmağın çaxmaq çərçivəsindən ayrılması

8. Vurucunu çaxmaqdan ayırmaq üçün:

 - çaxmağı, vurucu üçün kanalı aşağı olmaq şərtilə sol əllə götürüb vurucunu axıra qədər arxaya çəkməli, sağ əlin barmaqları ilə onun çıxıntısından irəli çəkərək vurucunu çaxmağın kanalından çıxarmaq lazımdır.

Vurucunun çaxmaqdan ayrılması

- 9. PKT pulemyotunda elektrik tətiyini ayırmaq üçün:
- milçixaranla elektrik tətiyinin fiksatorunu batırıb elektrik tətiyinin yönəldici çıxıntıları lülə qutusunun şaquli yuvalarından çıxana qədər tətiyi yuxarı çəkmək lazımdır.
  - 10. Lüləni ayırmaq üçün:
    - lülənin qapayıcısını axıra qədər sola çəkməli (a);
- pulemyotun dəstəyini əvvəlcə öz oxu ətrafında fırladıb ($\boldsymbol{b}$) sonra irəli çəkərək lüləni ayırmaq lazımdır.

Lülənin ayrılması

Pulemyotun natamam sökülmədən sonra yığılmasını əks-ardıcıllıqla həyata keçirmək lazımdır.

Döyüş sursatları

7,62 mm-lik Π K (Π KM), Π KT tipli pulemyotlardan və onların modifikasiyalarından atəş aparmaq üçün **7,62** × **54P** mm-lik **7,62** Π C, **7,62** Π , **7,62** Π C, **7,62** Π

7,62 mm-lik ΠK və ΠKM tipli pulemyotların və onların modifikasiyalarının bir döyüş dəsti – **2000** patrondur.

Pulemyotla düzgün davrandıqda və ona lazımi qaydada qulluq etdikdə onun hissə və mexanizmləri uzun müddət etibarlı və dayanmadan işləyir. Lakin mexanizmlərin çirklənməsi, hissələrin yeyilməsi və pulemyotla səliqəsiz davranma səbəbindən, həmçinin patronlar nasaz olduğu hallarda atış zamanı müxtəlif növ ləngimələr yarana bilər.

Atəş zamanı ləngimə yarandığı halda pulemyotu yenidən doldurmaq lazımdır. Əgər yenidən doldurmaqla ləngiməni aradan qaldırmaq mümkün deyilsə və ya aradan qaldırdıqdan sonra ləngimə təkrar olunursa, onda pulemyotu boşaldıb ləngimənin səbəbini müəyyən etmək lazımdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, lülənin soyudulmasına ehtiyac varmı? Soyudulmasa, nə baş verər? Fikrinizi əsaslandırın.
- 2. Sizcə, pulemyotun natamam sökülüb-yığılması zamanı hissə və mexanizmlərin nömrələrinin tutuşdurulmasına ehtiyac varmı?
  - 3. Hərbi xidmətdə mükəmməl pulemyotçu olmaq üçün nə edərdiniz?
- 4. Sizcə, pulemyotun sökülməsi və yığılması zamanı artıq qüvvə tətbiq etmək nə ilə nəticələnə bilər?
  - 5. 7,62 mm-lik ΠΚ və onun modifikasiyaları haqqında təqdimat hazırlayın.
- 6. Milli istehsalımız olan UP-7,62 mm-lik pulemyotu ΠK pulemyotu ilə müqayisə edin.

26. 40 mm-lik PΠΓ-7 TİPLİ TANK ƏLEYHİNƏ ƏL QUMBARAATANI

40 mm-lik PIII-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanı və onun modifikasiyaları düşmənin tank, özüyeriyən artilleriya qurğuları və digər zirehli vasitələri ilə mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, tank əleyhinə əl qumbaraatanı düşmənin səhra tipli yüngül sığınacaqlarda və şəhər tipli tikililərdə yerləşmiş canlı qüvvəsini məhv etmək üçün istifadə oluna bilər.

Qumbaraatana döyüşdə atəş sektorunun verilməməsinin səbəbi nədir?

Qumbaraların zirehdəlmə qabiliyyəti düşmənin bütün növ müasir tank və özüyeriyən artilleriya qurğuları ilə mübarizə aparmağa imkan verir.

Hündürlüyü 2 m və daha çox olan tank, özühərəkətedən artilleriya qurğuları və başqa hədəflərə ən təsirli atəş məsafəsi 330 m-dir.

Tank əleyhinə əl qumbaraatanlarına və onların modifikasiyalarına aşağıdakı adlar verilmisdir:

40 mm-lik tank əleyhinə əl qumbaraatanı PΠΓ-7B

40 mm-lik tank əleyhinə əl qumbaraatanı РПГ-7Д

ПГН-1 tipli gecə nişangahlı 40 mm-lik tank əleyhinə əl qumbaraatanı РПГ-7Н

 $40 \text{ mm-lik P}\Pi\Gamma\text{-}7 \text{ tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanı } 15 iyun 1961-ci ildə Sovet dönəmində silahlanmaya qəbul olunmuşdur.}$

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində istehsal olunan qumbaraatan TƏQ-7V2 adlanır. Qumbaraatanımız QON-1 tipli optik nişangahla dəstləşdirilir.

40 mm-lik PΠΓ-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanı bir çox dövlətlərdə (Çin, Pakistan, Rumıniya və s.) istehsal olunur və 50-yə yaxın dövlətin ordusunda istifadə edilir.

40 mm-lik PΠΓ-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanının və onun modifikasiyalarının ΠΓ-7V və ΠΓ-7BM tipli mərmilərinin əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri cədvəldə verilmişdir:

N	Xüsusiyyətləri	Parametri
1.	Nişangah məsafəsi, m	500
2.	Düzünə atış məsafəsi (2 m hündürlüyündə olan hədəfə atəş apardıqda), m:	
	– ΠΓ-7B tipli atəş yığımı ilə atış apardıqda	330
	– ПГ-7ВМ tipli atəş yığımı ilə atış apardıqda	310
3.	Maksimal nişangah atış məsafəsi, m	
	– ПГ-7ВЛ tipli atəş yığımı ilə	300
	– ПГ-7ВР, ТБГ-7В tipli atəş yığımları ilə	200
4.	Qumbaraatanın çapı, mm	40
5.	Döyüş atış tezliyi, atış/dəqiqədə	4–6
6.	Qumbaraatanın optik nişangahla birlikdə çəkisi, kq:	
	– РПГ-7В	6,3
	– РПГ-7Д	6,7

40 mm-lik РПГ-7 (РПГ-7Д) tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanı motoatıcı manqanın (paraşüt-desant manqasının) silahlanması üçün nəzərdə tutulub, ona **qumbaraatan** və **atıcı-qumbaraatan köməkçisi** qulluq edir.

Qumbaraatan tank əleyhinə əl qumbaraatanından atəş aparır, qumbaraatanı, onun sünbəsini, EAL dəstini və iki ədəd atəş yığımı yerləşən çantanı daşıyır.

Qumbaraatan və atıcı-qumbaraatan köməkçisinin çantaları

Atıcı-qumbaraatan köməkçisi qumbaraatana atış aparma zamanı kömək edir, üç ədəd atəş yığımı yerləşən çantanı daşıyır və tələb olunan hallarda qumbaraatanı əvəz edir. Qumbaraatana bilavasitə kömək lazım olmadığı halda ona təhkim olunmuş silahdan atəş aparır.

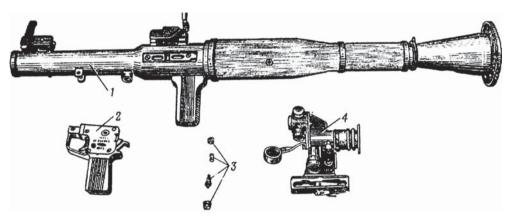

Qumbaraatan və atıcı-qumbaraatan köməkçisinin uzanıqlı atış üçün vəziyyəti

Ümumi quruluşu

40 mm-lik tank əleyhinə əl qumbaraatanları və onların modifikasiyaları aşağıdakı əsas hissə və mexanizmlərdən ibarətdir:

40 mm-lik PIII-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanının əsas hissə və mexanizmləri: 1 – lülə; 2 – zərbə-tətik mexanizmi; 3 – iynə mexanizmi; 4 – IIIO-7 tipli optik nişangah

Qumbaraatanın sökülməsi və yığılması

Qumbaraatanın sökülməsi **natamam** və ya **tam** ola bilər.

Natamam sökülmə qumbaraatanı təmizləmək, yağlamaq və baxışdan keçirmək məqsədilə aparılır.

Tam sökülmə qumbaraatan çox çirkləndikdə, yağış və ya qar altında qaldıqda, təzə yağ növünə keçdikdə, sökülmüş vəziyyətdə baxışdan keçirmək məqsədilə və təmir zamanı aparılır.

Qumbaraatanın hissə və mexanizmlərinin yeyilməsinin qarşısını almaq üçün onun tez-tez sökülməsinə yol verilmir.

Qumbaraatanın natamam sökülməsi aşağıdakı qaydada aparılır:

- Qumbaraatanın əvvəlcə xəzinə, sonra isə ağız hissələrindən örtükləri çıxarılır;
  - РПГ-7Д tipli qumbaraatandan lülə sökülür.

Qumbaraatanın lüləsinin sökülməsini yalnız qumbaraatanı desant vəziyyətinə keçirdikdə, borunun xəzinə hissəsi ilə birləşmə yerini baxışdan keçirmə və təmizləmə zamanı aparmaq olar.

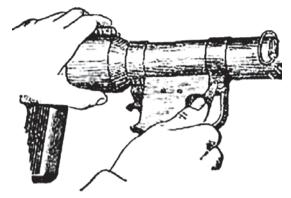
Gecə nişangahlı qumbaraatanı sökməzdən əvvəl ikiayağı ondan ayırmaq lazımdır.

РПГ-7Д tipli qumbaraatanda lülənin xəzinə hissəsinin lülənin borusundan ayrılması

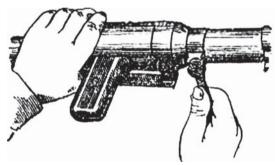
- Zərbə-tətik mexanizmi ayrılır.

Zərbə-tətik mexanizminin qapayıcısının çıxarılması

İynə mexanizmi ayrılır.

İynə mexanizmini qumbaraatandan ayırmaq üçün zərbə-tətik mexanizmini ayırmaq vacib deyil. Bunun üçün çaxmaq dabanını döyüş vəziyyətinə keçirib qoruyucunu sağa çəkmək lazımdır.

İynə mexanizminin nippelinin açılması

- Zərbə-tətik mexanizminin gövdəsinin qapağı ayrılır.

Qumbaraatanın natamam sökülmədən sonra yığılması əks qaydada aparılır.

ΠΓΟ-7 tipli optik nişangah və onun modifikasiyaları

ΠΓΟ-7 tipli optik qumbaraatanın nişangahı və onun modifikasiyaları 40 mm-lik ΡΠΓ-7 tipli tank əleyhinə qumbaraatanın əsas nişangahıdır. O, qumbaraatanı 500 m-ə qədər məsafələrdə yerləşən, hərəkət edən və etməyən hədəflərə tuşlamaq üçün nəzərdə tutulub.

ΠΓΟ-7 tipli optik nişangahın və onun modifikasiyalarının əsas texniki xüsusiyyətləri

N	Xüsusiyyətləri	Parametri
1.	Böyütmə, dəfə	2,7
2.	Görmə sahəsi, dərəcə	13
3.	Nişangahın nişanalma bucaqları şkalasının bir bölgüsünün qiyməti, m	100
4.	Yan düzəlişləri şkalasının bir bölgüsünün qiyməti	0–10
5.	Yan düzəlişləri şkalasının hədləri	±0-50
6.	Nicengahun nicenalma hucegları ekalegunun hedleri	200 m-dən
	Nişangahın nişanalma bucaqları şkalasının hədləri	500 m-ə qədər

Nişangahın quruluşu

Optik nişangah kronşteynlə gövdə, optik sistem, nişangahı nizamlama mexanizmi, gecə (toranda) şəraitində atəş aparmaq üçün toru işıqlandırma sistemi, rezin gözlük və alınlıqdan ibarətdir.

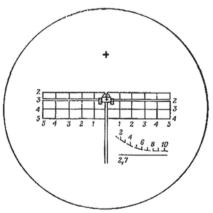

ПГО-7В tipli optik qumbaraatanın nişangahı

Nişangahın **torunda** – nişangahın şkalası (üfüqi xətlər), yan düzəlişlər şkalası (şaquli xətlər) və məsafəölçmə şkalası (bütöv üfüqi və qırıq-qırıq əyri xətlər) yerləşir.

Sol tərəfdən nişangahın şkalasının bölgüləri (xətləri) atış məsafələrinə yüz metrlərə uyğun olan **2**, **3**, **4** və **5** rəqəmləri (200, 300, 400 və 500) ilə işarələnmişdir.

Yan düzəlişlər şkalasının bölgüləri (xətləri) şkalanın aşağı tərəfində 1, 2, 3, 4 və 5 rəqəmləri ilə işarələnmişdir. İki şaquli xətt arasındakı məsafə bucaqölçənin 0–10 bölgüsünə bərabərdir. Yan düzəlişlər şkalası ilə sağ və sol istiqamətlərdə ±0–50 qədər düzəliş vermək olar.

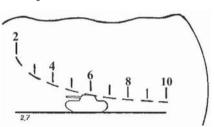

Nişanalma zamanı lazımi bölgülərin seçilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə nişangahın 300 m məsafəyə uyğun olan xətti və yan düzəlişlər şkalasının mərkəzi xətti iki qat xətlə göstərilmişdir. Bundan başqa, qumbaraatanın yana əyilməsini aşkar etmək üçün mərkəzi xətlər nişangahın şkalasından aşağı uzadılmışdır.

Məsafəölçmə şkalası 2,7 m hündürlüyündə olan hədəf üçün hesablanmışdır. Hədəfin hündürlüyünün parametri üfüqi xəttin altında göstərilmişdir. Şkala iki — yuxarı punktirli (qırıq-qırıq əyri) və aşağı düz xətlərdən ibarətdir. Yuxarı xəttin üstündə hər 100 m-dən bir bölgüləri olan və hər 200 m-dən bir işarələnmiş şkala çəkilmişdir. Şkalanın 2, 4, 6, 8 və 10 rəqəmləri müvafiq olaraq 200, 400, 600 və 1000 m məsafəyə uyğundur.

Hədəfə qədər olan məsafəni müəyyən etmək üçün:

- hədəfin təsvirini məsafəölçmə şkalası ilə elə uyğunlaşdırmaq lazımdır ki, hədəfin bünövrəsi şkalanın üfüqi xəttinin üstündə, yuxarı nöqtəsi isə boşluq olmadan şkalanın yuxarı punktirli (qırıq-qırıq əyri) xəttinə toxunsun;
- hədəfin yuxarı nöqtəsinin şkalanın toxunma nöqtəsində məsafənin qiymətini müəyyən etməli. Məsələn: tanka qədər olan məsafə 600 m-dir.

Məsafəölçmə şkalası ilə hədəfə qədər olan məsafənin müəyyən edilməsi.

Döyüş sursatları

40 mm-lik PΠΓ-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanından və onun modifikasiyalarından atəş aparmaq üçün aşağıdakı qumbaraatan atəş yığımlarından istifadə olunur:

ПГ-7ВЛ tipli tank əleyhinə qumbaralı atəş yığımı

ΠΓ-7BЛ tipli tank əleyhinə qumbaralı atəş yığımı düşmənin müasir tank, digər zirehli və zirehsiz texnikası ilə mübarizə aparmaq, binalarda və tikililərdə yerləşən atəş nöqtələrini və canlı qüvvəsini məhv etmək üçün nəzərdə tutulub.

OΓ-7B tipli qəlpəli qumbaralı atəş yığımı düşmənin açıq ərazidə, binalarda və səhra tipli sığınacaqlarda yerləşən canlı qüvvəsini (o cümlədən, fərdi qorunma vasitələrində – **zirehli jiletlərdə** olan) məhv etmək və zirehsiz texnikasına zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub.

ΠΓ-7BP tipli tank əleyhinə qumbaralı atəş yığımı

ΠΓ-7BP (Rezöme) tipli tank əleyhinə qumbaralı atəş yığımı düşmənin bütün növ tankları (o cümlədən, dinamik qorunma vasitələri ilə təchiz olunmuş), digər zirehli və zirehsiz texnikası ilə mübarizə aparmaq, binalarda və tikililərdə yerləşən atəş nöqtələrini və canlı qüvvəsini məhv etmək üçün nəzərdə tutulub.

Atəş yığımında **kumulyativ tandem** (bir-birinin arxasında yerləşən iki kumulyativ qıfa malik olan) tipli döyüş hissəli tank əleyhinə qumbara tətbiq olunmuşdur.

TБΓ-7B tipli termobarik qumbaralı atəş yığımı

ΤБΓ-7B tipli termobarik qumbaralı atəş yığımı düşmənin açıq ərazidə, səngərlərdə, səhra tipli sığınacaqlarda yerləşən canlı qüvvəsinə, yüngül zirehli və zirehsiz texnikasına zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub.

Atəş yığımında **fuqaslı, termobarik** (hədəfə yüksək təzyiq və temperaturla təsir göstərən), **qəlpəli** və **yandırıcı təsirli** döyüş hissəli qumbara tətbiq olunmuşdur. Qumbara səngərdən və ya mazğaldan 2 m-ə qədər məsafədə partlama zamanı səngərlərdə və bunkerlərdə yerləşən canlı qüvvənin məhv edilməsini təmin edir. Qumbaranın dəldiyi maneənin qalınlığı: homogen zireh – **0,5 m**; kərpic – **1,7 m**; dəmir-beton – **1,2 m**; taxta-qum – **2,4 m**.

40 mm-lik PΠΓ-7 tipli tank əleyhinə əl qumbaraatanının bir döyüş dəsti 12 ədəd tank əleyhinə qumbaralı atəş yığımından ibarətdir.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Qumbaraatan və atıcı-qumbaraatan köməkçisinin "döyüşə" komandasını yerinə yetirmələrini diqqətlə izləyin və fərqi izah edin.
  - 2. Qumbaraatanın vəzifəsi haqqında məruzə edin.
  - 3. Qumbaraatanın köməkçisinin vəzifəsi haqqında məruzə edin.
  - 4. Qumbaraatanın yaranma tarixi haqqında təqdimat hazırlayın.

27. ƏL QUMBARALARI

<u> </u>	yetirir?	raları ilə hansı tapşırıqları yerinə	hansı tapşırıqları yerinə	
	•	Qumbara (latın sözüdür, "granatus") – dənəvarı.	_	

Qumbaralar təyinatına, tətbiqetmə üsuluna və hədəfə göstərdiyi təsirə görə təsnif olunur. **Təyinatına** görə qumbaralar **piyada əleyhinə**, **tank əleyhinə**, **yandırıcı** və **xüsusi** (tüstüburaxan, işıqlandırıcı, kimyəvi və siqnalverici) təyinatlı qumbaralara bölünür.

Əl qumbaraları hədəfə göstərdiyi təsirə görə **qəlpəli** və **kumulyativ** qumbaralara bölünür.

Qəlpəli qumbaralar düşmənin canlı qüvvəsinə yaxın məsafəli döyüşdə qəlpələrlə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qəlpələrin yayılma məsafəsindən asılı olaraq qumbaralar **hücum (РГ-42**, **РГД-5**, **РГН)** və **müdafiə** (**Ф-1**; **РГО**) qumbaralarına bölünür.

Kumulyativ (**PK**Г-**3**, **PK**Г-**3**E və **PK**Г**Q**-**3**E**M**) qumbaralar düşmənin tank və digər zirehli hədəfləri ilə mübarizə aparmaq, uzunmüddətli və səhra tipli müdafiə isteh-kamlarını dağıtmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əl qumbaralarının əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri

Qumbaranın qısa şərti işarəsi	Qumbaranın tam hazır vəziyyətdə çəkisi, kq	Partladıcının iş vaxtı (ləngidici tərkibin yanma vaxtı), san.	Qəlpələrin məhvetmə radiusu	Qumbaranın orta atılma mə- safəsi, m		
		Hücum əl qumbar	aları			
РГ-42	0,4 (0,42)1	3,2–4,2	25 m-ə qədər	30–40		
РГД-5	0,32 (0,31)1	3,2–4,2	25 m-ə qədər	40–50		
РГН	0,31	ani və ya 3,2–4,2	95–96 m²	40–50		
		Müdafiə əl qumbarala	rı			
Φ-1	0,56 (0,60)1	3,2-4,2	200 m-ə qədər	35–45		
РГО	0,53	ani və ya 3,2–4,2	213-286 m ²	35–45		
	Kumulyativ əl qumbaraları					
РКГ-3	1,07 (1,115) ²	ani	20 m-ə qədər	15–20		

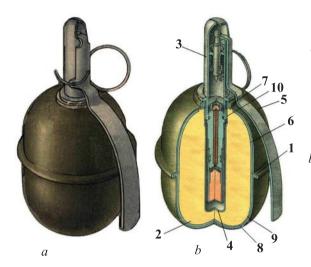

Qəlpəli əl qumbaraları

РГД-5 tipli əl qumbarası məsafəli iş prinsipli qumbara olaraq, düşmənin canlı qüvvəsinə hücumda və müdafiədə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub.

Qumbaranı döyüş texnikasından və piyada hərəkət etdikdə müxtəlif vəziyyətlərdən atmaq mümkündür.

РГД-5 tipli qəlpəli əl qumbarası partladıcı üçün boru ilə gövdə, dağıdıcı atım və partladıcıdan (zapaldan) ibarətdir.

РГД-5 tipli qəlpəli əl qumbarası:

a) – ümumi görünüşü; b) – qumbaranın eninə kəsiyi; 1 – gövdə; 2 – dağıdıcı atım; 3 – partladıcı; 4 – partladıcı üçün boru; 5 – qalpaq; 6 – qalpağın içliyi; 7 – manjet; 8 – altlıq; 9 – altlığın içliyi; 10 – yiv

Dağıdıcı atım qumbaranın gövdəsini qəlpələrə parçalamaq, **Y3PFM*** tipli partladıcı isə dağıdıcı atımını partlatmaq üçün nəzərdə tutulub.

Partladıcı zərbə mexanizmi və partladıcı hissələrdən ibarətdir.

Zərbə mexanizmi partladıcının kapsulalışdırıcısını alışdırmaq üçün nəzərdə tutulub.

РГО və **РГН tipli qəlpəli əl qumbaraları** partladıcısız qumbara və **УДЗ**** tipli partladıcıdan ibarətdir.

PFH tipli əl qumbarası düşmənin canlı qüvvəsinə hücumda və müdafiədə, PFO tipli əl qumbarası düşmənin canlı qüvvəsinə, əsasən, müdafiə döyüşündə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub.

УДЗ tipli partladıcı qumbara hədəfə dəymə zamanı partlayıcı birləşməni partlatmaq üçün nəzərdə tutulub. Zərbə mexanizmi işləmədiyi halda partladıcı 3,2–4,2 saniyə müddətindən sonra məsafəli qurğudan partlayır.

PFO və PFH tipli qəlpəli əl qumbaraları

^{**}УДЗ – məsafəli zərbə fitili

^{*}УЗРГМ – əl qumbarasının təkmilləşdirilmiş, vahid şəklə salınmış fitili

Φ-1 tipli qəlpəli əl qumbarası düşmənin canlı qüvvəsinə, əsasən, müdafiə döyüşündə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub, müxtəlif vəziyyətlərdən və yalnız sığınacaqdan və döyüş texnikalarından atmaq mümkündür.

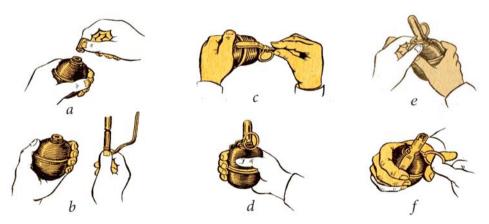

Φ-1 tipli qəlpəli əl qumbarası:

a) – ümumi görünüşü; b) – eninə kəsiyi: 1 – gövdə; 2 – dağıdıcı atım; 3 – V3PFM tipli partladıcı; 4 – karton giliz

Ф-1 tipli qəlpəli əl qumbarası gövdə, dağıdıcı atım və УЗРГМ (УЗРГМ-2) tipli partladıcıdan ibarətdir.

Qumbaranın **gövdəsi** dağıdıcı atımı, partladıcını yerləşdirmək və qumbara partladıqda qəlpələrin əmələ gəlməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Qumbaranın gövdəsi çuqundan tökülmüşdür. Gövdənin üzərində olan eninə və uzununa yarıqlar partlayış zamanı gövdənin qəlpələrə parçalanmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

Qumbaranın istifadə olunma qaydası:

a) — plastmas tıxacın açılması; b), c) — partladıcının bağlanılması; d) — qumbaranın əldə tutulma qaydası; e) — qoruyucu milin uclarının düzəldilməsi; f)— qoruyucu milin çıxarılması

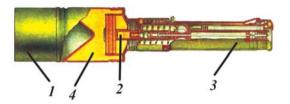
Bunu bilmək maraqlıdır

Qumbara partlayarkən 730 m/san. sürətlə uçan 290–515 ədəd məhvedici qəlpə əmələ gəlir. Qəlpələrin orta çəkisi 0,25 q-dır. Beləliklə, qumbaranın gövdəsinin 38%-i qəlpələrin əmələ gəlməsinə sərf olunur, qalan hissəsi isə metal toza çevrilir.

Kumulyativ əl qumbaraları

Kumulyativ əl qumbaraları hədəfə 30° bucaq altında dəydikdə 170–220 mm qalınlığında zirehi dəlir.

PKT-3E tipli tank əleyhinə kumulyativ əl qumbarasının ümumi görünüşü:

> 1 – gövdə; 2 – partladıcı; 3 – dəstək; 4 – dağıdıcı atım

Qumbaraları müxtəlif vəziyyətlərdən və yalnız sığınacaqdan atmaq mümkündür:

Qumbaranı atmaq üçün sağ əllə onu dəstəyindən elə götürmək lazımdır ki, atılan qapaq əlin barmaqları ilə dəstəyə kip sıxılsın. Qumbaranı bu vəziyyətdə saxlayaraq, qoruyucu milin uclarını düzəltməli, sol əlin şəhadət barmağı ilə halqanı dartıb dəstəkdən ayırmalı və qumbaranı hədəfə atıb dərhal sığınacaqda gizlənməli.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, əl qumbaralarını hücum və müdafiə əl qumbaralarına bölməyə ehtiyac varmı?
- 2. Φ-1 və $\Pi\Gamma$ O tipli əl qumbaralarını nə üçün səngərdən (zirehli texnikadan) atmaq lazımdır?
- 3. Sizcə, P Γ O və P Γ H tipli əl qumbaralarının hədəfə dəymə anında partlamasına nə ehtiyac var?
  - 4. PKΓ-3 tipli əl qumbarasında stabilizatorun əhəmiyyəti nədir?
  - 5. Əl qumbarasının tullanılmasını praktiki yerinə yetirin.

28. 9 mm-lik MAKAROV TAPANÇASI (ΠΜ)

Digər silahlar olduğu halda döyüşdə tapança nəyə lazımdır?

9 mm-lik Makarov tapançası (ΠΜ) fərdi hücum və müdafiə silahı olaraq düşmənin canlı qüvvəsinə qısa məsafələrdə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tapançanın effektiv atış məsafəsi 50 m-dir.

Tapançadan atəş aparmaq üçün 9×18 mm-lik adi gülləli tapança patronlarından istifadə olunur. Bir döyüş dəstinə 24 patron daxil olur.

Tapançanın avtomatik iş prinsipi sərbəst çaxmağın təpmə enerjisinin istifadə olunmasına əsaslanmışdır.

Tapançaya və onun modifikasiyalarına aşağıdakı adlar və indekslər verilmişdir:

9 mm-lik Makarov tapançası (IIM)

9 mm-lik səssiz tapança (ПБ)

9 mm-lik təkmilləşdirilmiş Makarov tapançası (ПММ)

ПМ 1993-cü ildə təkmilləşdirilmişdir və hal-hazırda ПММ adı altında istehsal olunur.

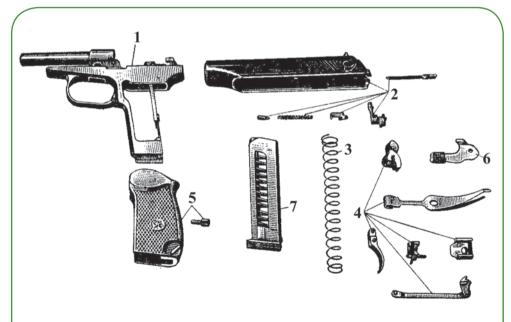
Təşkilati-ştat mənsubiyyətinə görə 9 mm-lik ΠM zabit və gizir heyətini silahlandırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, tapança ştat cədvəli əsasında sıravi heyətin (sürücü-mexaniklərin, xüsusi təyinatlı dəstələrin sıravi heyətinin və s.) silahlandırılmasında da istifadə olunur.

9 mm-lik ПМ, ПММ, ПБ tapançalarının əsas taktiki-texniki xüsusiyyətlərі

N	Xüsusiyyətlər	ПМ	ПММ	ПБ
1.	Nişangah məsafəsi, m	25	25	50
2.	Güllənin məhvetmə qabiliyyətini saxlama şərti ilə uçuş məsafəsi, m	350	415	350
3.	Güllənin başlanğıc sürəti, m/san.	315	420	290
4.	Çapı, mm	9	9	9
5.	Lülənin uzunluğu, mm	93	93	105
6.	Yivlərin sayı, ədəd	4	4	4
7.	Tapançanın uzunluğu, mm	161	169	170
8.	Döyüş atış tezliyi, atış/dəq.	30	30	30
9.	Maqazinin tutumu, patron	8	12	8
10.	Tapançanın boş maqazinlə birlikdə çəkisi, kq	0,73	0,76	0,97

Ümumi quruluşu

9 mm-lik ΠM aşağıdakı əsas hissə və mexanizmlərdən ibarətdir:

1 – lülə və tətik bəndi ilə çərçivə; 2 – qoruyucu, ekstraktor və vurucu ilə çaxmaq; 3 – qaytarıcı yay; 4 – zərbə-tətik mexanizmi; 5 – vintlə dəstək; 6 – çaxmaq saxlayıcısı; 7 – maqazin

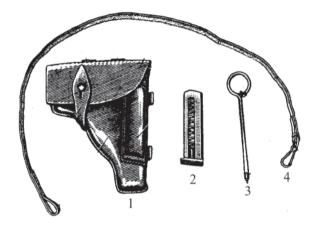

Təchiz olunma dəsti

9 mm-lik ΠM-in təchiz olunma dəsti ehtiyat maqazindən, silgidən, dəri qoburdan və dəri qayışdan ibarətdir.

Bunu bilmək maraqlıdır

"Vostok" gəmisində hər kosmonavtın əşya və ləvazimatlarının içərisinə ΠM tipli tapança qoyulmuşdu. Yəni kosmosda olan ilk silah məhz ΠM tapançasıdır.

Tapançanın təchiz olunma dəstinə daxil olan ləvazimatlar: 1 – dəri qobur; 2 – ehtiyat maqazin; 3 – silgi; 4 – tapança qayışı

Tapançanın sökülməsi və yığılması

Tapançanın sökülməsi natamam və tam ola bilər.

Natamam sökülmə tapançanı təmizləmək, yağlamaq və baxışdan keçirmək məqsədilə aparılır.

Tam sökülmə tapança çox çirkləndikdə, yağış və ya qar altında qaldıqda, tapançanın deqazasiyasını və dezaktivasiyasını apardıqdan sonra, təzə yağ növünə keçdikdə (mövsümi xidməti keçirmə zamanı) və təmir zamanı aparılır.

Tapançanı sökmə və yığma zamanı aşağıdakı əsas tələblərə riayət etmək lazımdır:

- tapançanın sökülməsi və yığılması masa, səhra şəraitində isə təmiz döşəmə üzərində aparılmalıdır;
- tapançanın hissə və mexanizmlərini sökülmə ardıcıllığında düzməli, ayrılmış hissə və mexanizmlərlə ehtiyatla davranmalı, onları bir-birinin üstünə qoymağa və sökmə zamanı onlara artıq qüvvə və zərbələrin tətbiq olunmasına icazə verilmir;
- tapançanı yığan zaman onun hissələrini digər tapançaların hissələri ilə qarışdırmamaq üçün yığılan hissələrin nömrələrinə fikir vermək lazımdır. Tapançanın çaxmağının və başqa hissələrinin nömrələri tapançanın çərçivəsindəki nömrəyə (nömrə çərçivənin sol tərəfinə vurulmuşdur) uyğun gəlməlidir.

Tapançanın hissə və mexanizmlərinin yeyilməsinin qarşısını almaq üçün tapançanın tez-tez sökülməsinə yol verilmir.

Qoşunlarda tapançaların yalnız natamam sökülməsinə icazə verilir. Tapançanın tam sökülməsini yalnız tam sökülmə qaydasını yaxşı bilən zabit (gizir) heyəti və artilleriya ustaları apara bilər.

Tapançanın natamam sökülməsini aşağıdakı qaydada aparmaq lazımdır. Maqazin dəstəyin bünövrəsindən çıxarılmalı. Bunun üçün:

– tapançanı sağ əllə dəstəyindən saxlamalı, sol əlin baş barmağı ilə maqazinin rəzəsini axıra qədər arxaya çəkməli, eyni zamanda sol əlin şəhadət barmağı ilə maqazinin qapağının qabaq çıxıntılı hissəsindən aşağı çəkərək maqazini dəstəyin bünövrəsindən çıxarmaq lazımdır.

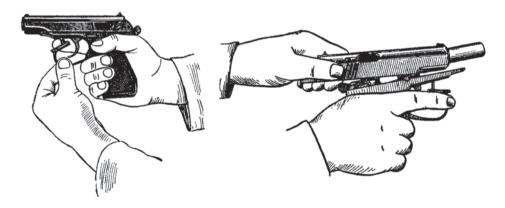

Maqazinin dəstəyin bünövrəsindən çıxarılması

Lülənin patron yuvasında patronun olub-olmaması yoxlanılmalıdır.

Çaxmağı çərçivədən ayırmalı. Bunun üçün:

- tapançanı dəstəyindən sağ əldə saxlamalı, sol əlin baş və şəhadət barmaqları ilə tətik bəndini aşağı çəkib sola əyməli, çərçivəyə elə dirəməli ki, bənd bu vəziyyətdə qalsın. Tapançanın sökülməsini davam etdirən zaman tətik bəndini göstərilən vəziyyətdə sağ əlin şəhadət barmağı ilə saxlamalı;
- sol əllə çaxmağı axıra qədər arxaya çəkib arxa ucunu bir qədər qaldırmalı
   onun irəli, qaytarıcı yayın təsiri altında hərəkət etməsinə imkan verilməlidir;
  - çaxmaq çərçivədən ayrılıb tətik bəndi öz yerinə qaytarılmalıdır.

Tətik bəndinin aşağı çəkilməsi

Çaxmağın çərçivədən ayrılması

Qaytarıcı yayı lülənin üzərindən çıxarmaq üçün sağ əllə çərçivəni dəstəyindən saxlayıb qaytarıcı yayı sol əllə özünə tərəf fırladaraq lülənin üzərindən çıxarmaq lazımdır.

Tapançanın natamam sökülmədən sonra yığılma qaydası

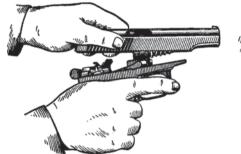
Tapançanın natamam sökülmədən sonra yığılması əks qaydada aparılır.

Qaytarıcı yayı lülənin üzərinə keçirmək üçün:

 sağ əllə çərçivəni dəstəyindən tutub saxlayaraq sol əllə qaytarıcı yayı kiçik diametrli tərəfi ilə lülənin üzərinə keçirmək lazımdır.

Çaxmağı çərçivəyə birləşdirmək üçün:

 - çərçivəni dəstəyindən sağ əldə, çaxmağı isə sol əldə saxlayaraq qaytarıcı yayın azad ucunu çaxmağın kanalına keçirib (a), çaxmağı axıra qədər arxaya elə çəkmək lazımdır ki, lülənin ağız hissəsi çaxmağın kanalından kənara çıxsın (b);

Qaytarıcı yayın azad ucunun çaxmağın kanalına keçirilməsi (a)

Çaxmağın çərçivəyə birləşdirilməsi (tətik bəndini aşağı çəkmədən) (b)

- çaxmağın arxa ucunu aşağı salaraq çərçivəyə elə oturtmaq lazımdır ki, çaxmağın uzununa çıxıntıları çərçivənin yönəldici yarıqlarında yerləşsin;
- çaxmağı çərçivəyə sıxaraq buraxdığımız zaman o qaytarıcı yayın təsiri altında ön vəziyyətə qayıtmalıdır;
  - qoruyucunun dəstəyini yuxarı qaldırıb, tapançanı qoruyucuya qoymaq lazımdır.

Qeyd. Çaxmağı çərçivəyə birləşdirmək üçün tətik bəndini aşağı çəkib əymək vacib deyil. Bunun üçün çaxmağı arxa vəziyyətə çəkib arxa ucunu yuxarı axıra qədər elə qaldırmaq lazımdır ki, çaxmağın ön aşağı divarı onun arxaya hərəkətini məhdudlaşdıran tətik bəndinin çıxıntısının üstünə çıxsın (**b**) və bu zaman çaxmağı çərçivəyə sıxaraq buraxmaq lazımdır.

Maqazini dəstəyin bünövrəsinə keçirmək üçün:

tapançanı sağ əldə saxlayaraq, sol əlin baş və şəhadət barmaqları ilə maqazın dəstəyin bünövrəsinin aşağı pəncərəsindən keçirilməlidir;

■ Magazinin dəstəyin bünövrəsinə keçirilməsi

– sol əlin baş barmağı ilə maqazinin qapağını elə sıxmaq lazımdır ki, rəzə (döyüş yayının aşağı ucu) maqazinin arxa divarındakı çıxıntısının arxasına keçsin. Maqazinin rəzəyə oturması şıqqıltı səsi ilə müşahidə olunur. Əlin ovucu ilə maqazinə zərbə endirmək qadağandır.

Tapança ilə düzgün davrandıqda və ona lazımi qaydada qulluq etdikdə onun hissə və mexanizmləri uzun müddət etibarlı işləyir. Lakin mexanizmlərin çirklənməsi və tapança ilə səliqəsiz davranma səbəblərindən, həmçinin patronlar nasaz olduğu hallarda atış zamanı müxtəlif növ ləngimələr yarana bilər.

Əgər atış zamanı ləngimə baş verərsə, onda ləngiməni tapançanı yenidən doldurmaqla aradan qaldırmaq lazımdır. Əgər bu yolla ləngiməni aradan qaldırmaq mümkün deyilsə, onda ləngimənin səbəbini araşdırmaq lazımdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, 9 mm-lik IIM tipli tapança nə üçün düşmənin canlı qüvvəsinə qısa məsafədə zərər vurmaq üçündür? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.
- 2. Sizcə, sürücü-mexanikləri 9 mm-lik ΠM tipli tapança ilə silahlandırmaq nə dərəcədə məqsədəuyğundur?
- 3. Tapançanın hissə və mexanizmlərinin uzun müddət etibarlı işləməsi üçün, sizcə, nə etmək lazımdır?
  - 4. Respublikamızda istehsal olunan tapançalar haqqında təqdimat hazırlayın.
- 5. IIM tipli tapança ilə respublikamızda istehsal olunan "Zəfər", "İnam" tapançalarını müqayisə edin.

29. HƏRBİ TOPOQRAFİYA

Topoqrafik biliklər orduda şəxsi heyətin döyüş hazırlığında mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, ərazi döyüş şəraitinin əsas və ayrılmaz amillərindən biri olmaqla qoşunların döyüş fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Döyüş tapşırığının uğurla yerinə yetirilməsi nə zaman mümkündür?

Ərazinin relyefi və coğrafi obyektlər haqqında məlumatların əsas mənbəyi topoqrafik xəritələr və aerofotoşəkillərdir. Bunlarla yanaşı, ərazi həmçinin bilavasitə baxış keçirilməklə və çöl ölçmələrini yerinə yetirməklə də öyrənilir. Çöl ölçmələri çox zaman səmtlənmə, hədəflərin və digər obyektlərin yerinin təyinində, atəşin aparılmasında və s. hallarda yerinə yetirilir.

Hərbi topoqrafiyanın əsas vəzifəsi döyüşün aparılması, qoşunların idarə edilməsi, silah və texnikadan səmərəli istifadə olunması və mürəkkəb döyüş şəraitində şəxsi heyətin səmtləndirilməsi məqsədilə ərazinin öyrənilməsidir.

Hərbi topoqrafiyanın vəzifələrindən biri də topoqrafik təminatdır. Xəritə, plan, aerofotoşəkil və digər kartoqrafik materialların hazırlanması, onların vaxtında qoşunlara çatdırılması topoqrafik təminatın mahiyyətini təşkil edir.

Hərbi topoqrafiya bir mənbə olaraq geodeziya elminə əsaslanır və coğrafiya, astronomiya, fizika, mexanika kimi elmlərin nailiyyətlərindən bəhrələnir.

Çoxsaylı müharibələrin təcrübəsi belə deməyə əsas verir ki, ərazinin dərindən öyrənilməsi, gecə və gündüz istənilən hava şəraitində hərəkətetmə və səmtlənmə bacarığı, xəritələrdən bacarıqla istifadə edilməsi döyüşdə uğur qazanmaq üçün başlıca şərtlərdən biridir.

Ərazi dedikdə Yerin fiziki səthinin bir hissəsi və üzərindəki obyektlər nəzərdə tutulur. Hərbi termin kimi isə ərazi döyüşün aparılacağı və döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi planlaşdırılan sahədir. Ərazi döyüş şəraitinin elementlərindən biri olmaqla döyüş əməliyyatlarının təşkilinə və aparılmasına böyük təsir göstərir.

Yerin fiziki səthindəki **qırışlar** – **relyef**, üzərindəki təbii (çaylar, meşələr) və insan fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış **obyektlər** (yaşayış məntəqələri və s.) isə **yerli əşyalar** və ya **ərazi obyektləri** adlanır.

Ərazinin xüsusiyyətləri

Dünyada baş verən müharibələrin, eləcə də ölkəmizdə Dağlıq Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərin təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, ərazi faktorundan bacarıqla istifadə edərək silah və texnikanı səmərəli tətbiq edən tərəfin uğur qazanmaq şansı daha çoxdur.

Döyüş əməliyyatlarının təşkilinə və aparılmasına, silah və döyüş texnikasının tətbiqi imkanlarına görə ərazi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə onun keçilmə imkanı, qoruyucu xüsusiyyətləri, səmtlənmə şəraiti, müşahidə şəraiti, maskalayıcı xüsusiyyətləri, atəşaçma şəraiti, mühəndis təchizatı şəraiti daxildir.

~~Orazinin keçilmə imkanı~~ qoşunların, əsasən, döyüş texnikası və nəqliyyat vasitələrinin ərazidə hərəkətinə təsir edən xüsusiyyətdir.

Qoruyucu xüsusiyyətlər adi və kütləvi qırğın silahlarının öldürücü amillərinin təsirini zəiflədən, qoşunların mühafizəsinin təşkilini asanlaşdıran ərazi xüsusiyyətləridir. Bu xüsusiyyətlər relyefin və bitki örtüyünün, eləcə də ərazidə müxtəlif təbii və süni sığınacaqların mövcudluğu ilə müəyyən edilir.

Ərazinin qoruyucu xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə edilməsi müasir döyüşün təşkilinə qoyulan əsas tələblərdən biridir.

Səmtlənmə şəraiti cəhətlərə, ətrafdakı yerli obyektlərə, həmçinin öz qoşunlarımıza və düşmən qoşunlarına nəzərən dayanma yerinin və lazımi hərəkət istiqamətinin təyin edilməsini asanlaşdıran xüsusiyyətlərdir.

Müşahidə şəraiti düşmənin mövqeyi, onun qüvvə və vasitələri haqqında məlumatların əldə edilməsinə yardım edən xüsusiyyətlərdir. Bu xüsusiyyətlər ərazinin görünmə dərəcəsi və baxış məsafəsi ilə müəyyən edilir və relyefin, bitki örtüyünün, yaşayış məntəqələrinin və görünüşə maneçilik törədən başqa obyektlərin xarakterindən, eləcə də meteoroloji şəraitdən asılıdır.

Ərazidə yarğanlar, dərələr, yüksəkliklər, ağac və kol bitkiləri, müxtəlif tikililər nə qədər çox olarsa, müşahidə şəraiti bir o qədər əlverişsiz olar.

Maskalayıcı xüsusiyyətlər şəxsi heyətin və döyüş texnikasının mövqeyini və yerdəyişməsini düşməndən gizli saxlamağa imkan verən ərazi xüsusiyyətləridir.

Dərələr, yarğanlar və qobular qoşunların cəmləşdiyi rayonda daldalanmaq üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, həm də onların gizli hərəkət etməsinə və arxa cəbhə ilə əlaqə saxlamasına imkan yaradır.

Ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətləri ilin fəslindən, sutkanın vaxtından və hava şəraitindən asılıdır. Belə ki, enliyarpaqlı meşə yay vaxtı həm havadan, həm də yerüstü müşahidədən maskalanmanı təmin edir. Qışda isə bu meşədə döyüş texnikası qar örtüyü fonunda asanlıqla seçilir.

Atəşaçma şəraiti atəş vasitələrinin düşməndən gizli olaraq yerləşdirilməsini, toplardan və atıcı silahlardan mümkün qədər uzaq məsafələrin atəşə tutulmasını təmin edən ərazi xüsusiyyətləridir.

Mühəndis təchizatı şəraiti torpağın tipindən, qrunt sularının səviyyəsindən, tikinti materiallarının mövcudluğundan, həmçinin təbii və süni daldalanacaqların, maneələrin xarakterindən asılıdır. Bir çox hallarda səngərlərin, xəndəklərin qazılması, şəxsi heyət və hərbi texnika üçün sığınacaqların tikilməsi zamanı görüləcək işlərin həcmi, əsasən, torpağın tipi, onun vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Topografik xəritə haqqında ümumi anlayış

Topoqrafik xəritə – yer səthinin tamamilə və ya hər hansı bir hissəsinin istənilən miqyasda kiçildilmiş və xüsusi şərti işarələrlə müstəvi üzərində cızılmış təsviridir.

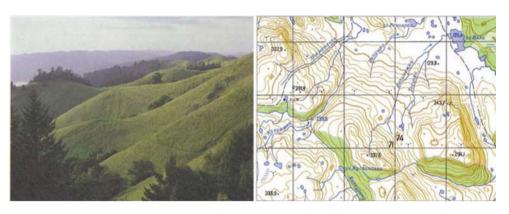
Müasir kompüter texnologiyaları ilə tərtib edilmiş rəqəmsal xəritələr topoqrafik səthin təsvirini yüksək dəqiqliklə əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Topoqrafik xəritələr əsas döyüş sənədi kimi yer səthi haqqında dəqiq məzmunu və təfsilatı şərti işarələrlə əks etdirir.

Topoqrafik (rəqəmsal) xəritələrdən yer səthinin öyrənilməsində və qiymətləndirilməsində, müxtəlif məsələlərin həllində – məsafələrin, koordinatların, bucaqların,

sahənin, yüksəkliklərin, nisbi yüksəkliyin, qarşılıqlı görünmənin, dikliyin, yamacların tiplərinin və s. ölçülməsi və təyinində geniş istifadə edilir. (VI sinfin coğrafiya dərsli-yində topoqrafik xəritələr haqqında geniş məlumat verilmişdir.)

Topoqrafik xəritələrdə obyektlərin təsviri

Yer səthinin quruluşu, səth üzərindəki obyektlər və bitki örtüyü şərti işarələrlə göstərilir. Şərti işarələr üç qrupa bölünür — xətti (yollar, çaylar, boru və su, neft kəmərləri, elektrik xətləri və s.), miqyassız kiçik obyektlər (quyular, qüllələr, kurqanlar və s.), sahəvi (meşələr, əkin sahələri və s.). Bütün şərti işarələrin uyğun olaraq obyektə görə xüsusiyyətləri xəritədə öz əksini tapır, məs., meşələrin təsvirində ağaclar haqqında məlumat, çayın eni, dərinliyi, axma sürəti və s.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Müşahidə etdiyiniz ərazinin krokisini hazırlayın.
- 2. Müşahidə şəraiti hansı imkanlar yaradır?
- 3. Səhifə 149-da verilən şəkildə (məktəbdə imkan varsa, ərazini özünüz təyin edin) ərazinin maskalayıcı, qoruyucu xüsusiyyətləri, müşahidə və atəşaçma şəraiti barəsində məruzə edin.
  - 4. Hərbidə istifadə olunan topoqrafik xəritələr, əsasən, hansılardır?
  - 5. Topoqrafik xəritələrdə şərti işarələrin mənasını izah edin.

Topoqrafik işarələr

91,6	Dövlət geodeziya şəbəkəsinin məntəqəsi
qaz	Neft və qaz qüllələri
o neft	Neft və qaz mədənləri (qülləsiz)
	Yanacaqdoldurma məntəqəsi
1	Transformator köşkü
*	Külək mühərrikləri
\(\lambda	Qüllə tipli əsaslı tikili
A	Yüngül tipli qüllələr (müşahidə qülləsi və s.)
$\frac{25}{0.30}$ 6	İynəyarpaqlı meşə
<u>4</u> <u>12</u> <u>0,20</u> 3	Enliyarpaqlı meşə
₹ <u>0</u> 20/0,25	Qarışıq meşə
1,8	Mayak

30. ƏRAZİDƏ XƏRİTƏSİZ SƏMTLƏNMƏ

Döyüşdə atəşin və bölmələrin idarə olunmasında səmtlənmənin rolu nədən ibarətdir?

Səmtlənmənin mahiyyəti və üsulları

Bir şəxsi hər hansı istiqamətə yönləndirmək üçün, adətən, sağa, sola, irəliyə, geriyə kimi sözlərdən istifadə edilir. Hərb sahəsində isə dünyanın hər bir yerində başa düşülən 4 əsas cəhət — şimal, cənub, şərq, qərb (səmtləri) tətbiq edilir. Başlanğıc kimi, əsasən, şimal istiqaməti, həqiqi (coğrafi), maqnit və ox meridianları qəbul edilir. Cəhətlərə uyğun olaraq dayanma nöqtəsinin və digər yer səthi obyektlərinin (oriyentirlərin), hərəkət istiqamətinin, düşmənin mövqeyinin, mühəndis qurğularının və s. vəziyyəti təyin edilir.

Səmtlənmə *ümumi* və *müfəssəl* (daha dəqiq) olaraq həyata keçirilir.

Ümumi səmtlənmə təxmini tərtib edilmiş sxem (yaşayış məntəqələrinin siyahısı, digər oriyentirlər) əsasında aparılır.

Müfəssəl səmtlənmədə dayanma nöqtəsi, istiqamət üzrə hərəkət daha dəqiq təyin edilir.

Səmtlənmədə geniş tətbiq edilən **azimut bucağı** meridianın şimal ucundan başlayaraq saat əqrəbinin hərəkəti boyu verilmiş istiqamətə qədər ölçülən bucaqdır, 0°-dən 360°-ə arasında dəyişir.

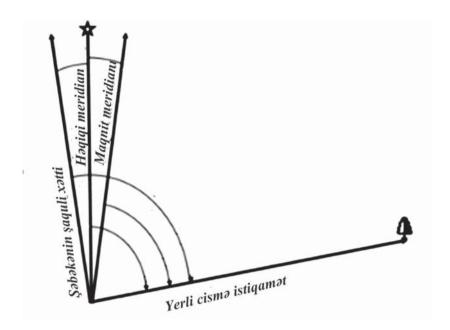
Həqiqi (coğrafi) meridianın şimal ucundan başlayan və saat əqrəbinin hərəkəti boyu ölçülən bucaq həqiqi azimut ($A_{heq.}$), uyğun olaraq maqnit meridianı üzrə isə maqnit azimutu ($A_{maq.}$) adlanır.

Yer səthində bütün hallarda səmtlənmə işləri ümumi vəziyyəti nəzərə almaqla, kompasla, səma cisimlərinin müşahidəsi nəticəsində və digər əlamətlərə görə həyata keçirilir.

Oriyentirlər yerli obyektlərə, relyefin elementlərinə, hədəflərin vəziyyətinə görə seçilir. Oriyentir rənginə, formasına görə asanlıqla döyüşçülər tərəfindən müşahidə edilən olmalıdır. Onlar sahəvi (meşə, göl, bataqlıq), xətti (yollar, çaylar, kanallar, elektrik xətləri və s.), nöqtəli (qüllələr, dirəklər, zirvələr və s.) olmaqla döyüş zamanı çox dəyərli obyektlər sayılır.

Oriyentirlərin təbii şəraitdən (gecə zamanı, qışda) asılı olaraq müşahidə əlamətləri dəyişir (məs., rəngləri və s.)

Gecələr müşahidə üçün xüsusi cihazların tətbiqində oriyentirlərin rəngi dəyişir, qara-ağ təsvir bu halda üstünlük təşkil edir.

Cəhətlərin təyinində ən çox tətbiq edilən cihaz kompasdır və işçi vəziyyətdə onun magnit əgrəbi Şimal və Cənub istigamətlərinə yönəlmiş olur.

Kompasın köməyi ilə maqnit azimutu təyin edilir. Kompaslar, əsasən, üç cürdür: maqnit, hiro-kompas, elektron kompas. Hərbi əməliyyatlarda hərəkət istiqamətini, səmtlənməni təyin etmək üçün sadə maqnit kompasları daha geniş tətbiq edilir. Müasir cib telefonlarında cəhətlərin təyini üçün xüsusi (çox sadə) proqram mövcuddur.

Səmtlənmədə əsrlər boyu göy cisimlərindən – Günəşdən, Aydan, Qütb ulduzundan və s. geniş istifadə edilib. Bir çox döyüş əməliyyatlarında yer səthindəki təbii və ya süni obyektlərin əlamətlərindən istifadə edərək cəhətləri tapmaq mümkündür. Məsələn:

- ağacların, kötüklərin, daşların şimal hissələri mamırla örtülü olur (nəmişlik çoxdur);
  - ağacın gövdəsinin səthi (qabığı) şimaldan kobud, cənubdan isə hamar olur.
  - şimal yamaclarda ot bitkisi daha sıx olur;
- qarışqa yuvalarının şimalı dik, cənubu isə hamar olur (müxtəlif fəsillərdə, məsələn, qışda bu əlaməti görmək çətinləşir);

DC45-4 kompası

- · yazda cənub yamaclarda qar daha tez əriyir;
- dumanlı havada ağacların, yer səthindəki müəyyən əşyaların (daşların) şimal hissəsi yaş olur, cənub hissəsi isə quru. Bu əlamət həmçinin qayalıqlarda müşahidə olunur torpaq örtüyü şimalda nəm, cənubda isə quru olur.

Qarışqa yuvasına, kəsilmiş ağacların yaş halqalarına və budaqlardakı qarın miqdarına görə cəhətlərin təyin edilməsi

Səmtlənmə zamanı hədəf göstərmədə istiqamətlər arasında üfüqi (şaquli) bucaqları ölçürlər. Bu halda bucaqölçən cihazlar və ya gözəyarı ölçmə işləri tətbiq edilir. Bucaqların ölçülməsində müxtəlif qurğular, cihazlar (durbin), xətkeşlər, kompas və s. tətbiq edilə bilər.

İstiqamətlərin hədəfə doğru üfüqi bucağının – maqnit azimutunun təyinində kompas tətbiq edilir.

Məsafələrin təyinində tətbiq edilən sadə üsullar aşağıdakılardır:

- · gözəyarı;
- · spidometrlə;
- yerli obyektlərin bucaq və xətti ölçülərinə görə;
- · işığın sürəti və səsin nisbi eşidilməsi ilə;
- səsin eşidilməsi ilə (hənirti və digər səslərin qəbulu);
- · hərəkət sürəti və vaxtla:
- yer səthində həndəsi ölçmələrlə;
- · addımlarla (addımölçənlə);
- müasir aparatlarla (cib telefonu, GPS və s.)

Yer səthində xəritə üzrə səmtlənmə

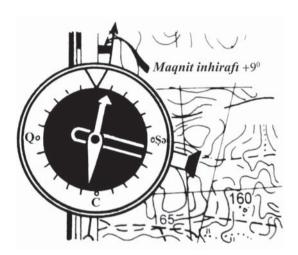
Xəritə – yer səthində səmtlənmə üçün əsas vasitədir.

Topoqrafik xəritə yer səthində, tanış olmayan ərazidə ən etibarlı sənəddir. Onun köməyi ilə çevik və dəqiq mövqeyi, hərəkət istiqamətini təyin etmək mümkündür.

Xəritə xətti obyektlərə, oriyentirin istiqamətinə, səma cisimlərinə görə və kompasla səmtlənir.

Xəritə üzrə səmtlənmədə yer səthində olan obyektlər (oriyentirlər) xəritə ilə tutuşdurulur, dayanma nöqtəsi təyin edilir, uzaqda yerləşən obyektlər uzlaşdırılır (zirvələr, şiş qayalıqlar və s.).

Xəritəni səmtləndirmək onu üfüqi vəziyyətdə şimal istiqamətinə yönəltmək deməkdir. Bu halda şərti işarələrlə yer səthindəki obyektlər asanlıqla müşahidə edilir ki, bu da səmtlənmənin əsasını təşkil edir.

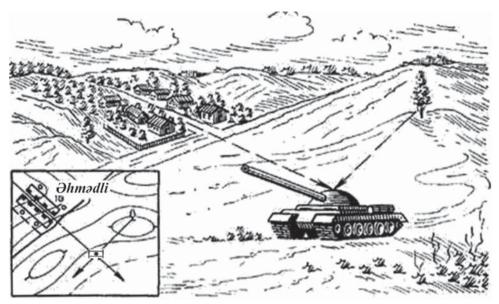

İnhiraf (ərəb sözüdür) – yayınma.

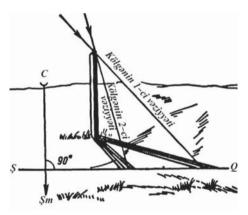
- Xətti oriyentirlərə görə səmtlənmədə xəritədəki xətti obyekt yer səthindəki obyektlə tutuşdurulur. Bu səmtlənmə təxmini və ya dəqiq həyata keçirilə bilər. Təxmini səmtlənmə obyektlə şərti işarənin tutuşdurulmasından, dəqiq isə xəritədə xətti obyekt boyu vizir xətkeşinin yerləşdirilməsi və tuşlanması ilə aparılır. Bütün hallarda sağda və solda yerləşən obyektlərin (zirvə, tək ağac, göl və s.) yerləri dəqiqləşdirilir.
- Oriyentir istiqamətində səmtlənmədə həmçinin xətti oriyentir nəzərə alınır. Bu halda fərqli olaraq uzaqda yerləşən oriyentirin istiqaməti vizir xətkeşi və ya karandaşın tuşlanması ilə başa çatır.
- Topoqrafik xəritədə dayanma nöqtəsi naməlum və oriyentirlərin görünmədiyi zaman kompasla səmtlənmə həyata keçirilir. Təxmini səmtlənmədə əvvəlcə şimal istiqaməti kompasla müəyyən edilir, sonra bu istiqamətdə hər hansı bir oriyentir seçilərək xəritə həmin səmtə çevrilir.

Dəqiq səmtlənmə kompasın hesab göstəricisi əsasında aparılır.

Xətti oriyentirlərə görə səmtlənmə

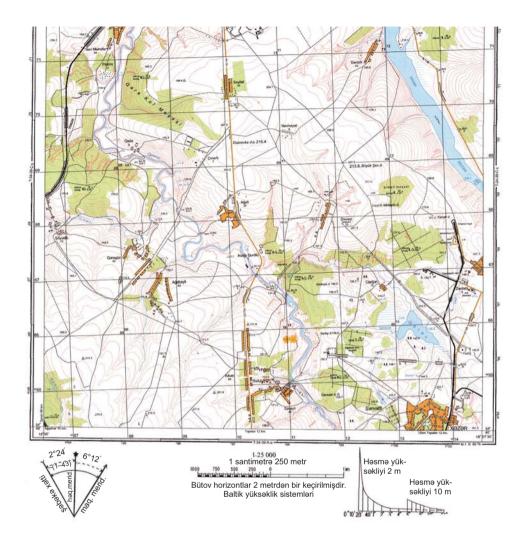
Kölgənin vəziyyətinə görə səmtlənmə

Səma cisimlərinə (Günəşə, Qütb ulduzuna, Aya) görə xəritəni təxmini səmtləndirmək olur. Bu cisimlərə görə şimal istiqaməti, sonra isə səthdə olan obyektlərə (oriyentirlərə) uyğun olaraq xəritə şimala səmtlənir. Xəritənin yer səthi ilə uzlaşdırılmasında ən müasir texnologiyalar — GPS qurğuları, yəni mövqə təyinətmə sistemləri daha geniş istifadə edilir. Bütün hallarda təyin olunan koordinatlar son nəticədə xəritə üzərində qeyd edilir, əhatə olunan obyekt və oriyentirlərlə səmtləşdirilir.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Magnit əqrəbinin inhirafı nədir?
- 2. Meyilliyin yamacın dikliyini təyin edin.
- 3. 1:25000 miqyaslı xəritədə iki obyekt arasında məsafə 25 mm-dir. Ərazidə bu məsafə nə qədərdir?
- 4. Topoqrafik xəritələrdə yüksəklikləri horizontallara görə təyin edin.

2011-ci il üçün inhiraf şərqə doğru 6°12′(1-03). Meridianların orta yaxınlaşması qərbə doğru 2°24′(0-40). Bussol koordinat şəbəkəsinin şaquli xətlərilə üst-üstə qoyulduqda maqnit əqrəbinin orta inhirafı şərqə doğru 8°36′(1-43). İnhirafın illik dəyişməsi 0°02′ (0-01). Maqnit azimutuna keçərkən direksion bucağına təshih mənfi (1-43).

Qeyd: Mötərizədə bucaqölçən alətin bölgüləri göstərilmişdir (bir bölgü = 3′, 6).

31. AZİMUT İSTİQAMƏTİNDƏ HƏRƏKƏT

Azimutla hərəkətin mahiyyəti kompas vasitəsilə verilmiş istiqaməti tapmaq, onu saxlamaq və ya təyin edilmiş istiqamət üzrə qeyd edilmiş məntəqəyə dəqiq çatmağı bacarmaqdan ibarətdir.

Maqnit azimutu nədir?

Tanış olmayan ərazidə yollardan kənarda – meşə, çöl, səhra və oriyentirlərin az olduğu digər rayonlarda, həmçinin gecə vaxtı, dumanda və digər məhdudgörmə şəraitində hərəkət istiqaməti kompasın və ya naviqasiya cihazlarının köməyi ilə düzgün saxlanılır. Məsafələr isə addımla və ya spidometrlə ölçülür. Bunun üçün əvvəlcədən xəritəyə əsasən hərəkət marşrutu seçilir, yolun hər bir hissəsinin ayrıayrılıqda uzunluğu və maqnit azimutu təyin edilir. Zəruri hallarda xəritə olmadıqda azimutla hərəkətə müraciət edirlər. Azimutla hərəkət, əsasən, piyada yürüşdə tətbiq edilir.

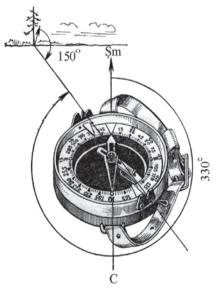
Azimutu təyin etmə vasitələri. Adrianov kompası

Adrianov kompası ilə maqnit azimutunu təyin etmək üçün üzü yerli obyektə (hədəfə) doğru dayanmaq, kompası əldə üfüqi vəziyyətdə tutmaq, əyləci buraxaraq əqrəbi sərbəst vəziyyətə gətirmək, kompası üfüqi müstəvidə döndərərək limbin sıfır bölgüsünü əqrəbin şimal ucunun qarşısına gətirmək, fırlanan qapağı çevirərək gəz və arpacıqdan yerli obyekti (hədəfi) nişan almaq, arpacığın qarşısındakı hesab göstəricisinə əsasən şkala üzərində uyğun gələn bölgünün qiymətini oxumaq lazımdır.

Bölgünün qiyməti verilmiş istiqamətin maqnit azimutudur.

Şəkildə tək ağaca olan istiqamətin maqnit azimutu 330°-dir.

Adrianov kompası ilə işləyərkən onu göz səviyyəsindən 10–12 sm aşağıda saxlamaq

Adrianov kompası ilə maqnit azimutunun təyini

lazımdır. Dəqiq nişan almaq məqsədilə onu göz səviyyəsinə qaldırmaq məsləhət görülmür. Çünki bu zaman kompasın səmti pozulur (limb və əqrəb görünmür). Kompasın köməyi ilə azimut bucağının təyinində dəqiqlik 2-3°-dir.

Dayanma nöqtəsindən yerli obyektə olan istiqamətin azimutu düz azimut adlanır. Bəzi hallarda, məsələn, yolu geriyə qayıtmaq üçün tərs azimutu hesablamaq lazım gəlir.

Düz azimut 180°-dən az olduqda tərs azimutu tapmaq üçün onun üzərinə 180° əlavə edilir, çox olduqda isə 180° çıxılır. Verilmiş şəkildə tərs azimut (tək ağacdan dayanma nöqtəsinə) gəzin qarşısındakı hesaba, yəni 150°-yə bərabərdir.

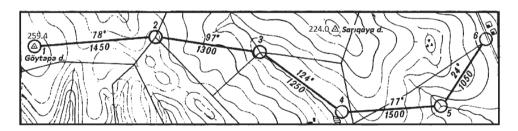
Azimut üzrə hərəkətetmə qaydası

Azimutla hərəkət üçün lazım olan məlumatlar (marşrutun dönmə nöqtələri arasındakı istiqamətlərin maqnit azimutları və məsafələr) böyükmiqyaslı topoqrafik xəritədən əldə edilir.

Marşrutun istiqamətləri ərazinin xarakterik formasından, oriyentirlərin sayından və qarşıdakı hərəkət şəraitindən asılıdır. Əsas məsələ – tez bir zamanda təyin olmuş rayona (obyektə) gətirib çıxara bilən marşrutun seçilməsidir. Eyni zamanda çalışmaq lazımdır ki, marşrutda döngələrin sayı az olsun. Marşrutun döngə nöqtələri ərazidə asanlıqla seçilən və yaddaqalan oriyentirlərin yanında nəzərdə tutulmalıdır (qülləvarı tikililər, yol ayrıcları, körpülər, geodeziya məntəqələri və s.).

Oriyentirlər arasındakı məsafələr gündüz vaxtı piyada hərəkət üçün 1-2 km-dən artıq olmamalıdır. Gecə vaxtı hərəkət üçün məsafələr daha qısa, oriyentirlərin sayı daha çox olmalıdır.

Seçilmiş oriyentirlər dairə içinə alınır və düz xətlərlə birləşdirilir.

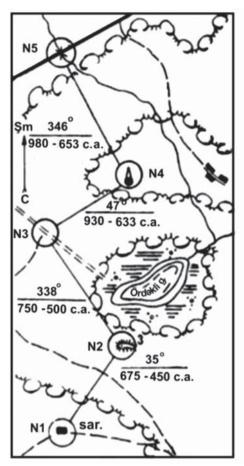

Azimutla hərəkət üçün marşrutun seçilməsi

Marşrutun başlanğıc nöqtəsi, döngə oriyentirləri və son nöqtəsi xəritədən təmiz kağız vərəqinə köçürülür. Oriyentirlərin sxemdəki qarşılıqlı yerləşməsi və şərti işarələri xəritədəki kimi olmalıdır. Oriyentirləri nömrələdikdən sonra onlar düz xətlərlə birləşdirilir. Hər xəttin qarşısında hərəkət üçün ilkin məlumatlar kəsr şəklində yazılır: surətdə – maqnit azimutu, məxrəcdə – məsafə. Əgər azimutla hərəkət piyada yerinə yetiriləcəksə, onda metrlər cüt addım sayına çevrilərək mötərizədə yazılır. Bundan

sonra sxemdə şimal-cənub oxu və hərəkət zamanı istifadə oluna biləcək marşrut boyu və marşrutdan kənar əlavə və köməkçi oriyentirlər göstərilir.

Azimutla hərəkət sxemi

Ərazidə, xüsusilə qapalı sahələrdə düz xətt üzrə hərəkətetmə bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Açıq və yarıgapalı ərazilərdə bu məgsədlə uzagdan yaxşı görünən oriyentirlərdən (gülləvarı və tək tikililər, relyef formaları və s.) istifadə olunur. Yarıqapalı ərazidə oriyentirlərin gözdənitmə ehtimalını nəzərə alaraq, göstərilmiş, yaxud seçilmiş oriyentirin (verli obyektin) yanına dəgiq gəlib çatmaq üçün onunla başlanğıc nöqtə arasında vol boyu görünən oriyentir təyin edilir. Ona çatdıqdan sonra gedilən istiqamətdə yeni oriyentir seçilir. Belə oriyentirlərə aralıq oriventirlər devilir. Hərəkət istiqamətini həmçinin köməkçi oriyentirlər sayılan səma cisimlərinə görə - gündüzlər Günəşə, gecələr Aya və parlaq ulduzlara görə saxlamaq olar. Qapalı ərazidə uzunmüddətli hərəkət zamanı Günəşin və Ayın səmada saatda 15° yerlərini dəyişmələrini nəzərə almaq lazımdır. Hərəkət zamanı yaxsı seçilən yüksək dağ zirvələri də köməkçi oriyentir kimi istifadə oluna bilər.

Başlanğıc nöqtədə kompasla tələb olunan hərəkət istiqaməti müəyyən edilir, sonra bu istiqamətdə yerləşən aralıq oriyentir seçilir və kompasın əqrəbini əyləcə qoyaraq mümkün qədər düz xətt üzrə hərəkətə başlanılır. Aralıq oriyentirə çatdıqda yenidən kompasla hərəkət istiqaməti təyin edilir, növbəti aralıq oriyentir seçilir və ona doğru hərəkət davam etdirilir. Beləliklə, marşrutun birinci döngə nöqtəsinə qədər məsafə bu ardıcıllıqla qət edilir. Bu qayda ilə bütün aralıqlarda hərəkətlər təkrarlanır. Aralıq oriyentirlər görünmədikdə hərəkət istiqaməti kompasla saxlanılır. Hərəkət istiqamətini saxlamaq üçün həmçinin xətti oriyentirlərdən və izlərdən istifadə edilir.

Açıq ərazidə hərəkət istiqamətini düz saxlamaq üçün özündən arxada müəyyən intervallarla payalar basdıraraq **qapayıcı xətt üsulundan** istifadə etmək olar. Geridə buraxılmış nişanlara hərdənbir baxaraq hərəkət istiqamətini onlara görə tənzimləyirlər.

Əgər həmin marşrutla geriyə qayıtmaq zərurəti yaranarsa, onda bütün sahələr üzrə hərəkət istiqamətinin azimutunu tərs azimutlara çevirmək lazımdır. Geriyə yolu asan tapmaq üçün tək və daha çox diqqəti cəlb edən yerli obyektləri yadda saxlamaq, yaxud yol ayrıclarında, meşə mərzlərinin kəsişmələrində, kolluqlarda işarələr qoymaq lazımdır.

Azimutla hərəkətdə diqqəti cəlb edən bəzi xüsusiyyətlər

Marşrut üzrə hərəkət zamanı bəzi ərazi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq marşruta düzəlişlər etmək lazım gəlir:

- insanın bir ayağı ilə atdığı addım digər ayağın addımından kiçik olduğu üçün özündən asılı olmayaraq hərəkət istiqamətindən kənara çıxır;
- bir qayda olaraq, ərazidəki məsafələr xəritədə ölçülmüş məsafələrdən böyük olur. Dərəli-təpəli ərazidə bu fərq xüsusilə böyükdür. Ona görə də relyefə uyğun olaraq məsafələrə düzəlişlər edilməlidir;
- hər bir şəxs öz addımının uzunluğunu bilməlidir. Bunun üçün uzunluğu dəqiq məlum olan bir məsafə irəli və geri addımlanır və addımın orta uzunluğu hesablanır.
   Addımın orta uzunluğuna bir çox amillər təsir edir: insanın boyu, yamacların mailliyi, küləyin sürəti və istiqaməti, torpaq örtüyü, yağıntılar, geyim, fiziki və mənəvi vəziyyət;
- sıx meşədə, dumanda və digər məhdudgörmə şəraitində kompası əldə tutaraq hərəkət etmək lazımdır;
- kompasla iş zamanı onu metal əşyaların və elektromaqnit sahəsinin təsirinə məruz qoymaq olmaz.

Kompasla işləyərkən zirehli texnikalardan (tanklardan, piyadanın döyüş maşınlarından, zirehli transportyorlardan və s.) 50–60 m, radiostansiyalardan, mobil telefonlardan və s. 10–15 m aralı olmaq tövsiyə olunur. Bu məsafələr ərazinin relyefinə görə dəyişir.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Səmtlənmə bucaqları necə istifadə edilir?
- 2. Ərazidə iki obyekt arasındakı məsafə 1150 metrdir. 1:50 000 miqyaslı xəritədə bu məsafə nə qədərdir?
- 3. Zirehli texnikaların və radiostansiyaların kompasın işinə təsirinin ərazidən asılı olmasını necə izah edə bilərsiniz?
- 4. İnsanın bir ayağı ilə atdığı addım digər ayağın addımından kiçik olduğu üçün özündən asılı olmayaraq hərəkət istiqamətindən kənara çıxır. Bunu əməli olaraq məktəbin həyətində öz üzərinizdə sınaqdan keçirin.

32. FÖVQƏLADƏ HALLARIN TƏSNİFATI

Təcrübə göstərir ki, tam təhlükəsizliyə nail olmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən istənilən fəaliyyəti potensial olaraq təhlükə mənbəyi hesab etmək olar.

Fövqəladə hal nədir?

Fövqəladə halların mənbəyi — təhlükəli təbii hadisələr, qəza, yaxud təhlükəli texnogen hadisə, geniş yayılmış infeksion xəstəlik, müasir kütləvi qırğın silahlarının tətbiq edilməsi ola bilər. Tez-tez kütləvi informasiya vasitələri eyni hadisəni qəza, yaxud fəlakət adlandırır. İlk baxışda elə bir fərq yoxdur. Bunun üçün dəyən ziyana və insan itkisinə baxmaq kifayətdir.

Qəza — avtomobilin, enerji təminatı sisteminin, avadanlığın, binanın, yaxud qurğunun xəsarət almasıdır. Sənaye müəssisələrində onlar, bir qayda olaraq, partlayışla, zəhərli maddələrin dağılması ilə, yanğınla və s. müşayiət olunur. Bu hadisələr kiçik hadisələr hesab olunur.

Fəlakət – faciəli şəkildə çoxsaylı insan itkisi ilə nəticələnən gəza hadisəsidir.

Fəlakətləri aşağıdakı növlərə bölürlər:

Ekoloji felaket – flora ve faunanın kütlevi mehvine sebeb olan, etraf mühite, torpağa, atmosfere ve s. ehemiyyetli derecede ziyan vuran istehsalat ve negliyyat qezalarıdır.

Texnogen fəlakət – qəflətən mexaniki, kimyəvi, termiki, radioaktiv və s. enerjinin ətrafa yayılmasıdır.

Təbii fəlakət – əhalinin həyat fəaliyyətini qəflətən alt-üst edən, maddi dəyərləri məhv edən hadisə və proseslərdir.

Fövqəladə hadisə – insan tələfatına, insanların sağlamlığına və ya ətraf mühitə ziyan vurulmasına, əhəmiyyətli maddi itkilərə və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmasına səbəb ola biləcək və ya səbəb olmuş hərbi əməliyyatlar, qəza, təbii və ya digər fəlakət nəticəsində müəyyən ərazidə yaranmış vəziyyətdir.

Fövqəladə hadisələr tiplərinə, növlərinə, miqyasına, nəticələrinin ağırlığına, habelə digər əlamətlərinə görə təsnif edilir. Əgər ehtimal olunan bütün fövqəladə hadisələri cəm halında götürsək, onda onları **iki növə** ayırmaq olar:

- münaqişəli;
- münaqişəsiz.

Münaqişəli fövqəladə hadisələrə aiddir:

- hərbi toqquşmalar;
- ekstremist siyasi mübarizə;
- sosial partlayışlar;
- milli və dini zəmində olan münaqişələr;
- terrorizm;
- tüğyan edən cinayətkarlıq və s.

Münaqişəsiz fövqəladə hadisələrə aiddir: təbii texnogen ekoloji

Belə hadisələri onların mənşəyinə, xassələrinə görə xarakterizə edən bir çox əlamətləri üzrə qruplaşdırıb təsnif etmək mümkündür.

Respublikamızın ərazisində bütün bu növ fövqəladə hadisələrin başvermə ehtimalı mövcuddur.

- ❖ Lokal (qismən) hadisələr iş yerindən (iş sahəsindən), mənzildən kənara çıxmır. Zərərçəkənlərin sayı 10 nəfəri keçmir.
- ❖ Obyekt miqyaslı hadisələr sənaye obyektində, bina və ya qurğu hüdudlarında məhdudlaşır. Həlak olanların sayı 10 nəfərə qədər, zərər çəkən əhalinin sayı 100-dən 1000-ə qədərdir.
- ❖ Yerli hadisələr ancaq yaşayış məntəqəsinin, təkcə bir şəhərin və ya kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ərazisində özünü göstərir. Həlak olanların sayı 100-dən 1000 nəfərə qədər, zərərçəkən əhalinin sayı 10 000-dən 125 000-ə qədərdir.
- * Regional fövqəladə hadisələr bir neçə sənaye və ya kənd təsərrüfatı rayonlarını, bütünlüklə şəhəri və onun ətraflarını əhatə edir. Həlak olanların sayı 1 000-dən 25 000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhalinin sayı 125 000-dən 500 000-ə qədərdir.
- ❖ Dövlət əhəmiyyətli (milli miqyaslı) fövqəladə hadisələr respublika ərazisinin xeyli hissəsini əhatə edən, lakin dövlətin inzibati sərhədlərindən kənara çıxmayan hadisələrə deyilir. Həlak olanların sayı 25 000-dən 1 000 000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhalinin sayı 500 000-dən 20 000 000-a qədərdir.
- Qlobal fövqəladə hadisələr bir ölkənin ərazisi ilə məhdudlaşmır, qonşu dövlətlərin ərazilərinə də yayılır.

Təsir dairəsindən (yayılma miqyasından) əlavə, fövqəladə hadisələr insan tələfatının miqdarına, zədələnmiş əhalinin sayına, habelə dəymiş zərərin miqyasına görə də təsnif edilir.

1. Təbii xarakterli fövqəladə hadisələr:

- Meteoroloji təhlükəli hadisələr (fırtına, qasırğa, tufan, burulğan, iri dolu, leysan yağışı, güclü qar və s.);
- Geofiziki təhlükəli hadisələr (zəlzələlər, vulkan püskürmələri);
- Hidroloji təhlükəli hadisələr (subasmalar, daşqınlar) və s.;
- İnsanların yoluxucu xəstəliklərə tutulması;
- Kortəbii yanğınlar (meşə yanğınları, zəmi və çöl yanğınları);
- Ziyanvericilərin təsirinə məruz qalmaq;
- Təhlükəli geoloji hadisələr (sürüşmə, torpaq uçqunları);
- Tropik qasırğa, sunami.

2. Texnogen xarakterli fövqəladə hadisələr:

Texnogen xarakterli fövqəladə hadisələr dedikdə, ümumlikdə, insanın sənaye və təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan qəza və fəlakətlər nəzərdə tutulur. Elm və texnika inkişaf etdikcə ortaya çıxan texnogen mənşəli fəlakət və hadisələrin sayı da artmış olur. Son illərdə sayı bir neçə dəfə artan texnogen mənşəli qəzalar nəticəsində çox sayda insan həyatını itirmiş və xəsarətlər almışdır. Dünyada baş verən texnogen mənşəli fövqəladə hadisələrin 2/3 hissəsi nəqliyyatda baş verən qəzalarla əlaqədardır. Yerdə qalan digər üçdə bir hissəni sənaye və enerji obyektlərində baş verən ən iri həcmli yanğınlar və digər texnogen fəlakətlər təşkil edir. Texnogen xarakterli fövqəladə hallara yanğınlar, partlayışlar, bina və qurğuların uçması, kimyəvi, radioaktiv və bioloji təhlükəli maddələrin tullantısı ilə əlaqədar qəzalar və s. hadisələr daxildir. Belə qəza və faciələr böyük insan tələfatına yol açır və səsial gərginliklər yaradır. Çernobıl və Fukusima AES-lərində baş verən qəzalar buna əyani misaldır.

3. Ekoloji xarakterli fövgəladə hadisələr:

- Yerin (torpağın, yer təkinin və səthinin) vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar baş verən fövqəladə hadisələr;
- Atmosferin (mühitin) tərkibi və xassələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar baş verən fövqəladə hadisələr (iqlimin kəskin dəyişməsi, şəhərlərdə kəskin oksigen azlığı, ozon qatının pozulması və s.);
- Hidrosferin (su mühitinin) vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar baş verən fövqəladə hadisələr (su mənbələrinin quruması, çirklənməsi və su ehtiyatlarının kəskin surətdə azalması);
- Biosferin vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar yaranan fövqəladə hadisələr (yaşayış mühitinin dəyişməsinə həssas olan heyvan və bitki növlərinin yox olması, yerin bitki örtüyünün məhv olması və s.).

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, avtomobil qəzalarının sayının artmasının səbəbi nədir?
- 2. Mənfur qonşularımızın soydaşlarımızı doğma yurd-yuvalarından didərgin salmasını hansı fövqəladə hadisələrə aid edərdiniz?
- 3. Ekoloji xarakterli fövqəladə hadisələr insan sağlamlığına nə kimi ziyan vurur?
- 4. Ekoloji xarakterli fövqəladə hadisələrin qarşısını almaq üçün nə təklif edərdiniz?
- 5. Respublikamızda baş verən təbii xarakterli fövqəladə hadisələr haqqında danışın.

33. TEXNOGEN VƏ SOSİAL XARAKTERLİ FƏLAKƏTLƏR

XXI əsrin əvvəllərindən fövqəladə texnogen situasiyalı iqtisadi və sosial fəlakətlər geniş vüsət almışdır. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı dünya ictimaiyyətinin vacib problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Fövqəladə texnogen vəziyyət insan fəaliyyəti ilə necə bağlıdır?

Texnogen xarakterli fövqəladə vəziyyət başvermə şəraitinə və miqyasına görə olduqca müxtəlifdir:

- Kommunal təsərrüfat obyektlərində qəzalar;
- Nəqliyyatda qəzalar;
- Hidrotexniki qurğularda qəzalar;
- Yanğından və partlayışdan təhlükəli obyektlərdə qəzalar;
- Kimyəvi və bioloji təhlükəli obyektlərdə qəzalar.

Kommunal təsərrüfat obyektlərində qəzalar partlayışlarla, yanğınlarla müşayiət olunur və binaların uçması, kommunal təsərrüfat obyektlərində fəaliyyət göstərən sistemlərin pozulması ilə nəticələnir. Ən çox qəzalar su təchizatı və kanalizasiyada baş verir.

Nəqliyyatda qəzalar:

Bu gün istənilən nəqliyyat növü potensial təhlükə mənbəyidir. Komfortlu və sürətli texniki proqres insanın həyat və fəaliyyətinin təhlükəsizlik dərəcəsini aşağı salıb.

Hidrotexniki qurğularda qəzalar:

Suyun kinetik enerjisindən istifadə etmək məqsədilə su elektrik stansiyaları inşa edilir. Bu tipli inşaat qurğuları meliorasiya, sahilyanı ərazilərin qorunması (bəndlər), suyun səviyyəsinin tənzimlənməsi, su nəqliyyatının təhlükəsiz fəaliyyətini və s. təmin etməlidir. Lakin inşaat işləri zamanı təbii faktorların tam nəzərə alınmaması, səhlənkarlıq və s. bu tələblərin yerinə yetirilməsini bəzən təmin etmir.

Yanğın və partlayış təhlükəsi olan obyektlərdə qəzalar:

Yanğın və partlayış təhlükəsi olan obyektlər partlama və müəyyən şəraitlərdə alışma təhlükəsi olan maddə və materiallar istehsal olunan, saxlanılan, daşınan obyektlərdir. Alışma ehtimalı yüksək olan maddələrin istehsalı, daşınması, eləcə də maye, qaz və başqa partlama təhlükəsi olan yüklərin daşındığı (nəql edilməsi) boru kəmərləri bu obyektlərə aid edilir.

Bütün tikinti materialları və konstruksiyaları üç qrupa bölünür:

- yanmayan;
- çətin yanan;
- yanan.

Yanmayanlar – alovun, yaxud yüksək temperaturun təsirindən alışmayan, kömürləşməyən materiallardır.

Çətin yanan – alovun, yaxud yüksək temperaturun təsiri ilə çətinliklə alışır, alovsuz yanan və kömürləşən materiallardır.

Yanan – alovun, yaxud yüksək temperaturun təsiri ilə alışan, hətta alovun mənbəyini ayırdıqdan sonra yanmağa davam edən materiallardır.

Ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı olan fövqəladə vəziyyət sənaye müəssisələrindəki radioaktiv, kiməvi və bioloji təhlükəli maddələrin tullanması ilə baş verir.

Radioaktiv maddələrin tullanması ilə bağlı olan qəzalara Atom Elektrik Stansiyalarında, nüvə silahı istehsal edən müəssələrdə baş verən qəzalar aiddir (Çernobl AES, Yaponiyada sunami nəticəsində AES-də baş verən qəza və s.).

Kimyəvi maddələrin tullanması ilə müşayiət olunan qəzalara kimyəvi maddələrin istehsal olunduğu və saxlanıldığı obyektlərdə rast gəlinir.

Bioloji maddələrin tullanması ilə bağlı olan qəzalara təhlükəli istehsalat müəssisələrinin tullantıları, bakterioloji maddələrin hazırlanması, emalı, daşınması zamanı baş verən qəzalar aiddir.

Radiasiya təhlükəli obyektlərdə qəzalar: Müasir dövrdə praktiki olaraq elmin və təsərrüfatın bütün sahələrində radioaktiv maddələrdən istifadə olunur. Nüvə elmi və texnikası iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, ətraf mühit və insanlar üçün böyük təhlükə mənbəyidir.

Radioaktiv qəzalar üç qrupa bölünür:

- lokal;
- yerli;
- ümumi.

Heyətə və əhaliyə radioaktiv zəhərlənmə zonasında radiasiya təsiri insanların xarici və daxili şüalanma miqdarı ilə xarakterizə edilir.

Xarici şüalanma dedikdə insanın öz bədənində olmayan mənbədən birbaşa şüalanmasıdır.

Daxili şüalanma – insanın daxilində olan mənbədən şüalanmasıdır. Bu maddələr insanın kritik orqanlarında, dərisində əmələ gəlir.

İşçi heyətin və əhalinin daha yaxşı mühafizəsi üçün radiasiya təhlükəli obyektlərin ətrafı əvvəlcədən zonalara ayrılır. Növbəti üç zona müəyyənləşdirilir:

Təcili mühafizə tədbirləri zonası – bütün bədənin daxili şüalanması təxliyə üçün müəyyən edilmiş yuxarı son həddi aşan ərazidir.

Xəbərdaretmə tədbirləri zonası – bütün bədənin, yaxud daxili orqanların şüalanması sığınacaq və yod profilaktikasının yuxarı son həddi aşan zonadır.

Məhdudiyyət zonası – bütün bədənin, yaxud ayrı-ayrı orqanların il ərzində aşağı son həddi aşan ərazidir (il ərzində texniki şüalanma təxminən 0,09 ber təşkil edir). İnsanın ümumi xarici şüalanması 150–400 rad. olduqda yüngül və orta ağırlıqlı şüa xəstəliyi inkişaf edir. 600 rad.-dan çox olduqda profilaktika və müalicə tədbirləri görülməzsə, ölümlə nəticələnir.

Kimyəvi təhlükəli obyektlərdə qəzalar: Bu tipli obyektlərə aiddir:

- kimyəvi, neftayırma qurğuları;
- dezinfeksiya məqsədilə xlor istifadə edilən təmizləyici qurğular;
- zəhərli maddələrin saxlanma yolları olan dəmir yolu stansiyaları;
- zəhərli maddələrin saxlandığı baza və anbarlar.

Kimyəvi cəhətdən təhlükəli maddələr – kənd təsərrüfatında və sənayedə istifadə olunan toksiki-kimyəvi maddələrdir. Dağılması, yaxud tullanması zamanı ətraf mühiti çirkləndirir, bitkilərin, heyvanların və insanların məhvinə səbəb ola bilir.

Kimyəvi çirklənmənin ətraf mühitə və əhaliyə təsiri

Kimyəvi istehsalatda, daşınmada, eləcə də kimyəvi silah tətbiq edildikdə onun təsir dairəsinə görə təhlükə miqyası müəyyənləşdirilir. Yayılma zonasının ölçüsü maddənin fiziki-kimyəvi təsirindən asılıdır.

Obyektin kimyəvi təhlükəsinin müəyyən edilmə meyarı kimyəvi zəhərlənmə zonasına düşən əhalinin sayıdır. Kimyəvi təhlükənin dörd dərəcəsi mövcuddur:

- 1-ci dərəcə Kimyəvi zəhərlənmə zonasına 75 mindən çox insan düşür.
- 2-ci dərəcə Kimyəvi zəhərlənmə zonasına 40-75 min insan düşür.
- 3-cü dərəcə Kimyəvi zəhərlənmə zonasına 40 mindən az insan düşür.
- 4-cü dərəcə Zəhərləndiyi ehtimal olunan zona kimyəvi zəhərlənmə ərazisindən kənarda yerləşir.

Sosial mənşəli fövqəladə vəziyyət

Sosial təhlükə – insanların həyatını və sağlamlığını təhlükə altına atan neqativ təsirin əsasının cəmiyyətdə geniş vüsət alan əsas qrupudur. Bu təhlükənin mövcudluğu demoqrafik proseslərdən asılıdır. Sosial təhlükələrə müharibələri, hərbi konfliktləri, cəmiyyətin kriminallaşmasını, narkomaniyanı, alkoqolizm, xəstəlikləri, intiharları və s. aiddir.

Respublikamızda əhalinin həyat tərzini daha da yüksəltmək üçün yeni-yeni iş yerləri açılır. Regionlarda aqrar sektorun inkişafı üçün əməli tədbirlər görülür. Naxçıvan MR-də, Gəncə şəhərində, Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən, Oğuz, Masallı və s. rayonlarda iri istehsal müəssisələri, zavodlar, fabriklər istifadəyə verilir. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə işsizliyin səviyyəsi günü-gündən azalır.

Sosial təhlükənin xüsusi qrupuna insanın sağlamlığını məhv edən maddələrin qəbul edilməsini aid etmək olar. Bura narkomaniya, toksikomaniya, alkoqolizm aiddir. Narkomaniya ən qorxulu sosial təhlükədir.

Terrorizm – cəmiyyətdə iğtişaş yaratmaq, hakimiyyəti zəiflətmək məqsədilə qeyri-hökumət zorakılığı, yaxud təhlükəsidir. O, hökumət rejiminin destabilləşməsinə yönəlir.

Müasir terrorizmin formaları bunlardır:

- beynəlxalq (beynəlxalq miqyaslı terror aktları);
- daxili siyasi (hökumətə qarşı yönəlmiş, yaxud daxili sabitliyi pozmaq məqsədilə təşkil olunmuş);
  - cinayət terrorizmi (sırf mənfəət məqsədi güdən).

Müasir terror qruplaşmaları elm və texnikanın müasir nailiyyətlərindən geniş istifadə edir, müasir texnologiyalara və məlumatlara yol tapırlar.

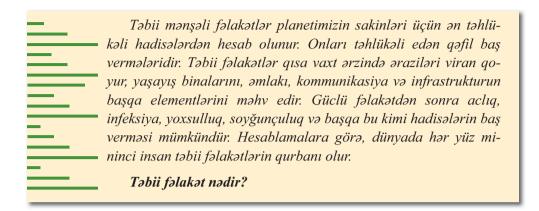
Terrorizm müasir şəraitdə dövlətin siyasi, iqtisadi, hüquqi institutlarına, insanların hüquq və azadlıqlarına qlobal miqyaslı təhlükədir. Terrorizmə qarşı mübarizə prinsiplər üzərində qurulduqda səmərəli olur.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Atom elektrik stansiyalarında baş verən qəzalar barədə nə bilirsiniz?
- 2. Sizcə, insan hüquq və azadlıqlarını müasir terrorizmin cəngindən necə xilas etmək olar?
- 3. Ermənilərin respublikamızda törətdikləri terror aktları haqqında nə bilirsiniz?
  - 4. Fövqəladə texnogen vəziyyətin qarşısını almaq üçün nə təklif edərdiniz?
- 5. Mənfur qonşularımızın təcavüzü nəticəsində baş verən sosial təhlükə haqqında danışın.

34. TƏBİİ FƏLAKƏTLƏR

Son vaxtlar təbii mənşəli fəlakətlərin artması müşahidə olunur. Vulkanlar aktivləşir, tez-tez dağıdıcı zəlzələlər baş verir və getdikcə onların dağıdıcı gücü artır. Subasma halları müntəzəm xarakter alır.

Təbii mənşəli fövqəladə hallar olduqca müxtəlifdir.

Təbii fəlakətlər haqqında danışarkən onların intensivləşməsində insanın rolunu da qeyd etmək lazımdır.

Statistik məlumatlara əsasən, torpaq sürüşmələrinin 80%-i insan fəaliyyəti ilə bağlıdır. Meşələrin qırılması nəticəsində sellərin, daşqınların fəallığı dəfələrlə artmışdır. Təbii tarazlığa riayət etmək bu cür fəlakətlərin baş verməsinin və təsir gücünün azalmasının zəruri profilaktik tədbirlərindən ən vacibidir.

Təbii fəlakətlər arasında bir-birinə bağlı qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Zəlzələ və sunami, tropik siklonlarla subasmalar, uzunmüddətli leysan yağışları daşqınlara, torpaq sürüşmələrinə, eyni zamanda qrunt sularının çirklənməsinə, su quyularının zəhərlənməsinə, infeksiyalara, xəstəliklərin yaranmasına, zəlzələlər yanğına, qaz partlayışlarına, bəndlərin dağılmasına, vulkan püskürmələri isə örüşlərin zəhərlənməsinə, mal-qaranın tələf olmasına səbəb olur.

Geoloji xarakterli fövqəladə vəziyyət geoloji təbii hadisələrlə əlaqəli aşağıdakı təbii fəlakətlərə bölünür: zəlzələ, vulkan püskürmələri, torpaq sürüşmələri, sel, qar uçqunları, torpaq səthinin çökməsi.

Zəlzələ yeraltı təkanlar nəticəsində yerin üst qatının titrəməsidir.

Yer kürəsində il ərzində yüz minlərlə zəlzələ qeydə alınır. Onların əksəriyyəti zəif zəlzələlərə aid edilir və biz onları hiss etmirik. Hazırda zəlzələnin gücünü ölçmək üçün Rixter şkalasından istifadə olunur.

Zəlzələ baş verərkən dəyəcək ziyanı və insan tələfatını azaltmaq məqsədilə seysmik zonada məskunlaşan əhalinin aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməsi məqsədəuyğundur:

- hər bir ailə zəlzələ baş verəcəyi hal üçün fəaliyyət planı tərtib etməli, zəlzələdən sonra ailə üzvlərinin harada toplaşacaqlarını müəyyənləşdirməlidir;
- elektrik, qaz və su xətlərinin saz vəziyyətdə olmasına nəzarət edilməli, ailənin hər bir üzvü onların haradan və necə söndürülməsini bilməlidir;
  - vacib əşyalar hazırlanmalı və bütün ailə üzvlərinin bildiyi yerdə saxlanılmalıdır;
- otaqlardakı mebellər elə yerləşdirilməlidir ki, zəlzələ baş verən zaman onlar yatağın üzərinə aşmasın, çıxış və keçidləri bağlamasın;
- evdə, otaqlarda ən təhlükəsiz yer əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli, təkanlar səngiyənə qədər orada gözləməli, təkanlar dayanan kimi küçəyə çıxmaq lazımdır.

Zəlzələ əlamətləri hiss olunduqda cəld, soyuqqanlı və təlaşsız davranmaq lazımdır. Evi tərk etməzdən öncə qızdırıcı cihazları və qazı söndürərək, zəruri əşyaları, sənədləri götürərək küçəyə çıxmaq lazımdır. Küçədə binalardan mümkün qədər tez uzaqlaşaraq parklara, meydanlara, tikili olmayan yerlərə gedilməlidir.

Zəlzələ zamanı şüşə qırıqlarından, ağır əşyalardan özünü qorumaq üçün binaların pəncərələrindən uzaq, daxili əsaslı divara isə yaxın durmaq lazımdır.

Zəlzələ baş verəndən sonrakı ilk bir neçə saat ən təhlükəli vaxt hesab olunur. Ona görə də təkanlardan sonra ən azı 2-3 saatdan tez binaya girmək olmaz.

Vulkan xaricə lava, vulkanik qazlar, daşlar (vulkanik bombalar) püskürdən, yer kürəsinin üst qatında yaranan geoloji strukturdur. Vulkan yerin daxilində baş verən geoloji dəyişiklik nəticəsində maqmanın xaric edilməsi ilə müşayiət olunur.

İnsan üçün təhlükəli hallar aşağıdakılardır:

- sürəti 100 km/saata çatan isti lava axınının onlarla km yol qət edərək yüzlərlə km² ərazini bürüyüb, öz yolunda hər şeyi yandırması;
- temperaturu 700°-dən yüksək olan, tərkibi qaya parçalarından, qumdan, küldən və s. ibarət qaynar lavanın yüksək sürətlə yamacla aşağı axaraq kilometrlərlə məsafəni qət etməsi;
  - partlama dalğası və qırıntıların tullanması;

Bunu bilmək maraqlıdır

1883-cü ildə İndoneziyada Karakatau vulkanının püskürməsi zamanı tarixdə ən güclü gurultu əmələ gəlmişdir. Gurultu vulkandan 4800 km məsafədə eşidilmişdir. Vulkanın gücü Xirosima və Naqasakiyə atılan atom bombasından 10 min dəfə güclü olmuşdur. Püskürmədən sonra 30 m hündürlüyündə sunami baş vermiş və bunun nəticəsində 295 şəhər və kənd yer üzündən silinmişdir. 36 min insan həlak olmuşdur.

- 15-20 km hündürlüyə yüksələn qaz və kül buludu;
- yüksək sürətlə axan, yüz kilometrlərlə yol qət edən, yüzlərlə km² sahəni bürüyən su və daşlı lil axını.

Vulkan püskürərkən lavanın dilinin yaxınlığında qalmaq olmaz, başı, bədəni küldən, daşdan qorumaq, su quyularını örtmək, ağız və burunu tənzif sarğı ilə bağlamaq lazımdır. Vulkan püskürmələrindən ən etibarlı qorunma – yaşayış yerini fəaliyyətdə olan vulkanlardan uzaqda seçməkdir.

Sürüşmə torpaq kütləsinin dağ süxurlarının ağırlıqlarının təsiri ilə yamacdərə, çay və dəniz sahili boyu sürüşərək axmasıdır.

Sürüşmə qrunt sularının çoxalmasından, bitki örtüyünün dəyişməsindən və ya məhv edilməsindən, aşınmadan, silkələnmədən baş verə bilər.

Axma sürətinə görə sürüşmələr üç kateqoriyaya bölünür: zəif, orta, sürətli. Sürətli sürüşmələr böyük fəlakətlərə səbəb olur.

Sel dağ çaylarının yatağında intensiv yağış yağması, buz və qarın əriməsi nəticəsində gözlənilmədən yaranan palçıqlı və daşlı-palçıqlı axındır.

Selin yaranmasına ərazinin fiziki-coğrafi şəraiti, iqlim, torpaq, bitki örtüyü və s. amillər səbəb ola bilər. Sellər çay suları olan və olmayan dərələrdə qəflətən yağan şiddətli yağışlar və ya temperaturun artması, qarın sürətlə əriməsi ilə əmələ gələn sular, zəlzələ və vulkanlar hesabına yaranır.

Əsas təhlükə sürəti 15 km/saata çatan sulu-palçıqlı axının böyük dağıdıcı kinetik enerjisidir.

Sellər gücünə görə üç qrupa bölünür: *zəif güclü*, *orta güclü* və *güclü*. Sellər qəflətən baş verir və təxminən 3 saata qədər davam edir.

Uçqun dağ süxurlarının ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında sərt yamaclarla diyirlənməsi və parçalanmasıdır.

Uçqunlar dağlarda, dəniz sahillərində və çay vadilərində baş verir. Uçqun təhlükəsi gözlənildikdə əhalinin, kənd təsərrüfatı heyvanlarının təhlükə zonasından təxliyəsi həyata keçirilir. İnsanların təxliyəsi üçün təbii təhlükəsiz yerlər sel və sürüşmə zonasından kənarda olan dağların yamacları, təpələrdir.

Qar uçqunları dağların yamacları boyu aşağıya doğru sürətlə sürüşən qar kütləsidir. Qar uçqunlarının əmələ gəlməsinin səbəbləri uzunmüddətli qar yağması, qarın intensiv əriməsi, zəlzələ, partlayışlar, hava mühitinin titrəməsidir.

Qar uçqunu intensiv baş verən rayonlarda qarlı və pis hava şəraitində dağlara çıxmamaq, dağlarda olarkən havanın dəyişməsinə diqqət yetirmək, uçqun ehtimalı olan sahələrdən, dik yamaclardan kənar gəzmək lazımdır.

Qar uçqununa qarşı tədbirlər passiv və aktiv olur. Passiv tədbirlər istinad qurğuları, bənd, dirək, ağac və kolluqlardan istifadə olunmasıdır. Aktiv üsula müəyyən vaxtlarda təhlükəsizliyin təmin olunması ilə əlaqədar qar uçqunu yaratmaq üçün əvvəlcədən hazırlanmış süni partlayışlar aiddir.

Qar uçqunu yaratmaq məqsədilə mütəxəssislər qar kütləsinin zəif yerlərini və təsir növünü müəyyənləşdirirlər. Oranı atəşə tutur, xüsusi minalar (mərmilər) partladaraq səs dalğaları yaradırlar.

Bəzən vertolyotların manevri nəticəsində əmələ gələn gurultu da nəhəng qar kütləsini hərəkətə gətirə bilir.

Meteoroloji xarakterli fövqəladə vəziyyətlər

Ekstremal meteoroloji şəraitlə bağlı fəlakətlər külək, o cümlədən boran, tufan, qasırğa və s., güclü yağış və irihəcmli doluyağma, çovğun, ayazvurma, güclü şaxta, yaxud isti səbəbindən baş verə bilir.

Qasırğa təbii fəlakətlərdən ən güclüsüdür. Elektrik naqillərini qoparır, dirəkləri yıxır, yüngül tikililəri aparır, digərlərini isə dağıdır. Qasırğa tez-tez güclü yağışlarla müşayiət edilir. Bu isə qasırğanın özündən də təhlükəlidir. Çünki bu yağışlar sellərə, sürüsmələrə səbəb olur.

Tufan sürəti 20 m/san.-dən çox olan uzunmüddətli, güclü küləkdir. Adətən, siklon keçərkən baş verir, dənizdə güclü təlatümə, quruda dağıntılara səbəb olur. Güclü tufanı hərdən fırtına adlandırırlar.

Hidroloji xarakterli fövqəladə vəziyyət

Bu növ fövqəladə hallara suyun səviyyəsinin yüksək, yaxud aşağı olması aid edilir. Subasma ərazinin uzunmüddətli yağışlar, qarın sürətlə əriməsi nəticəsində su ilə örtülməsidir. Nəticədə insanlara maddi ziyan dəyir, sağlamlığına və həyatına təh-

lükə yaranır. Subasma zamanı suyun səviyyəsi sürətlə qalxır və ətraf ərazilər suyun altında qalır.

Sunami təhlükəli təbii hadisədir. Sualtı, yaxud sahilboyu zəlzələ nəticəsində əmələ gələn dalğalardır. Formalaşmış sunami 1000 km/saat sürətlə bir neçə min km qədər genişlənir. Başvermə ərazisində dalğaların hündürlüyü 5 m-ə çatır. Dayaz yerlərdə dalğaların hündürlüyü 50 m-ə qədər yüksələ bilir. Nəhəng su kütləsi sahilə çırpılır, subasma, dağıntılar meydana gəlir.

Sunami təhlükəsi haqqında məlumat aldıqda təlaşlanmadan dərhal yaxınlıqdakı dağlara, təpələrə və başqa hündür yerlərə getmək lazımdır. Əgər hündür yerlər yoxdursa, sahildən 2-3 km uzağa getmək lazımdır.

Təbii yanğınlar

Meşə yanğınları meşə ərazisində qeyri-mütəşəkkil yayılan bitki örtüyünün nəzarətsiz yanmasıdır. Meşə yanğınlarının baş verməsinin əsas səbəbkarı insandır. İstirahət, yaxud iş vaxtı meşədə odla ehtiyatsız davranma meşə yanğınları ilə nəticələnir. İldırım nəticəsində əmələ gələn yanğınlar ümumi sayın 10%-ni təşkil edir.

Meşə yanğınları zamanı yaxın ərazilərdəki evlər, taxta körpülər, işıq və telefon xətləri və dirəkləri alışıb yanır, insanlar, eləcə də heyvanlar zərər çəkirlər.

Yanğın mövsümündə meşədə qadağandır:

- yanan kibrit cöpünü, papiros kötüyünü yerə tullamag;
- benzinlə isladılmış, yağ hopdurulmuş materialları meşədə qoyub getmək;
- otları yandırmag;
- ocaq qalamaq.

Əgər siz meşədə yanğının mənbəyinə yaxınsınızsa və öz imkanlarınızla onu söndürə bilmirsinizsə, dərhal yaxınlıqdakıları xəbərdar edin. Onların yola, cığıra, geniş talaya çıxmalarını təşkil edin. Təhlükəli zonadan tez, yanğına əks istiqamətdə çıxmaq lazımdır. Açıq ərazidə, yaxud talada torpağa sıxılaraq, ağız-burunu tənzif sarğı, yaxud əsgi ilə örtərək nəfəs almaq lazımdır. Yanğın zonasından çıxdıqdan sonra yaşayış məntəqəsinin rəhbərliyinə onun yeri və miqyası barədə məlumat vermək lazımdır.

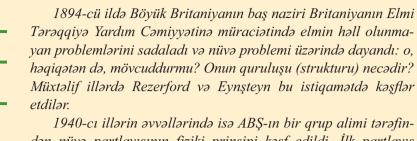
Ekoloji fövqəladə halların əsas səbəbləri təbii, antropogen və texnogen faktorlardır. Antropogen və texnogen proseslər insanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. XXI əsrdə insanın təbiətə təhlükəli müdaxiləsi kəskin surətdə artıb və bu müdaxilənin həcmi genişlənib.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Son vaxtlar respublikamızın ərazisində baş verən subasma, torpaq sürüşməsi, zəlzələlər, onların vurduğu zərər və hökumətimizin onların aradan qaldırılması istiqamətində gördüyü tədbirlər haqqında təqdimat hazırlayın.
  - 2. Sizin ailədə zəlzələ anı üçün fəaliyyət planı tərtib edilibmi?
- 3. Qar uçqunlarına respublikamızın ən çox hansı bölgəsində rast gəlinir və hansı təhlükəsizlik tədbirləri görülür?
- 4. Son illərdə İndoneziyada, Yaponiyada baş verən sunamilər haqqında təqdimat hazırlayın.
  - 5. Təbii fəlakətlərin vura biləcəyi ziyanı azaltmaq üçün nə təklif edərdiniz?

35. KÜTLƏVİ QIRĞIN SİLAHLARI VƏ ONLARIN FƏSADLARI

1940-cı illərin əvvəllərində isə ABŞ-ın bir qrup alimi tərəfindən nüvə partlayışının fiziki prinsipi kəşf edildi. İlk partlayış 16 iyul 1945-ci ildə həyata keçirildi. 1945-ci ilin avqustunda 20 kt-luq iki atom bombası Yaponiyanın Naqasaki və Xirosima şəhərlərinə atıldı. Bombaların partlayışı çoxlu insan itkisinə və misli görünməyən dağıntılara səbəb oldu.

Kütləvi qırğın silahı nədir?

Bunu bilmək maraqlıdır

Naqasakini məhv edən bomba Yaponiyanın Kokura şəhərinə atılmalı imiş, lakin bulud və duman Kokuradakı ilkin hədəf olan sursat zavodunu tamamilə "gizlədib". Bu səbəbdən bombardmançı ehtiyat hədəf olan Naqasakiyə yollanıb.

1626-cı ildə əkilmiş bonsai ağacı Xirosimadakı partlayışa tab gətirib. Hazırda həmin ağac ABŞ-da muzeydə saxlanılır.

Xirosimanın bombardmana məruz qalmasından bir ay sonra şəhər 2000 nəfərin həyatına son qoyan sunami ilə üzləşib.

Nüvə silahı – dağıdıcı xüsusiyyətinə görə ən güclü silahdır. O, qısa müddət ərzində geniş ərazidə çoxlu sayda insanı məhv etmək, binaları və qurğuları dağıtmaq imkanına malikdir. Nüvə silahının kütləvi tətbiqi bütün bəşəriyyət üçün böyük fəlakətlə nəticələnər. Ona görə də bütün xalqlar onun tətbiqinin, sınaqdan keçirilməsinin, istehsalının tam qadağan olunması və ehtiyatlarının məhv edilməsi üçün israrla mübarizə aparır.

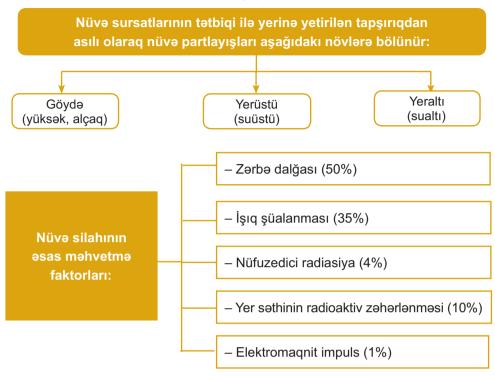
Xirosimaya atılan bomba – "Balaca Oğlan" (Little Boy)

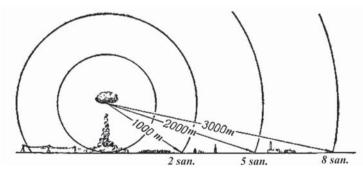
Naqasakiyə atılan bomba – "Kök Kişi" (Fat Man)

Nüvə partlayışlarının növləri

Zərbə dalğası partlayış mərkəzindən hər tərəfə yüksək sürətlə yayılan güclü sıxılmış hava, torpaq, su qatından ibarətdir. Onun zədələyici təsirini xarakterizə edən əsas parametrlər dalğanın ön həddindəki izafi təzyiq, havanın sürət təzyiqi və izafi təzyiqin təsir müddətidir. İzafi təzyiq hər kvadrat santimetrə düşən kiloqram qüvvə ilə ifadə edilir. Zərbə dalğasının zədələyici təsiri sursatın gücündən, partlayışın növündən və partlayış mərkəzindən olan məsafədən, yerin relyefindən və s. asılı olur. Nüvə silahından qorunmaq üçün düzəldilmiş sığınacaq və daldalanacaqlar insanları zərbə dalğasının təsirindən qoruyur. Zərbə dalğası özünün yayılması istiqamətində rast gəldiyi binaları, başqa yerüstü tikililəri dağıdır və zədələyir.

Zərbə dalğasının yayılma sürəti

İşıq şüalanması nüvə partlayışı zamanı meydana çıxan od kürəsinin saçdığı gözə görünən ultrabənövşəyi və infraqırmızı güclü şüalanma selidir. Təsir müddəti nüvə yükünün gücündən asılı olaraq 10–20 saniyə olur. İşıq impulsunun ölçü vahidi kal/m² qəbul edilmişdir. Müxtəlif sahələrdə yaranmış işıq impulsunun kəmiyyəti nüvə partlayışının gücündən, növündən, məsafədən və hava şəraitindən asılı olur. Təsirin qısa müddətdə olmasına baxmayaraq, işıq şüalanması xeyli məsafədə bədənin yanıqlarına, gözlərin korluğuna, müxtəlif materialların alovlanmasına, kömürləşməsi və əriməsinə, yaşayış məntəqələrində, meşələrdə yanğına səbəb olur. İşıq şüalanması qeyri-şəffaf materiallardan (divar, taxta, bina və s.) keçə bilmir. İşıq şüalanmasının təsiri meteoroloji şəraitdən çox asılı olur. Qatı duman, yağış və qar onun təsirini 10–20 dəfə azaldır. Sığınacaq və daldalanacaqlar işıq şüalanmasının təsirindən qorunmaq üçün ən etibarlı yerlərdir.

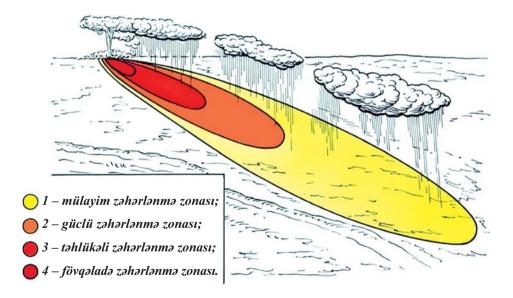

Nüfuzedici radiasiya nüvə partlayışında partlayış yerindən ətrafa yayılan, gözə görünməyən qamma şüaları və neytron selindən ibarətdir. Nüfuzedici radiasiya, tərkibindəki qamma şüalanma da nəzərə alınmaqla, nüvə partlayışı vaxtı cəmi 10–25 saniyə təsir edir. Lakin bu qısa müddət ərzində mühafizə edilməmiş insanlar şüa xəstəliyinə tutulurlar. Radiasiyanın təsiri ondan ibarətdir ki, qamma şüalar və neytronlar canlı toxumaların molekullarını ionlaşdırır. Bu isə orqanizmdə maddələr mübadiləsinin pozulmasına, yoluxucu xəstəliklərə qarşı orqanizmin mübarizə qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Şüalanmış şəxs bunu hiss etmir. Əlamətləri müəyyən müddətdən sonra üzə çıxır. Xəstəliyin gedişi orqanizmin aldığı şüanın

dozasından asılı olur. Nüfuzedici radiasiyanın təsiri udulan doza ilə qiymətləndirilir və Qrey (Qr), Rentgen (R), rad ölçü vahidləri ilə ölçülür. Müxtəlif sıx və qalın materiallardan keçərkən nüfuzedici radiasiyanın təsiri zəifləyir. Məsələn, poladın 2,7 sm, betonun 10 sm, torpağın 14 sm, suyun 23 sm, ağacın 30 sm qalınlığı nüfuzedici radiasiyanı 2 dəfə zəiflədir. Bunlara yarımzəiflətmə qatı deyilir. Radiasiya dozasını üstüörtülü xəndək 40 dəfə, mühafizə üçün uyğunlaşdırılmış zirzəmi 400 dəfə zəiflədir.

Radioaktiv zəhərlənmə. Yerüstü nüvə partlayışı baş verəndən sonrakı ilk anlarda radioaktiv zərrəciklər odlu kürənin tərkibində olur. Odlu kürə tüstüyə və buxara bürünərək hündürə qalxır və bir neçə saniyədən sonra topa buludlara çevrilir. Hündürə qalxan hava axınları yerdən toz-torpağı göyə qaldırıb onları radioaktiv buludla birlikdə aparır. İri radioaktiv toz hissələri bilavasitə partlayış rayonunda yerə çökür. Qalan hissələr isə buludun tərkibində qalıb hava axınları vasitəsilə partlayış mərkəzindən yüzlərlə kilometr uzağa aparılır. Radioaktiv zəhərlənməni digər amillərdən fərqləndirən cəhət onun geniş sahələri əhatə etməsi, uzun müddət təsir göstərməsi, çətin aşkar olunmasıdır. Radioaktiv maddələrin heç bir xarici əlaməti (rəngi, iyi və s.) yoxdur. Zəhərlənməni ancaq xüsusi dozaölçən (dozimetrik) cihazlar vasitəsilə aşkar etmək mümkündür. İnsanları radioaktiv zəhərlənmədən mühafizə etmək üçün onları ümumi xarici şüalanmadan qorumaq, həm də radioaktiv maddələrin dəri səthinə, burunun, gözlərin səlikli qişalarına düşməsinin və hava, ərzaq, su ilə orqanizmə keçməsinin qarşısını almaq lazımdır.

Elektromaqnit impulsu. Nüvə partlayışı anında ətrafa külli miqdarda qammakvantlar və neytronlar yayılır. Bunlar ətraf mühitin atomları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girə-

rək elektromaqnit sahələri yaradır, nəticədə hava və yeraltı rabitə, kabel xətlərində, siqnal, elektrik xətlərində, radiostansiyaların antenlərində və s. qısamüddətli, lakin çox güclü cərəyan və gərginlik əmələ gətirir. Buna elektromaqnit impulsları deyilir. Elektromaqnit impulsları xarici xətlərə qoşulmuş elektrik qurğularının işini pozur, radioelektron cihazları, yarımkeçirici və vakuum cihazlarını, kondensatorları da sıradan çıxarır. Bu cihazlarla işləyən insanlar da müxtəlif xəsarət alırlar. Elektromaqnit impulsundan mühafizə vasitəsi kimi qoruyucu avtomat tərtibatlardan istifadə olunur.

Kimyəvi silah bəzi kimyəvi maddələrin zəhərləyici xüsusiyyətlərinə əsaslanan kütləvi qırğın silahıdır.

Kimyəvi silah ilk dəfə geniş miqyasda Birinci Dünya müharibəsi zamanı tətbiq edilib. Bu yeni silah təsir xarakterinə görə digər silahlardan prinsipial olaraq fərqlənirdi. Buna görə də tezliklə vacib döyüş vasitəsinə çevrildi. 1899-cu il Haaqa bəyannaməsini, 1907-ci il Haaqa konvensiyasının tələblərini pozaraq Almaniya döyüşdə kimyəvi silahın tətbiqinin təşəbbüskarı oldu.

1921-ci ildə Vaşinqtonda ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya zəhərli qazların tətbiq edilməsini qadağan edən razılaşma imzaladı. 1925-ci ildə Cenevrədə zəhərli maddələrin tətbiqinin qadağan olunması barədə protokol tərtib edildi. Amma heç bir ölkə öz arsenalından kimyəvi silahı kənarlaşdırmadı.

Zəhərləyici maddələr tətbiqi zamanı müdafiə olunmayan canlı qüvvəni məhv edən, yaxud onun döyüş qabiliyyətini azaldan kimyəvi birləşmədir. Digər döyüş vasi-

tələrindən fərqi odur ki, hava ilə birlikdə qurğulara, döyüş texnikalarına nüfuz edir və orada olan insanları məhv edir. Öz məhvetmə qabiliyyətini havada, ərazidə, müxtəlif qurğularda uzun müddət saxlayır, külək vasitəsilə uzaq məsafələrə yayılır.

Zəhərləyici maddə toksiki kimyəvi maddələrdən və onları hədəfə çatdıran, tətbiq edən vasitələrdən ibarətdir.

Toksiki kimyəvi maddələr tətbiq edildikdə insanları və heyvanları böyük ərazidə məhv edən, müxtəlif qurğulara nüfuz edən, su hövzələrini və əraziləri zəhərləyən kimyəvi birləşmələrdir. Onlar damcı-maye, qaz (buxar) və aerozol (duman, tüstü) halında olur. Nəfəs, həzm organları, dəri və gözdən nüfuz edərək insanı məhv edir.

Dayanıqlı kimyəvi sursatlar öz məhvetmə qabiliyyətlərini bir neçə saatdan bir neçə günə qədər saxlayır. Onlar asta-asta buxarlanır, atmosferin və rütubətin təsirinə məruz qalmır.

Sinir iflici orqanizmə tənəffüs yolları, dəri vasitəsilə təsir edir. Yayda onlar sutkadan çox, qışda isə həftələrlə, bəzən aylarla təsir edir və insanın məhvi üçün cüzi miqdarı yetərlidir. Zəhərlənmənin əlamətləri ağız suyunun axması, göz bəbəyinin daralması, tənəffüsün çətinləşməsi, ürəkbulanma, qusma, qıcolma, iflicdir. Zəhərlənənə ilkin tibbi yardım göstərmək üçün birinci əleyhqaz geyindirilir, zəhər əleyhinə zərdab vurulur. Sinir iflici tərkibli kimyəvi maddə dəriyə, yaxud paltara düşdükdə zəhərli yer fərdi mühafizə paketindəki maye ilə təmizlənir.

Boğucu təsirli toksiki kimyəvi maddə orqanizmə tənəffüs yolları ilə təsir göstərir. Zəhərlənmənin əlamətləri ağızda xoşagəlməz kəmşirin dad, öskürək, başgicəllənmə, ümumi halsızlıqdır. Zəhərlənmə mənbəyindən çıxdıqda bu əlamətlər keçir, zərərçəkən özünü 4–6 saat ərzində normal hiss edir. Bu müddət ərzində ciyərləri şişir, sonra tənəffüs kəskin pisləşir, bəlğəmli öskürək başlayır, başağrısı, yüksək temperatur, təngnəfəslik baş verir, ürək döyüntüsü artır. Zərərçəkənə ilkin tibbi yardım göstərmək üçün ona əleyhqaz geyindirilir, zəhərlənmə zonasından çıxarılır, üstü basdırılır və sakitlik təmin edilir. Zərərcəkənə süni nəfəs vermək olmaz.

Toksiki kimyəvi maddənin ümumi zəhərli təsiri onun buxarı (dumanı) ilə nəfəs alanda özünü göstərir. Zəhərlənmənin əlaməti ağızda metal dadı, boğazın qıcıqlanması, başgicəllənmə, zəiflik, ürəkbulanma, qıcolma, iflicdir. Onlardan qorunmaq üçün əleyhqaz geyinmək yetər. Zərərçəkənə ilkin tibbi yardım göstərmək üçün zəhər əleyhinə maddəni əleyhqazın şlem-maskasının altına daxil etmək lazımdır. Ağır hallarda zərərçəkənə süni nəfəs verilir və tibb məntəqəsinə göndərilir.

Toksiki kimyəvi maddə dəri-yara təsirli (iprit) geniş təsir dairəsinə malikdir. Damcı-maye və buxar vəziyyətində onlar dərini və gözü, onların buxarı ilə nəfəs aldıqda tənəffüs yollarını, ciyərləri, suya və qidaya düşdükdə mədə-bağırsağı məhv edir.

Zəhərlənmənin əlamətləri dərinin qızarması, kiçik suluqların əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunur (sonradan onlar böyük suluqlara çevrilir). Bu suluqlar partlayır və çətinsağalan yaralara çevrilir, temperatur yüksəlir.

Qıcıqlandırıcı təsirli zəhərləyici maddə gözlərin, burun-udlağın (burun-boğaz) güclü qıcıqlanmasına səbəb olur. Döyüş konsentrasiyasında (qatılıq dərəcəsində) ölümcül deyil.

Toksiki kimyəvi maddənin psixokimyəvi təsiri spesifik olaraq mərkəzi sinir sisteminə təsir edir (qarabasma, qorxu, ruh düşkünlüyü). Fiziki olaraq karlıq, korluq yaranır. Bədənin zəhərlənmiş hissəsini sabunlu su ilə təmizləmək, göz, burun-udlağı (burun-boğaz) təmiz su ilə əsaslı şəkildə yumaq, paltarı isə silkələmək, yaxud şotka ilə təmizləmək lazımdır. Zərərçəkəni zəhərli zonadan çıxarmaq və ilkin tibbi yardım göstərmək lazımdır.

Bioloji silah və onun xüsusiyyətləri

Bioloji silah kütləvi qırğın silahlarının bir növü olub, bakteria, virus və ya kif kimi mikroorqanizmlərdən əldə olunan vasitələrə və onları tətbiq etmək üçün istifadə edilən döyüş sursatına, cihaz və tərtibatlara deyilir. Bioloji silahın əsasını xəstəlik törədən mikroblar və onlardan alınan toksinlər təşkil edir.

Bioloji silahlardan insanların, heyvanların və bitkilərin məhv edilməsi, eyni zamanda ərzaq ehtiyatlarının və içməli suyun zəhərlənməsi üçün istifadə edilir.

Bioloji silahlarda, əsasən, taun, vəba, Sibir yarası, brüselyoz, qarın yatalağı, qrip, malyariya, dizenteriya və s. törədiciləri olan viruslardan, bakteriyalardan, göbələklərdən istifadə olunur.

Bioloji silahlar da, eynilə kimyəvi silahlar kimi, hədəfə müxtəlif raket, artilleriya, mərmi, mina, qumbara, xüsusi səpmə qurğuları vasitəsilə və ya su mənbələrini, qida anbarlarını yoluxdurmaqla, istehlak bazarına bu maddələrlə yoluxdurulmuş ərzaq ixrac etmək, ayrı-ayrı təşkilatlara bu maddələrlə yoluxdurulmuş məktub göndərmək və s. yollarla çatdırılır.

Bioloji silahın ilk tətbiqi faktı 1763-cü ildə hindu tayfalarına qarşı çiçək xəstəliyinin kütləvi yayılması hesab olunur. Amerikan müstəmləkəçiləri onların düşərgələrinə çiçək xəstəliyi törədən virus hopdurulmuş adyallar göndərdilər və hindular arasına çiçək epidemiyası yayıldı.

XX əsrin əvvəllərində biologiya elminin nailiyyətlərindən istifadə edərək bioloji silahın sistematik və məqsədyönlü işlənib hazırlanmasına başlandı. Birinci Dünya müharibəsi zamanı kimyəvi və bioloji silahın tətbiqi bütün dünyada etiraz dalğası ilə qarşılandı. 1935–1939-cu illərdə Yaponiyada bioloji silah hazırlamaq üçün xüsusi laboratoriyalar hazırlandı. Eksperimentlər hərbi əsirlərin və Çinin dinc əhalisinin üzərində aparılırdı. Nəticədə bir sıra rayonlarda taun və başqa təhlükəli xəstəliklər baş qaldırdı.

Bütün dünyanın mütərəqqi qüvvələrinin böyük qələbəsi 1972-ci ildə bioloji və toksiki silahların hazırlanması, istehsalı və toplanmasının qadağan olunması haqqında konvensiyanın qəbul edilməsi oldu. Buna baxmayaraq, silahlı konfliktlərdə qalib gəlmək üçün bioloji silahın tətbiqi aktual olaraq qalır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Sizcə, ilk dəfə Yaponiyaya atılan atom bombası dünyada böyük güclər arasındakı münasibətlərə necə təsir etdi?
- 2. Nüvə silahı olan ölkələrin bütün strateji əhəmiyyəti olan şəhərlərində çoxsaylı yeraltı sığınacaqlar nə məqsədlə tikilib?
- 3. Hansı faktorlar kimyəvi silahın təsirinə məruz qalmış insanların müalicəsini və təbiətin bərpasını uzunmüddətli edir?
- 4. Zəhərləyici silahların, zəhərlərin, boğucu və öldürücü qatqıların qadağası haqqında bəyannamə və konvensiyalara münasibətinizi bildirin.

36. FƏRDİ VƏ KOLLEKTİV MÜHAFİZƏ VASİTƏLƏRİ

Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə vasitəsi dedikdə nə başa düşürsünüz?

Fərdi mühafizə vasitələri (FMV) tənəffüs orqanlarını, gözləri və dəri örtüyünü buxarlardan, damcılardan və zəhərləyici maddələrin damcılarından, eləcə də radioaktiv küldən, xəstəlik törədən mikroblardan və zəhərlərdən qoruyur. FMV-və tənəffüs orqanlarını və dərini qoruyan vasitələr aiddir.

Tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri orqanizmin zərərli və təhlükəli istehsalat faktorlarından müdafiəsini təmin edən insanın daşıdığı texniki vasitədir. Tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələrinə əleyhqazlar, respiratorlar, toz əleyhinə parça maska və pambıq-tənzif sarğısı aiddir. Bu vasitələr olmadıqda dəsmaldan, bir neçə qat parçadan və s. istifadə etmək olar. Tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri iki yerə: süzücü və izoləedici vasitələrə bölünür.

Böyüklər ΓΠ*-5 və ΓΠ-7 tipli süzücü əleyhqazlardan istifadə edirlər. Bu əleyhqazlar əsas etibarilə üzün, gözlərin və tənəffüs orqanlarının zəhərləyici maddələrdən qorunması üçün nəzərdə tutulub. Əgər ehtiyac olarsa, onlardan radioaktiv maddələrdən və zəhərləyici vasitələrdən qorunmaq üçün də istifadə etmək olar.

Bunu bilmək maraqlıdır

Rusiyada kömür süzgəcli əleyhqaz 1915-ci ildə Nikolay Dmitriyeviç Zelinski tərəfindən icad edilmişdir. 1916-cı ildə bu əleyhqaz Antanta ordusunun silahlanmasına qəbul edilib.

ГП-5 və ГП-7, eləcə də ПДФ**-7 və ПДФ-3 xlor, hidrogen sulfid, sulfid qazı, boya turşusu, tetraetil qurğuşunu, nitrobenzol, fenol, fosgen, xloretan kimi bərk təsir edən zəhərli maddələrdən tənəffüs orqanlarını qoruyur.

Tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələrinin iş prinsipi havanın zərərli maddələrdən süzgəcin köməyi ilə təmizlənməsinə əsaslanır. Təcridedən tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri insanın tənəffüs orqanlarını ətraf mühitdən mühafizə edir. Nəfəs almaq üçün hava, yaxud oksigen təmiz zonadan və ya başqa mənbədən daxil olur.

^{*} ГП (гражданский противогаз) – mülki əleyhqaz

^{**} ПДФ (противогаз детский фильтрующий) – süzücü uşaq əleyhqazı

Təcridedici tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri oksigenin həcmi az olduqda, eləcə də naməlum tərkibli zərərli maddələr zamanı istifadə olunur.

Sıxılmış oksigenli təcridedici əleyhqazlarda qaz halında olan oksigen balonda yüksək təzyiq altında olur (ΚИΠ*-8, ΚИΠ-14 və s.). ΚИΠ üz hissəsindən, tənəffüs və oksigenötürən sistem və cod arxa çantadan ibarətdir. Qurğunun cod çantasında bərpaedici silindr, sıxılmış oksigen balonu, siqnal qurğusu yerləşdirilib. Cihaz oksigen ehtiyatına nəzarət üçün manometrlə təchiz edilib.

Otraf mühitdə zərərli, tənəffüs üçün yararsız maddələr olduqda istifadəçilər geyinərək iş yerlərində öz vəzifələrini yerinə yetirirlər. Qəza-xilasetmə, bərpaetmə və təmir işləri zamanı, eləcə də yanğınsöndürmə və s. xüsusi xidmətlərdə də bu əleyhqazlardan istifadə olunur.

Təcridedici tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri ətraf mühitdə oksigenin tərkibindən, eləcə də zərərli maddələrin tərkibindən və miqdarından asılı olmayaraq istifadə oluna bilir.

Tənəffüs orqanlarının radioaktiv tozdan, zərərli qazlardan, buxarlardan və aerozollardan qorunması üçün sadə respiratorlar, toz əleyhinə parça maskalar və pambıq-tənzif sarğısı istifadə olunur.

Respiratorların iki tipi mövcuddur. Birincilərin yarımmaskaları və süzücü elementi eyni vaxtda əleyhqazın üz hissəsini təşkil edir, ikincilərin süzücü silindri yarımmaskaya birləşdirilir.

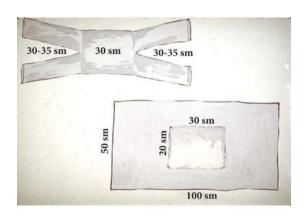
Toz əleyhinə parça maska – iki hissədən, gövdədən və dayaqdan ibarətdir. Gövdə 4–5 qat parçadan tikilir. Gövdəyə tikilmiş parça zolaqlar dayaq rolunu oynayır. Maskanı sifətin hündürlüyünə uyğun hazırlayırlar. Gözlər üçün dəlikləri kiçik şəffaf əşyalarla bağlamaq lazımdır.

^{*} КИП (кислородный изолирующий противогаз) – oksigenli izoleedici əleyhqaz

Pambıq-tənzif sarğı hazırlamaq üçün 50×100 sm ölçüsündə tənzif götürülür, masanın üzərinə sərilir, üzərinə 30×20 sm ölçüsündə, qalınlığı 1-2 sm olan pambıq (pambıq yoxdursa, əvəzinə 5-6 qat tənzif istifadə edilə bilər) qoyulur. Tənzifin kənarlarını hər iki tərəfdən pambığın üstünə qatlayırlar. Kənarlarında 30–35 sm uzunluğunda yarıq kəsilir. Geyilmiş sarğı ağzı və burunu yaxşı bağlamalıdır. Gözlərin mühafizəsi üçün xüsusi eynək geyilməlidir.

Dərinin mühafizə vasitələri

Təyinatına görə dərinin mühafizə vasitələri xüsusi və əlaltı olur.

Xüsusi mühafizə vasitələrindən Mülki Müdafiə bölmələri istifadə edir.

Dərinin mühafizəsinin əlaltı vasitələri – xüsusi vasitələr olmadıqda bütün əhali, eləcə də birləşmənin şəxsi heyəti tərəfindən istifadə olunur.

Dərinin mühafizəsini təmin edən təcridedici vasitələr

Təcrid edən materialların mühafizə təsiri onun üzərinə düşən zəhərli maddənin

bir neçə müddət ərzində saxlanmasından ibarətdir.

Л-1 yüngül mühafizə kostyumu rezinləşdirilmiş parçadan hazırlanıb və başlıqlı köynək, uzunboğaz corablı şalvar, ikibarmaqlı əlcəklər və dəbilqə altlığından ibarətdir. Bundan başqa, kostyumun və ehtiyat bir cüt əlcəyin daşınması üçün çanta verilir.

Ümumqoşun mühafizə kostyumu – rezinləşdirilmiş parçadan hazırlanıb, şalvar, gödəkcə (başlığı ilə birlikdə), beşbarmaqlı rezin əlcəklər və rezin çəkmələrdən ibarətdir.

Dərinin mühafizəsinin süzgəc vasitələri. Süzgəc materiallarının müdafiə fəaliyyəti zəhərlənmiş hava, zəhərli maddələrin buxarı süzücü materiallardan keçərkən parçaya hopdurulmuş xüsusi maddələr tərəfindən saxlanılır.

Dərinin mühafizəsinin əlaltı vasitələri. Bədənin açıq hissələrinin və paltarın qorunması üçün adi rezinləşdirilmiş materialdan olan plaşdan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Hətta damcı-maye-zəhərləyici maddədən belə, qısa müddətə də olsa, onlar qoruya bilir. Başlıq mütləq olmalıdır, yoxdursa, polietilen plyonkadan istifadə etmək olar. Ayaqların mühafizəsi üçün rezin çəkmələr, əlləri qorumaq üçün isə dəri və parça materialdan olan əlcəklərdən istifadə etmək olar. Şalvarın ətəklərini sıx bağlamaq lazımdır.

Tibbi mühafizə vasitələri. Mülki müdafiənin həyata keçirdiyi kompleks müdafiə tədbirlərində əhalini xüsusi profilaktika tədbirləri və ilk tibbi yardım vasitələri ilə təmin etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Düşmənin kütləvi qırğın silahları tətbiq etməsi zamanı tənəffüs orqanlarının və dərinin müdafiəsi üçün fərdi tibbi vasitələrin fərdi mühafizə vasitələri ilə birlikdə istifadəsi müdafiənin əsas üsullarındandır.

Fərdi tibbi mühafizə vasitələri

Bunlar havada zəhərlənməni, yaxud xətəryetirən amillərin təsir effektini azaltmaq üçün nəzərdə tutulan tibbi preparatlar, materiallar və xüsusi maddələrdir. Fərdi tibbi mühafizə vasitələrinə fərdi dərman qutusu, radiasiya təhlükəli ərazilərdə əhali üçün universal aptek, fərdi tibbi paketlər, fərdi tibbi sarğı paketi aiddir.

Kollektiv mühafizə vasitələri

Sığınacaqlar insanların kütləvi qırğın silahları, zəhərli qazlar, uçqun və çökmələrin zədələyici faktorlarından qorunmasını təmin edir. Yaşayış məntəqələrində sığınacaqlar, adətən, binaların dərin hissələrində düzəldilir və ya ayrıca inşa edilir. Metropoliten stansiyaları, yeraltı qarajlar və dərinlikdə yerləşən digər tikililər də sığınacaq kimi istifadə edilə bilir.

Qeyri-sabitlik zamanı insanlar yaşayış yerlərinə yaxın olan sığınacaqların yerini bilməli və bu barədə məlumatlı olmalıdırlar. Hər bir sığınacaq sığınma otağından, filtr-ventilyasiya kamerasından, sanitar qovşağından və digər otaqlardan ibarət olur. Sığınacağa daxil olan hava zərərli maddələrdən təmizlənərək içəriyə verilir. Girişçıxışları hermetik-qoruyucu qapılarla təchiz edilir. Bundan başqa, sığınacaqlarda su təchizatı, kanalizasiya, istilik və işıqlandırma sistemləri qurulur və telefon çəkilir. Burada olan əsas otaqlar skamya və yataq taxtları ilə təchiz olunur.

Sülh dövründə bütün sığınacaqlardan xalq təsərrüfatı və mədəni-məişət tələbatlarına uyğun faydalanmaq olar. Bina daxilində olan istilik, ventilyasiya, su təchi-

zatı, kanalizasiya, işıqlandırma, rabitə sistemləri insanların həyat təminatı məqsədilə istifadə edilir.

Radiasiyaya qarşı sığınacaqlar insanı radioaktiv zədələnmədən, işıq şüalanmasından qoruyaraq, zərbə dalğasının təsirini xeyli zəiflədir. Daşdan tikilmiş binaların birinci mərtəbələri radiasiya təsirini 10 dəfə, zirzəminin orta hissəsi isə 500–1000 dəfə azaldır.

Otraf ərazilərin qoruyucu xüsusiyyətlərini bilmək və onlardan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Ensiz, dərin, girintili-çıxıntılı yarğanlar və yeraltı mədən yerləri kütləvi qırğın silahlarından yüksək dərəcəli qorunma vasitəsidir. Meşə massivləri də nüvə partlayışının zədələyici amillərinin təsirini zəiflədir. Onlar zərbə dalğasının təsirini, radioaktiv zədələnməni azaldır, işıq şüalanmasını isə xeyli dərəcədə aşağı salır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, işıq şüalanması meşədə yanğına səbəb olduğundan sığınmaq üçün gec alışan yarpaqlı ağaclardan ibarət sahələrdə daldalanmaq məqsədəuyğundur.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Siz yaşayış yerinizə yaxın olan kollektiv mühafizə vasitəsinin yerini bilirsinizmi?
- 2. Təbii daldalanacaqlarda radioaktiv zəhərlənmədən qorunmağı necə təsəvvür edirsiniz?
  - 3. Sizcə, Antanta ordusunda əleyhqaza tələbat nədən irəli gəlirdi?
  - 4. Pambıq-tənzif sarğı hazırlayın.
  - 5. Əleyhqaz və respiratorun geyinilməsini əməli olaraq yerinə yetirin.

III. Tibbi biliklər və ilk tibbi yardım qaydaları

Hərbi tibbi hazırlıq

- 37. Sağlam həyat tərzi
- 38. Müxtəlif növ xəsarətlər zamanı ilk tibbi yardım qaydaları

37. SAĞLAM HƏYAT TƏRZİ

<u> </u>	Öz sağlamlığını qorumaq hər bir şəxsin başlıca vəzifəsidir və heç kəsin bu vəzifəni kiməsə həvalə etməyə ixtiyarı yoxdur.
	İnsan düzgün qidalanmazsa, yanlış həyat tərzi sürərək zərərli alışqanlıqlara yiyələnərsə, səhhətində ciddi problem meydana gələ bilər.
	Təbiətin insana bəxş etdiyi ən böyük nemət nədir?

İnsan özü özünün həkimi olmalı, öz sağlamlığının qeydinə qalmalıdır. Yaşının erkən çağından başlayaraq sağlam həyat tərzi sürməli, orqanizmi möhkəmləndirməli, idmanla məşğul olmalı, fərdi gigiyena qaydalarına riayət etməli, bir sözlə, sağlam yaşamağa nail olmalıdır.

Sağlamlıq – insan həyatının harmonik inkişafını təmin edən, əmək qabiliyyətini müəyyənləşdirən birinci və ən vacib tələbatdır.

Sağlam və uzun ömür sürmək üçün insan sağlamlığını müəyyənləşdirən əsas meyarları bilməliyik:

- Tam mənəvi, fiziki, əqli və sosial rifah;
- "İnsan ətraf mühit" sistemində organizmin normal fəaliyyəti;
- Həmişə dəyişən həyat tərzinə alışmaq bacarığı;
- Xəstəliyin olmaması;
- Əsas sosial fəaliyyəti yerinə yetirmə bacarığı.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının nizamnaməsində "sağlamlıq fiziki qüsurun və xəstəliyin olmaması deyil, fiziki, mənəvi və sosial rifahın vəziyyətidir" kimi qeyd olunmuşdur.

Sağlamlığa təsir edən faktorlar:

- ideoloji faktor (irsiyyət) 20%;
- ətraf mühit (təbii, texnogen, sosial) 20%;
- Sağlamlıq xidməti 10%;
- Fərdi həyat tərzi 50%.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir insanın sağlamlığı 90% fərdi olmaqla, irsilikdən, ətraf mühit faktorundan və əsasən, fərdi həyat tərzindən asılıdır.

Sağlamlıq insanın fiziki, psixoloji və sosial rifahının öz qaydasında olması ilə müəyyən olunur.

Fiziki sağlamlıq orqanizmin bütün orqanlarının normal fəaliyyət göstərməsinin təbii vəziyyətidir.

Psixoloji sağlamlıq isə kəllə beyninin vəziyyətindən asılıdır. Düşüncə tərzi, diqqət və yaddaşın inkişafı insani keyfiyyətlərin inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Mənəvi sağlamlıq insanın sosial həyatının əsasını təşkil edən mənəvi prinsiplərlə müəyyənləşdirilir.

Sağlam və ruhən inkişaf etmiş insan xoşbəxtdir. O özünü yaxşı hiss edir, öz işindən zövq alır, özünü təkmilləşdirməyə can atır. Ruhən özünü cəmləyir, daxili gözəlliyə nail olur. İnsan o qədər kamil varlıqdır ki, sağlamlığını istənilən vəziyyətdə bərpa edə bilər.

Sağlamlığı formalaşdıran faktorlar

Sağlamlığı formalaşdıran əsas faktorlar aşağıdakılardır:

- həyat və fəaliyyətin rejimə salınması;
- orqanizmin ümumi gigiyenası;
- rasional qidalanma;
- zərərli vərdişlərdən imtina;
- ətraf mühit.

Həyat və fəaliyyətin hər sahəsində müəyyən rejim mövcuddur. Rejim insanın həyatının müəyyən olunmuş gündəliyidir, özündə əməyi, qidalanmanı, istirahəti və yuxunu birləşdirir.

Sağlam həyat tərzinin əsas tərkib hissələrindən biri rasional qidalanmadır. Gün ərzində 4 dəfədən az olmayaraq qida qəbul etmək tövsiyə olunur. Qidanın həzm olunması üçün təxminən 3 saat vaxt tələb olunur, ona görə də 3–4 saatdan bir qida qəbul etmək tövsiyə edilir. Çalışmaq lazımdır ki, qida hər gün eyni vaxtda qəbul olunsun.

İnsan orqanizmi müxtəlif maddələrdən təşkil olunmuşdur. Bunların arasında su, dəmir, maqnezium, kalium və kalsium çoxluq təşkil edir. Məsələn, baş beynin 80%, əzələlərin 76%, sümüyün 25%-ni su təşkil edir. Məhz buna görə də insana mineral duzlar və su çox lazımdır. Qidasız insan bir həftə, susuz isə sayılı günlər yaşaya bilir. Mineral duzlar ən vacib ərzaq məhsullarının: kələm, alma, süd və balığın tərkibində mövcuddur. Rasional qidalanma düzgün inkişafı, orqanizmin formalaşmasını təmin edir, sağlamlığın, iş qabiliyyətinin saxlanmasına və ömrün uzanmasına kömək edir.

Sağlam həyat tərzinin tərkib hissəsindən biri də zərərli vərdişlərlə mübarizədir.

Papiros çəkmək gənclər, yeniyetmələr arasında da geniş vüsət alıb. Statistika göstərir ki, ciyər xərçəngi xəstəliyindən əziyyət çəkənlərin 90%-i çox papiros çəkənlərdir.

Otraf mühit də sağlamlığa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yer səthinin, hidrosferin, atmosferin və dənizin çirklənməsi insanların sağlamlıqlarına mənfi təsir göstərən başlıca meyarlardan biridir.

Zəhərli qazlar və nüvə sınaqları nəticəsində yaranmış "Ozon dəliyi" insanlarda bədxassəli şişlərin əmələ gəlməsinə, insan ömrünün qısalmasına və s. səbəb olur.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Siz öz sağlamlığınızın qeydinə necə qalırsınız?
- 2. Sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması nəyə xidmət edir?
- 3. Fərdi həyat tərziniz sizi qane edirmi?
- 4. Sizin zərərli vərdişlərə münasibətiniz necədir? Zərərli vərdişlərin toruna düşməmək üçün nə edərdiniz?

38. MÜXTƏLİF NÖV XƏSARƏTLƏR ZAMANI İLK TİBBİ YARDIM QAYDALARI

Sizcə, ilk tibbi yardım dedikdə nə nəzərdə tutulur?

İlk tibbi yardım fövqəladə vəziyyətdə insan həyatını xilas etmək, yaraların ağırlaşmasının qarşısını almaq, əzabları yüngülləşdirmək məqsədilə ixtisaslı tibb yardımından əvvəl göstərilən müvəqqəti köməkdir.

İlk tibbi yardım onu göstərən şəxslərin imkan və bacarığından asılı olaraq ixtisassız, sanitar və xüsusi yardım növlərinə bölünür. Eyni zamanda ilk tibbi yardım xəsarət alanın özü və başqası tərəfindən də göstərilə bilər.

İlan sancmaları zamanı ilk tibbi yardım

İlan sancmaları üçün xarakterik əlamət 1-2 qanayan nöqtədən ibarət olan yara və güclü ağrının olmasıdır. Sancma yerində dəri qızarır, şişkinləşir, göyərmələr yaranır.

Zərərçəkəndə ürəkbulanma, qusma, soyuq tər, nəfəsalmanın çətinləşməsi, yuxululuq qeyd olunur. İlan sancması zamanı dərhal "təcili yardım" çağırın!

"Təcili yardım" gələnə qədər:

 Zərərçəkəni dərhal ayaqları bir qədər yuxarı olmaqla uzadın və tam sakitliyi təmin edin. Zərər-

çəkən heç bir halda hərəkət etməməlidir. "Təcili yardım" maşınına qədər onu xərəkdə aparmaq lazımdır!

- İmkan olduqda sancmadan sonrakı ilk 10 dəqiqə ərzində yaradan zəhəri sıxıb çıxarın. Bunun üçün yara sahəsində dərini elə sıxın ki, oradan bir neçə damcı maye çıxsın.
- Sonra yaranı təmiz su ilə yuyub, yod və ya zelyonka ilə dezinfeksiya edin, üzərinə steril sarğı qoyun. Ətraf şişdikdə sarğını bir qədər boşaldırı.
- Zədələnmiş ətrafı (ayağı və ya qolu) hərəkətsiz vəziyyətdə fiksə etmək lazımdır. Sınıqlarda olduğu kimi, ətrafa şin qoyulur və ya zədələnmiş ətraf sağlam ətrafa bağlanır. Bu yolla zəhərin orqanizmə yayılma sürəti azaldılır.
- Zəhərin sorulma sürətini azaltmaq üçün sarğının üzərinə buz və ya soyuq kompres qoyun.
- Zərərçəkənə çox miqdarda maye (çay, su), antihistamin və ağrıkəsici dərmanlar verin.

Əgər xəstənin vəziyyəti çox ağır deyilsə, onu təcili olaraq maşında xəstəxanaya çatdırmaq lazımdır. Lakin bir çox ağır hallarda xəstənin xəstəxanaya müstəqil surətdə aparılması xeyli təhlükəli ola bilər! Yaxşısı budur ki, zərərçəkəni xəstəxanaya "təcili yardım" brigadası çatdırsın!

İlan sancması zamanı heç bir halda yaranı yandırmaq (isti bir şeylə və s.), bu yerdə dərini kəsmək, sıxacla həmin hissəni sıxmaq, zərərçəkənə alkoqollu içkilər vermək olmaz!

Radioaktiv, kimyəvi zəhərlənmə zamanı davranış və ilk tibbi yardım qaydaları

Kimyəvi zəhərlənmə zonasında xüsusi göstəriş olmadan sığınacağı tərk etmək olmaz. Sığınacağın hermetikliyi pozularsa, fərdi aptekçədən antidot dərman qəbul edilir, sonra əleyhqaz və dərini qoruyan paltar geyinilir. Əgər şəxs açıq sahədə olarsa, dərhal əleyhqaz və xüsusi qoruyucu paltarlar geyinmək, zəhərlənmə zonasını tərk etmək lazımdır.

Xüsusi qoruyucu paltarlar olmadıqda dərhal köynəyin və pencəyin ətəklərini şalvarın içinə salmaq, şalvarın balaqlarını topuqda, köynəyin qollarını biləkdə qaytanla bağlayıb kipləşdirmək, üstündən sintetik və ya rezinli parçadan plaş geyinmək vacibdir. Bütün hallarda zəhərlənmə zonası tez tərk edilməlidir. Zəhərli ərazidən çıxandan sonra tibbi müayinədən və tam sanitar təmizlənmədən keçmək lazımdır. Zərərçəkənə ilk tibbi yardım göstərmək üçün ona dərhal əleyhqaz geyindirilir, zəhərlənmə zonasından çıxarılır. Sonra üstü isti əşyalarla örtülür və sakitlik təmin edilir.

İlk tibbi yardım göstərmək üçün fərdi aptekçə (İA) və fərdi sarğı paketindən istifadə olunur.

Fərdi aptekçə

Əleyhqazların və digər fərdi mühafizə vasitələrinin vaxtında geyinilməsi şəxsi heyətin bakterioloji silahın təsirindən tam qorunmasına təminat verir. İlk növbədə, tənəffüs orqanlarını və gözləri mikroblardan qorumaq üçün əleyhqazları geyinmək lazımdır.

Zəhərlənmiş ərazidən maşınlarla keçdikdə ən az yoluxdurucu təsirə malik istiqamətlərdə (bərk örtüklü, yaş torpaqlı və az bitki örtüyü olan yollarla) hərəkət edilməlidir. Hərəkət maksimal sürətlə və maşınlar arasında böyük ara məsafəsi saxlamaqla həyata keçirilməlidir.

Ehtiyac olmadan ləngimək, torpaq və bitki örtüyü üzərində uzanmaq, yaxud oturmaq, yad cismlərə toxunmaq olmaz;

Əleyhqaz və digər mühafizə vasitələrini çıxartmaq, papiros çəkmək, su içmək və qida qəbul etmək qəti qadağandır;

Zəhərlənmiş zonadan çıxandan sonra döyüş texnikasının və nəqliyyat vasitəsinin natamam və ya tam dezinfeksiyası aparılır.

Soyuqdan donma zamanı ilk yardım

Donma aşağı hərarətin toxumalara yerli təsiri nəticəsində baş verir. Adətən, bədənin açıq yerləri (burun, qulaq) və ətraflar donmaya məruz qalır.

Donma uzun müddət soyuq temperaturda olduqda baş verir ki, bu zaman insan orqanizmi bədən temperaturunu tənzimləyə bilmir. Donmaya sıx və ya nəm ayaqqabı, ayaqların tərləməsi, hərəkətsizlik, nəm paltar səbəb olur.

Donmada ilk tibbi yardımın əsas prinsipi zədələnmiş nahiyəni isitmək və təkrar soyumadan qorumaqdır.

Zərərçəkən xəstəxanaya bir saat ərzində çatdırılacaqsa, o zaman aşağıdakı tədbirlər görülməlidir.

- Zərərçəkəni isti otağa aparın;
- Yaş və nəm paltarları, həmçinin bədəni sıxan paltarları, üzüyü, saatı və s. çıxarın;
- Papiros çəkmək, spirtli içki və qəhvə istifadə etmək olmaz;
- Ağır donma zamanı yardım göstərərkən zədələnmiş yerlə ehtiyatlı davranın;
- Donmuş ətrafı əvvəl quru əsgi ilə qurudun;
- Don vurmuş hissəni ehmalca temperaturu 20°C olan suya salın. Təxminən 10 dəqiqə müddətində suyun temperaturunu 38-40°C-ə qədər qaldırın. Zədələnmiş yer yumşaq, elastik, çəhrayı rəngdə olana və əl vurduqda istilik hiss edilənə qədər isti suda saxlanılmalıdır. Donmuş yeri isidəndə orada şiddətli ağrılar ola bilər.
  - Zədələnmiş nahiyəyə steril guru sarğı goyun. Sarğı sıx olmamalıdır;
- Əl və ya ayaq barmaqları donmuşdursa, onların arasına pambıq və ya tənzif qoyun;
  - Ayaqların donu açıldıqdan sonra zərərçəkənə gəzməyə icazə verməyin;
  - Huşu aydın olan zərərçəkənə isti çay, isti yemək verin;
  - Suluqları deşməyin;

- Zədələnmiş nahiyəni sürtməyin və ona təzyiq göstərməyin, əllə ovuşdurmayın, qarla sürtməyin.
- Bədənin donmuş hissəsini birdən-birə və birbaşa isitmədən çəkinin (açıq alov, isidilmiş kərpic və s.);
  - Dərin donma zamanı donmuş ətrafı hərəkətsizləşdirin;
  - Zərərçəkəni mümkün qədər tez xəstəxanaya çatdırın.

Donmadan qorunmaq mümkündür. Kəskin soyuqda düzgün qidalanmaq, quru və isti geyinmək lazımdır.

Suda boğulma

Suda batanı xilas edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır. Belə ki, suda batan hər şeydən tutmağa cəhd etdiyi üçün o, xilasedəni də batıra bilər. Batan şəxsə arxa tərəfdən yaxınlaşmaq, onu saçlarından, paltarının yaxalığından və ya qoltuqaltı nahiyəsindən tutaraq üzünu yuxarı çevirməklə onunla birlikdə sahilə tərəf üzmək lazımdır.

Suda boğulma zamanı ilk tibbi yardım:

- Dərhal "təcili yardım" çağırın;
- Tibbi yardım göstərməzdən əvvəl zərərçəkənin əynindəki sıxıcı paltarları (qalstuk, kəmər və s.) çıxarın;
- Zərərçəkənin ağız boşluğunu barmağınızla və ya dəsmalla yad cisimlərdən təmizləyin;
- sonra sağ dizinizi yerə qoyaraq, zərərçəkəni üzüaşağı və qarnı budunuza söykənməklə, dizdən bükülmüş sol ayağınızın üzərinə qoyun;

- əlinizlə onun kürəkləri arasındakı sahəyə güclü təzyiq etməklə tənəffüs yollarından suyu xaric edin;
- sonra zərərçəkəni üzüyuxarı yerə uzadın, qusma başladığı zaman onun boğulmaması üçün başını yana çevirin, nəfəs alıb-almamasını, ürəyinin döyünüb-döyünməməsini yoxlayın;
- əgər zərərçəkən nəfəs almırsa, yuxarıda göstərildiyi qaydada tənəffüs yollarından suyu xaric edən kimi ona süni tənəffüs vermək lazımdır. Əgər zərərçəkənin ürəyi dayanıbsa, süni tənəffüs hərəkətləri ilə yanaşı, ürəyin qapalı masajını da icra edin. Əgər zərərçəkən huşunu itirməmişdirsə, tənəffüs yollarından suyu xaric etdikdən sonra onun əynindəki yaş paltarları çıxarmaq, bədənini spirt və ya quru dəsmalla ovxalamaq, içməyə isti maye vermək, onu isti bir şeyə bürümək (isti quru paltar geyindirmək), ayaqlarını bir qədər qaldırmaq və dərhal xəstəxanaya çatdırmaq lazımdır. Zərərçəkənin vəziyyəti hətta yaxşı olsa da, o mütləq həkim tərəfindən müayinə olunmalıdır.

Elektrikvurma (cərəyanvurma) zamanı ilk yardım

Elektrik cərəyanının insanın ona toxunan ətrafını "özünə yapışdırmaq" xüsusiy-yəti vardır. Bu zaman qarşıda duran əsas vəzifə zərərçəkənin elektrik cərəyanı ilə "təmasını" kəsməkdən ibarətdir. Bunu etmək mümkün deyilsə, qalın quru taxta və ya kitabın üstünə çıxaraq elektrik cərəyanı xətlərini quru taxta ilə kənara çəkmək, yaxud zərərçəkəni kənara itələmək lazımdır.

Zərərçəkəni elektrik xəttindən ayırmaq üçün metal əşyalardan, məftildən, nəm dəsmaldan istifadə etmək olmaz! Yadda saxlayın ki, zərərçəkən elektrik xəttindən ayrılmayana qədər elektrik cərəyanının keçiricisi hesab olunur. Buna görə də zərər çəkməmək üçün onun bədəninin açıq yerlərinə toxunmayın!

Zərərçəkəni cərəyan mənbəyi ilə təmasdan azad etdikdən sonra dərhal "təcili yardım" çağırın.

"Təcili yardım" xidməti gələnə qədər zərərçəkənin sıxıcı paltarlarını çıxarmaq, onu başının altına balış qoyulmadan yatağa uzatmaq (başı yana olmalıdır ki, qusma baş verdikdə xəstə boğulmasın), üstünü isti örtmək, içməyə isti çay vermək lazımdır.

Zərərçəkən huşsuz vəziyyətdə olarsa, onu özünə gətirməyə çalışın. Bu məqsədlə üzünə soyuq su çiləmək, naşatır spirti damızdırılmış pambığı burnuna yaxınlaşdırmaq, pambığı sirkədə isladıb gicgahlarını sürtmək olar.

Əhali arasında elektrik cərəyanı və ya ildırımvurma zamanı zərərçəkənin bədənindən elektriki "çıxarmaq" üçün onu quma basdırmaq fikri çox kobud səhvdir və bu, zərərçəkənin ölməsinə səbəb ola bilər!

Qida zəhərlənmələri

Zəhərlənmənin əsas səbəbləri qida məhsullarının düzgün saxlanılmaması, istifadə müddəti bitmiş malların qəbulu ola bilər. Zəhərlənmənin əlamətləri ümumi zəiflik, halsızlıq, ürək bulanması, qusma, ishal və bədən hərarətinin qalxmasıdır.

Zəhərlənmə zamanı ilkin yardım kimi nə etmək lazımdır?

İlk növbədə, mədə-bağırsaq yuyulmalı (çoxlu miqdarda sodalı və ya marqanesli su içmək), bağırsaq təmizləyici imalə edilməlidir. Əgər bu mümkün olmazsa, hər 10 kq bədən çəkisinə 1 tablet olmaqla kömür dərmanını əzib 1 stəkan suda həll edib içmək lazımdır. Bunu içməklə toksinlərin qana keçməsinin və zəhərlənmənin inkişafının qarşısı alınır.

Qanaxma zamanı ilk tibbi yardım

Qanaxma qan damarı kəsildikdə, yaxud onun divarının keçiricilik qabiliyyəti pozulduqda baş verir. Travmatik qanaxmalarda qan damarları zədələnir. Zərbə, kəsilmə, deşmə damarların divarını zədələyir və nəticədə qanın axması baş verir.

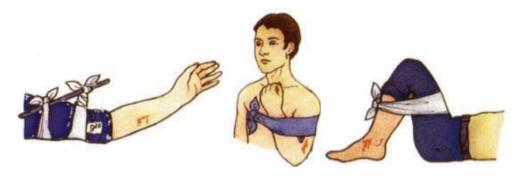
İstənilən güclü qanaxma zamanı əsas təhlükə orqanizmdə qanın kəskin azalması nəticəsində ürək fəaliyyətinin pisləşməsi, bütün həyati vacib orqanların (qara ciyər, böyrəklər, xüsusən də baş beyinin) oksigen çatışmazlığından zərər çəkməsidir. Bu zaman beyin damarlarının spazmı və husun itirilməsi də bas verə bilər.

Güclü qanaxma zamanı, ilk növbədə, yaradan hansı qanın axdığını müəyyən etmək lazımdır. Qanaxmalar üç cür olur:

- 1. Kapilyar qanaxmalar. Bu qanaxmalar qan dövranı sisteminin üst təbəqəsi zədələndiyi halda baş verir. Bu halda qan yavaş axaraq yaranı nazik qatla örtür.
- 2. Venoz qanaxmalar. Bu zaman işlənmiş qanı orqanlardan ürəyə daşıyan damarlar zədələnir. Oksigenlə zəngin olmayan belə qan tünd qırmızı rəngdə, yapışqan və qatı olur. Bu zaman qan eyni həcmdə olmaqla yavaş axır.

3. Arterial qanaxmalar. Bu halda qanı ürəkdən orqanlara daşıyan damarlar zədələnir. Oksigenlə zəngin olan belə qan duru və açıq qırmızı rəngdə olur. Belə qanaxma zamanı yaradan qan güclü şəkildə axır, qan ürək nəbzinə uyğun olaraq vurur.

Güclü arterial qanaxma olduqca təhlükəlidir! Güclü venoz və kapilyar qanaxmalar, adətən, daha az təhlükəlidir. Ancaq istənilən halda zədə almış şəxsə tibbi yardım göstərilməsi dərhal baş verməlidir.

Zəif dərəcədə olan kapilyar qanaxmanı (cızıq, kiçik yara) həmin sahəyə **adi** sarğı qoymaqla asanlıqla dayandırmaq olur.

Venoz, güclü kapilyar, həmçinin kiçik arteriyalardan olan qanaxmalar zamanı yaraya sıxıcı (təzyiqedici) sarğı qoyulur. Yaranı təmizlədikdən sonra (əvvəl təmiz su ilə, sonra hidrogen peroksidlə yuyulur) üzərinə steril tənzif salfet (furasilin məhlulunda islatmaq da olar), onun üzərindən bir topa sıx bükülmüş pambıq qoyub, daha sonra bintin dairəvi hərəkəti ilə sıx şəkildə sarıyırlar.

Qoyulan sarğı ətrafda qan dövranını pozmamalıdır!

Sarğı qoyduqdan sonra qanaxma davam edərsə, artıq bağlanmağa başlamış kiçik damarları zədələməmək üçün sarğını çıxarmamaqla, onun üzərindən ikinci, lazım olduqda isə üçüncü sarğını da qoymaq lazımdır. Adətən, hətta güclü venoz və kapilyar qanaxmalar zamanı sarğının üst-üstə üç dəfə qoyulması qanaxmanı dayandırmağa imkan verir. Qanaxmanı dayandıran kimi xəstəni dərhal yaxındakı xəstəxanaya və ya travma məntəqəsinə çatdırmaq lazımdır!

Güclü arterial və qarışıq qanaxma zamanı tez yaradan təxminən 5 sm yuxarıda olmaqla ətrafa qanaxmanı saxlayan sıxac qoymaq tələb olunur. Sıxacı ətrafa yalnız güclü arterial qanaxma olduqda, qanaxmanı digər üsullarla saxlamaq mümkün olmadıqda qoymaq lazımdır!

Zədələnmiş ətrafı bir qədər qaldıraraq, altdan qoyulan parça üzərindən, qabaq-cadan dartılmış sıxacı bir neçə dəfə sıx şəkildə ətrafa dolayırlar. Sıxac düzgün qoyularsa, ətraf tez bir zamanda avazıyır və soyuyur, yaradan axan qan isə dayanır. Eyni zamanda qoyulan sıxacdan aşağı hissədə ətraf damarlarında nəbz də yox olur. Sonda sıxacın kənarlarını bir-birinə bağlayırlar.

Otrafa bağlanmış sıxacı yay aylarında 1 saat ərzində, qış aylarında isə 30 dəqiqədən artıq saxlamaq olmaz. Zərərçəkənin alnında, yanağında və ya əlində iri hərflərlə qələmlə (və ya bu kimi digər vasitələrlə) sıxacın dəqiq qoyulma vaxtını və "sıxac!" sözünü yazmaq lazımdır!

Qoyulan sıxacın üzərini örtmək olmaz – o, mütləq görünməlidir! Zərərçəkəni dərhal yaxındakı xəstəxanaya çatdırmaq lazımdır!

Qolda və ya ayaqda olan arterial qanaxmanı ətrafın sıx qatlanması ilə də dayandırmaq olar. Bunun üçün yara nahiyəsindən yuxarıda olan oynağı sıx şəkildə büküb bint və ya digər vasitələrlə bağlayırlar.

Yarada şüşə və ya hər hansı digər iti əşya gördükdə heç bir halda onu çıxarmağa cəhd etməyin! Bu zaman siz zərərçəkənin vəziyyətini daha da ağırlaşdıra bilərsiniz. Qanaxmanı saxlayaraq zərərçəkəni tez bir zamanda həkimə çatdırmaq lazımdır!

Burun qanaxması

Burun ganaxması zamanı ilk olaraq xəstəni sakitləşdirib əyləşdirməli, qanı, mümkünsə, ləyənə yığmaq lazımdır, çünki bu, qan itkisi miqdarını müəyyən etməyə imkan verir. Xəstə başını geriyə əyməməlidir, əks təqdirdə qan bütünlüklə udular. Əgər özünüzdə baş veribsə, bunun üçün sakit oturun. Selik və ganı xaric etmək üçün burnunuzu silin. On dəqiqə və ya qanaxma dayananadək burunu möhkəm sıxın. Əgər bununla qanaxma dayanmırsa, ən etibarlı vasitə buruna tampon qoyulmasıdır. Bu məqsədlə 3-5 sm enində steril tənzif, bint və ya uzun tənzif salfeti pinset vasitəsilə burun dəliyinə salırlar. Buruna salınan sonrakı bint qatı əvvəlki qata kip qoyulmalı və beləliklə, burun boşluğu tamponla tutulmalıdır. Yaxşı olar ki, tamponu əvvəlcə hidrogen-peroksidlə isladasınız. Vazelindən də istifadə etmək olar. Tamponu burundan qan dayandıqdan bir neçə saat sonra çıxarmaq və yaxud bütün sutka ərzində burunda saxlamaq olar.

Tez-tez burnu qanayan şəxs gündə 3 dəfə burnuna vazelin sürtməlidir. Həmçinin az miq-

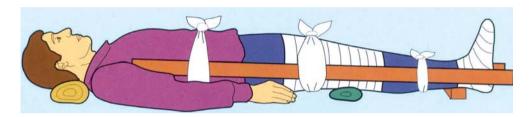
darda duzlu suyu burnuna çəkməlidir. Çoxlu portağal, pomidor və s. meyvələr yemək venaları möhkəmlədir ki, bu da burun qanaxmasını azaldır.

Sınıqlar zamanı ilk yardım

Sınıqlar qapalı və açıq olur. Sınmış sümüklər görünürsə, yəni əzələnin və dərinin tamlığı pozulmuşsa, buna açıq sınıqlar, pozulmamışsa, buna qapalı sınıqlar deyilir. Güllə və ya qəlpə təsirindən də sınıqlar baş verə bilər. Buna güllə sınığı deyilir.

Sınıqların əsas əlamətləri: ağrı, şişkinlik, normal hərəkətin pozulması, ətrafların sınığı zamanı onun qısalması və s. Kəllədaxili sümüklər sındıqda qulaqdan və ya burundan qanaxma, qabırğaların, döş sümüyünün sınığında tənəffüsün pozulması müşahidə edilir.

Bəzən sınıqlar arterial qanaxma ilə müşayiət olunur. İlk yardım göstərərkən birinci növbədə qanaxma kəsilməlidir. Ümumiyyətlə, sınıqlar zamanı ilk yardım sınmış sümüklərin hərəkətsizliyinin təmin olunmasına xidmət etməlidir.

Sınıq zamanı yardım göstərərkən, ilk əvvəl, sınığın növünü, dərəcəsini müəyyən etməli, xəstənin həyatı üçün təhlükəli əlamətlər aradan qaldırılmalıdır.

Şina* qoyularkən, mümkünsə, hazır şinalardan istifadə edilməlidir. Lakin şina olmadıqda müxtəlif vasitələrdən – taxta parçası,

Şina – zədələnən sümüyü qonşu sümüklərlə birgə sabit saxlayan vasitə.

karton hissəsi, metal lövhə, zərərçəkənin silahı və s. istifadə edilir. Bunların heç biri olmadıqda isə sınıq ətraflardadırsa, yuxarı ətrafı gövdəyə, aşağı ətrafı isə digər ətrafa bağlamaq lazımdır.

Açıq sınıqlar zamanı qanaxma kəsilir, yara antiseptik maddələrlə təmizlənir, steril sarğı qoyulur və sonra paltarın üstündən şina qoyulur. Qapalı sınıqda sınıq nahiyəsinə hərəkətsiz vəziyyətdə şina qoyulur. Hər iki halda xəstəyə ağrıkəsici dərman verilir. Bütün hallarda xəstəni tez həkimə çatdırmaq lazımdır.

Termik yanıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Yüngül və ya sahəsi çox da geniş olmayan yanıqlar zamanı ilk tibbi yardımı zədələnmiş sahənin soyudulmasından başlayırlar. Bədənin yanan sahəsini 10–15 dəqiqə ərzində soyuq axar su altında saxlayın. Bu, dərinin soyumasına, ağrının keçib getməsinə səbəb olur və yanığın dərinin daha dərin qatlarına yayılmasının qarşısını alır.

Bu zaman buzdan istifadə etmək olmaz, bu, travmanı artıra bilər! Yanan sahəyə yağ, yağlı məlhəmlər, vazelin, digər yağlı maddələr və yumurta da sürtmək olmaz!

Dəri su ilə soyudulandan sonra yanıq sahəsini steril bint və ya xovu olmayan, təmiz, yumşaq, təzə ütülənmiş parça ilə sarımaq lazımdır. Binti spirtdə islatmaq olar, o, ağrıkəsici təsir göstərir və bəzi hallarda suluqların əmələ gəlməsinin qarşısını alır.

Yanıq sahələrinə heç vaxt yod, zelyonka, kalium permanqanat və digər bu tipli antiseptikləri sürtmək olmaz

Güclü və sahəsi xeyli dərəcədə geniş olan yanıqlar zamanı zərərçəkəni təmiz döşəkağı ilə bürümək, daha sonra üstünü adyalla örtmək, ona antihistamin, ağrı-kəsici dərmanlar vermək, duz qatılmış su içirtmək (1 litr suya 1 çay qaşığı duz) və dərhal xəstəxanaya çatdırmaq lazımdır.

Zərərçəkənin dərisində qabarcıqlar əmələ gələrsa, onları deşmək olmaz. Bu, təhlükəli infeksiyaların yaraya daxil olmasına səbəb ola bilər.

Sual və tapşırıqlar

- 1. İlan sancması zamanı zərərçəkənin tam sakitliyini təmin etmək nəyə xidmət edir?
- 2. Soyuqdan donmada ilk tibbi yardım göstərilərkən üzüyün, saatın, bədəni sıxan paltarların və s. çıxarılması nəyə lazımdır?
  - 3. Sizcə, qida zəhərlənmələrinin qarşısını almaq üçün nə etmək lazımdır?
  - 4. Arterial qanaxma venoz qanaxmadan nəyə görə təhlükəli hesab edilir?
- 5. El arasında burun qanaxması zamanı ilk tibbi yardım kimi başı yuxarı qaldırıb arxaya tutmaq fikri ilə razılaşırsınızmı?
  - 6. Siz zərərçəkənə ilk tibbi yardım göstərməyə hazırsınızmı?
- 7. Mətndə göstərilən fövqəladə hallar zamanı ilk tibbi yardım praktik şəkildə yerinə yetirin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- A.M.Məmmədov, C.S.Əkbərov, Ə.M.Talıbov, E.Q.Həşimov. İlkin tibbi yardım (dərs vəsaiti).
   Bakı, 2014.
- 2. A.Məmmədov. Atəs hazırlığı. I hissə. Bakı, AAHM nəşriyyatı, 2005.
- 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, 2005.
- 4. "Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının istifadəsi qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 19 iyul 2004-cü il.
- 5. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. Bakı, 23 sentyabr 1994-cü il.
- Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Bakı, 23 sentyabr 1994-cü il.
- 7. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Qarnizon və Qarovul Xidmətləri Nizamnaməsi. Bakı, 23 sentyabr 1994-cü il.
- 8. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sıra Nizamnaməsi. Bakı, 24 dekabr 2014-cü il.
- 9. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin emblemi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 14 may 1999-cu il.
- 10. "Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 10 iyun 1992-ci il.
- 11. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası. Bakı, 8 iyun 2010-cu il.
- 12. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 12 noyabr 1995-ci il.
- 13. "Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 9 oktyabr 1991-ci il.
- "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Hərbi hissəsinin Döyüş Bayrağı haqqında"
   Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 4 noyabr 1997-ci.
- 15. "Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 11 may 2010-cu il.
- 16. "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 9 aprel 2002-ci il.
- 17. Gənclərin ibtidai hərbi hazırlıq Əsasnaməsi. Bakı, 29 may 1998-ci il.
- 18. "Hərbi xidmətkeçmə haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 3 oktyabr 1997-ci il.
- 19. "Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 20 may 1997-ci il.
- 20. "Hərbi qulluqçuların statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 25 dekabr 1991-ci il.
- 21. Hərbi mühəndis hazırlığı. Bakı, AAHM nəşriyyatı, 2016.
- 22. "Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 23 dekabr 2011-ci il.
- 23. "Hərbi vəziyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 6 yanvar 1994-cü il.
- 24. Quru Qoşunlarının döyüş fəaliyyəti. III hissə (Taqım, manqa, tank). Bakı, 2016.
- 25. "Müdafiə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 26 noyabr 1993-cü il.
- 26. R.F. Okborov, R.F. Okborova. İlk tibbi yardım. Bakı, "Mütərcim", 2010.
- 27. Военная топография. Москва, 1990.

Buraxılış məlumatı

ÇAĞIRIŞAQƏDƏRKİ HAZIRLIQ 10

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Cağırısagədərki hazırlıq fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəllif Qılman Eyvazov

İxtisas üzrə məsləhətçilər: Rafael Bayramov

Azad Məmmədov Elşən Qarayev

Buraxılısa məsul Bas redaktor Üz gabığının dizaynı Dizayner və səhifələyici Yeganə Rüstəmova

Redaktor Korrektor

Texniki redaktor Nəşriyyat direktoru

Sevil İsmavılova Ülkər Məmmədova Zaur Abbasov **Qurban Nurivev** Nübar Qarayeva

Fəridə Səmədova Texniki direktor Xəqani Fərzalıyev Eldar Əliyev

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin grif nömrəsi: 2017-123

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq ganuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 13. Formatı 70x100 ¹/₁₆. Səhifə sayı 208. Ofset kağızı. Jurnal garnituru. Ofset çapı. Tiraj 15000. Pulsuz. Bakı – 2018.

> "Şərq-Qərb" ASC AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir.

O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!